

O.Y.Sviridov

PUL, KREDİT, BANKLAR

100 suala imtahan cavabı

*Dövlət təhsil standartlarına uyğun
işlənib hazırlanmışdır*

BAKİ – 2009

BBK 65.5

S 24

Kitab Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Bank işi» kafedrasının müdürü, i.e.n., dosent **Ramiz Rzayev** tərəfindən rus dilindən tərcümə və redaktə edilmişdir.

Sviridov O.Y.

S 24 Pul, kredit, banklar: ali məktəb tələbələri üçün ekspres-məlumat. /rus dilindən tərcümə. Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı – 2009.

Bu kitab universaldır: dərs vəsaiti, məlumat, mühazirələr konspekti vardır.

Burada ifadə olunan materiallar asan mənimsənilir və tez qavranılır. Kitabda bazar təsərrüfatı şəraitində pul tədavülü və kreditin əsas qanunvericilik tendensiyaları, müasir pul-kredit sisteminin prinsip və mexanizmləri nəzərdən keçirilir, formalaşmaqda olan Rusiya modeli ilə pul və kreditin qərb bazar modeli tutuşdurulur. Bundan başqa, ssuda, kapital, pul tədavülü və kredit, ixtisaslaşdırılmış qeyri-bank institutları və bank sisteminin təşkili və fəaliyyəti, qiymətli kağızlar bazarı və birjaların fəaliyyət praktikası, beynəlxalq valyuta-kredit münasibətlərinə ciddi diqqət yetirilir.

Ali məktəb tələbələri üçün, dövlət təhsil standartlarına uyğun işlənib hazırlanmışdır.

ISBN 5-241-00453-x

BBK 65.5

© Свиридов О.Ю. 2004

© Издательский центр «MapT», 2004

© «İqtisad Universiteti», 2009

1. Bazar iqtisadiyyatında pulun rolu

1. *Pulun mənşəyi və mahiyyəti.*
2. *Pulun növləri. 3. Dəyər ölçüsü kimi pulun funksiyası. 4. Pul tədavül vasitəsi funksiyasında.*
5. *Pulun ödəmə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirməsinin məzmunu, təyinatı və xüsusiyyətləri.*
6. *Yığım vasitəsi funksiyası.*
7. *Pul beynəlxalq iqtisadi dövriyyə sahəsində.*

1. Pulun mənşəyi və mahiyyəti

Pul – konkret tarixi şəraitdə ən böyük diapazona və maksimal likvidlik dərəcəsinə, yəni əmtəə və xidmətlərə çevrilə bilinmə qabiliyyətinə malik olan real (və ya simvolik) dəyərdir.

Pulun təbiətinin araşdırılmasında onun təbii mənşəyinin sübut edilməsi mühüm kəşf olmuşdur. Aydındır ki, əmtəədən əvvəlki («natural») təsərrüfatda istehsal məhsulunu istehsalçı özü istehlak edirdi. Əmtəə təsərrüfatında isə (ictimai əmək bölgüsünə əsaslanan) «İstehsalçı» və «İstehlakçı» artıq başqa-başqa şəxslərdir, ona görə də məhsul satış məqsədi ilə istehsal edilir və istehlakçıya vasitə ilə – mübadilə vasitəsilə çatdırılır.

Mübadilənin inkişafı aşağıdakı dəyər formalarının dəyişməsi yolu ilə baş vermişdir:

1. *Mübadilə inkişafının ilkin pilləsinə uyğun olan dəyərin sadə və ya təsadüfi forması.* Mübadilə təsadüfi xarakter daşıyırdı: əmtəənin bir növü öz dəyərini ona zidd olan digər əmtəə növündə ifadə edirdi.
2. *Dəyərin tam və ya geniş forması* ilk böyük əmək bölgüsündən törəmiş mübadilə inkişafı ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar ictimai əməyin bir çox predmeti mübadilə prosesinə qoşulur. Nəticədə çoxlu sayda ekvivalent əmtəənin mövcud olması ilə əlaqədar heç bir əmtəənin dəyəri qəti ifadə olunmur.
3. *Ümumi dəyər forması* belə bir faktla bağlıdır ki, mübadilənin sonrakı inkişafı xeyli sayda əmtəə içindən yerli bazarlarda başlıca mübadilə predmetləri rolunu oynayan ayrı-ayrı əmtəələrin seçilməsi ilə nəticələndi.
4. *Dəyərin pul forması* sonrakı mübadilə nəticəsində bir əmtəənin ümumi ekvivalent rolunda çıxış etməsi ilə bağlıdır.

Mübadilə inkişaf etdikcə bu rolu nəcib metallar (qızıl və gümüş) oynamağa başladı. Bu, sözü gedən metalların bazarın əmtəəyə – pullara irəli sürdüyü tələblərə daha çox uyğun olması ilə bağlıdır. Həmin tələblər aşağıdakılardır:

- yekcinslik;
- lazımi miqdarda əldə etməyin çətinliyi;
- dəyərini itirmədən bölünə bilmə;
- portativlik (yığcamlıq);
- istənilən müddət ərzində saxlanılma qabiliyyəti.

Beləliklə, pulun mahiyyəti, onun natural forması ümumi ekvivalentin ictimai funksiyası ilə birləşən spesifik əmtəə olması ilə əlaqədar əmtəə istehsalının istehlak dəyəri və dəyər arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmasındadır.

2. Pulun növləri

Pul öz təkamül prosesində aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

- 1) metal pul;
- 2) kağız pul;
- 3) kredit pulu;
- 4) elektron pul.

Tarixən *kağız pul* metal pulun tədaviyündən meydana gələrək əvvəllər tədaviyüdə olmuş gümüş və qızıl sikkələrin əvəzi qismində çıxış edirdi.

Real pulun əvəzedicilərinin obyektiv meydana gəlmə ehtimalı metal pul tərəfindən tədaviyü vasitəsi funksiyasının yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi prosesində birincisi, metal pul sürülürdü və nəticədə tamdəyərli sikkə yalnız dəyər nişanına çevrilirdi; ikincisi, metal sikkələr həm dövlət hakimiyyəti (sikkənin liqatur kütləsinin azaldılması), həm də çoxsaylı saxta pul kəsənlər ordusu tərəfindən qəsdən korlanırdı.

Lakin bütün bu dəyişikliklərə baxmayaraq, «keyfiyyətə» sikkələr pul funksiyasını «tamdəyərli» sikkələrdən heç də pis yerinə yetirmirdilər. Nəticədə cəmiyyətdə kağız pul tətbiq etmək fikri meydana gəldi.

Kağız pul dövlətin öz büdcə kəsirini ödəmək məqsədilə buraxdığı və dövlət icbari kursuna malik olan pul nişanıdır.

Kağız pulun emitenti rolunda xəzinə çıxış edir. Dövlət orqanı olan xəzinə dövlət xərclərinin emissiya gəliri (yəni buraxılmış pulun dəyəri ilə onların buraxılışının dəyəri (kağız, çap, daşınma) arasındakı fərq) hesabına ödənilməsi üçün kağız pulun buraxılışından istifadə edir.

Kağız pul təbiəti etibarilə mütərəddiddir. Metal puldan fərqli olaraq kağız pul cavahirat funksiyasını yerinə yetirmək iqtidarında deyil. Ona görə də kağız pul daima pul tədaviyü kanallarında toplanaraq onları qədərindən artıq

doldurur və qiymətdən düşür və bu da öz növbəsində inflyasiyaya səbəb olur.

Hədsiz emissiya ilə şərtləşdirilmiş inflyasiya nəticəsində kağız pulun qiymətdən düşməsi ən səciyyəvi haldır. Pulun qiymətdən düşməsi, həmçinin əhalinin dövlət hakimiyyətinə olan inamını itirməsi, ölkənin əlverişsiz ödəmə balansı və milli valyutanın kursunun aşağı düşməsi ilə bağlı ola bilər.

Əmtəə münasibətlərinin ümumi xarakter alması şəraitində kommersiya və bank krediti sahəsinin genişlənməsi **kredit pulun** meydana gəlməsinə gətirib çıxardı.

Kredit pul öz inkişafında aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir: veksəl, banknot, çek, elektron pul və onun ən son növü olan kredit kartı.

Veksəl qanunla müəyyən olunmuş qaydada tərtib edilən və burada qeyd edilmiş məbləğin göstərilən vaxt və yerdə ödənməsi haqqında şərtsiz, mücərrəd pul öhdəliyini ehtiva edən sənəddir.

Veksəl aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- mücərrədlik,
- şəxsizlik,
- tədavül qabiliyyəti (köçürmə vekselə aiddir).

Lakin bir sıra üstünlüklərinə baxmayaraq, veksəl tədavülü məhdud xarakterlidir, çünki buraya, bir qayda olaraq, veksəl verənin və indossantların ödəmə qabiliyyətinə əmin olan məhdud sayda insan daxildir.

Banknot tədavülü kredit pulun veksəl tədavülü əsasında meydana gəlmiş növbəti inkişaf mərhələsidir.

Banknot bank öhdəliyidir. Banknot vekselədən iki mühüm məqama görə fərqlənir:

- birincisi, müddətinə görə, çünki veksəl müddətli, banknot isə müddətsiz borc öhdəliyidir;
- ikincisi, təmin olunmasına görə, yəni konkret hüquq, yaxud fiziki şəxs tərəfindən tədavülə buraxılan veksəl fərdi təminatla malikdir, ölkənin mərkəzi bankı tərəfindən

tədavülə buraxılan banknot isə dövlət təminatına malikdir. Banknotlar əmtəə dövriyyəsinin kreditləşməsi üsulu ilə kommersiya veksellərinin əvəzinə buraxılırdı. Dövriyyədə onların həcmi kortəbii olaraq tədavülün pula olan ehtiyaclarına uyğunlaşdırılırdı. Banknotların veksəl və qızılla təmin olunması banknot tədavülünün nisbi sabitliyinə və elastikliyinə təminat verirdi. Banknotların ikili təminatdan qızılla dəyişdirilməsini dayandırmaqla qızıl təminatı qüvvədən düşdü, veksəl təminatı isə xeyli pisləşdi, çünki mərkəzi bankın veksəl portfeli əsasən xəzinənin veksəl və öhdəlikləri ilə doludur. Banknot tədavülünün təkrar istehsal prosesi ilə əlaqəsinin pozulması xroniki inflyasiyanın yaranması üçün real şərait yaradır.

Növbəti kredit vasitəsi **çekdir**. Çek veksəl və banknota nisbətən gec, kommersiya bankları yarandıqdan və pul vəsaitləri cari hesablarda cəmləşdikdən sonra meydana gəlmişdir.

Çek - çekverənin (hesabın sahibinin) çekdə göstərilmiş məbləğin onu təqdim etmiş şəxsə verilməsi haqqında kredit idarəsinə şərtsiz əmrini ehtiva edən müəyyən formalı pul sənədidir. Yəni faktiki olaraq çek, çek sahibinin kommersiya bankına təqdim etmək üçün yazdığı köçürmə vekselinin bir növüdür.

Çek qısamüddətli qüvvəsi olan pul sənədi kimi qanuni ödəmə vasitəsi statusuna malik deyil və pul emissiyasından fərqli olaraq, çeklərin buraxılması qanunvericiliklə tənzimlənmir və bütünlüklə kommersiya dövriyyəsinin ehtiyacları ilə müəyyən edilir.

Bank idarələrinin inkişaf etmiş sistemi şəraitində çeklər daxili dövriyyədə və beynəlxalq hesablaşmalarda universal ödəmə vasitəsi kimi istifadə edilir.

Çeklər daxili dövriyyədə aşağıdakı məqsədlərlə istifadə edilir:

- banklardan nağd pulların alınması üçün (adlı çeklər);
- əmtəə və xidmətlərə görə hesablaşmalar üçün (order çekləri və adsız çeklər);

• nağdsız hesablaşmaların vasitə ilə ifadə edilməsi üçün (hesablaşma çekləri və aksept verilmiş çeklər).

Çek nağdsız hesablaşmalar vasitəsi kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə əmtəələrə, xidmətlərə görə, həmçinin qiymətli kağızlarla aparılan birja sövdələri üzrə ödəmələrin əsas hissəsi nağdsız qaydada – çeklərin köməyi ilə həyata keçirilir. Bu zaman çek dövryyəsi nağd pul dövryyəindən xeyli artıq olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, nağdsız hesablaşmalar sistemi məhz çeklər əsasında meydana gəlmişdir. Bu zaman hüquqi şəxslərin bir-birinə qarşı irəli sürdüyü iddiaların xeyli hissəsi nağd pulun iştirakı olmadan ödənilir və ödəmə yalnız saldo üzrə və əsasən də nağdsız qaydada həyata keçirilir.

Bank əməliyyatlarının mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, bank hesablaşmaları təcrübəsində EHM-in geniş istifadə edilməsinə keçid **elektron pul** tətbiq edilməklə ödəmənin və ya borcun ötürülməsinin yeni üsullarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

EHM-in tətbiq edilməsi bazasında müasir bank təcrübəsinin ən yüksək nailiyyəti çeklərin **elektron kredit kartları** ilə əvəz edilməsinin mümkünlüyüdür. Bu kartlar hesablaşmalarda nağd pulu və çekləri əvəz etməklə yanaşı onların sahibinə bankdan qısamüddətli ssuda almaq hüququ verir. Hal-hazırda kredit kartlarının dörd növündən istifadə olunur, onlardan bank və ticarət kartları daha çox yayılmışdır.

Məlumdur ki, pul aşağıdakı beş funksiyanı yerinə yetirir:

- 1) dəyər ölçüsü;
- 2) tədavül vasitəsi;
- 3) ödəmə vasitəsi;
- 4) yığım vasitəsi;
- 5) dünya pulu.

3. Dəyər ölçüsü kimi pulun funksiyası

Pul ümumi ekvivalent kimi bütün əmtəələrin dəyərini ölçür. Bütün əmtəələrin ictimai-zəruri əməyin məhsulu olması ilə əlaqədar dəyərə malik olan real pul bütün digər əmtəələrin dəyər ölçüsü (etalonu) qismində çıxış edə bilər. Bununla belə, əmtəələrin dəyərinin pulla ölçülməsi ideal şəkildə, yəni nağd pulun iştirakı olmadan həyata keçirilir.

Beləliklə, pul dəyər ölçüsü kimi çıxış edir. Şübhəsiz, pul vahidini müxtəlif nemət və xidmətlərin nisbi dəyərlərinin müqayisə edilməsi üçün miqyas qismində istifadə edilməsi əlverişli hesab olunur. Məsafə kilometrə, yaxud çəki kiloqramla ölçüldüyü kimi nemət və xidmətlərin dəyəri də pulla ifadə edilərək müqayisə edilir.

Pulun ümumi ekvivalent kimi istifadə edilməsi o deməkdir ki, istənilən əmtəənin qiymətini yalnız pul vahidi vasitəsilə ifadə etmək kifayətdir. Pulda ifadə olunmuş əmtəənin dəyəri **əmtəə qiyməti** adlanır.

Əmtəə qiymətlərinin və onların ölçülməsinin əsasını **dəyər qanunu** təşkil edir. Əmtəə qiyməti bazarda formalaşır. Əmtəəyə olan tələb və təklif bərabər olduqda əmtəə qiyməti əmtəənin və pulun dəyərindən asılı olur. Tələb və təklif bazarda bir-birinə uyğun olmadıqda əmtəə istər-istəməz öz qiymətindən uzaqlaşır və bu, müəyyən əmtəələrin həddindən artıq, yaxud yarımçıq istehsal olunmasını sübut edir.

Dəyəri müxtəlif olan əmtəələrin qiymətlərini müqayisə etmək üçün onları bir miqyasa gətirmək, yəni eyni pul vahidi ilə ifadə etmək lazımdır. Metal tədavülü şəraitində pul metalının sözü gedən ölkədə pul vahidi kimi qəbul edilmiş və bütün digər əmtəələrin qiymətlərinin ölçülməsi üçün istifadə edilən çəki miqdarı qiymətlərin miqyası adlanır.

Qızıl tədavülü şəraitində qiymətlərin miqyası qızılın müəyyən miqdarına bərabər tutulan pul vahidinin müəyyən olunmasını nəzərdə tuturdu. Lakin qeyd etmək lazımdır ki,

XX əsrdə pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi müşahidə edilirdi və bu, pul vahidində qızılın azalması ilə nəticələndi. Bundan əlavə, 1976-1978-ci illərdə tətbiq edilmiş Yamayka valyuta sistemi BVF iştirakçısı olan ölkələrdə qızılın rəsmi qiymətini və pul vahidlərinin qızıl tərkibini ləğv etmişdir. Rusiyada da həmçinin 1992-ci ildən başlayaraq rubl və qızılın rəsmi nisbəti nəzərdə tutulmamışdır.

4. Pul tədavül vasitəsi funksiyasında

Tədavül (yaxud mübadilə) vasitəsi olan pul cəmiyyəti barter mübadiləsinin narahatlıqlarından azad edir. Pul hər yerdə və asanlıqla ödəmə vasitəsi kimi qəbul edilir. Bu sosial ixtira istehsalçılara xüsusi əmtəə ilə (pulla) ödəmə həyata keçirməyə imkan verir. Həmin əmtəə gələcəkdə bazarda mövcud olan istənilən əmtəənin alınması üçün istifadə edilə bilər. Pul əmtəələrin rahat mübadilə üsulunu təklif etməklə cəmiyyətə regional ixtisaslaşma və əmək bölgüsünün bəhrələrindən faydalanmaq imkanı verir. Əmtəələrin pulun dövriyyəyə buraxılmasından əvvəl mükəmməl şəkildə pulla qiymətləndirildiyi birinci funksiyadan fərqli olaraq əmtəələrin dövriyyəsi prosesində pul həqiqətən mövcud olmalıdır. Pulun dövriyyədə həqiqətən mövcud olması və ani olaraq mübadilədə iştirak etməsi onun tədavül vasitəsi xüsusiyyətidir. Bununla əlaqədar keyfiyyətsiz pullar – kağız və kredit pullar da tədavül vasitəsi funksiyasını yerinə yetirir. Hal-hazırda kredit pullar (veksellər, banknotlar, çeklər, bank kredit kartları) pul dövriyyəsində hakim mövqə tutur.

5. Pulun ödəmə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirməsinin məzmunu, təyinatı və xüsusiyyətləri

Pulun bu funksiyası kredit münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar meydana gəlmişdir.

Pul aşağıdakı iki halda ödəmə vasitəsi kimi çıxış edir:

1) əmtəələrin kreditlə satışı zamanı, onun zəruriliyi əmtəələrin istehsal və satışının fərqli şəraiti, onların istehsal və dövriyyə müddətinin müxtəlifliyi, istehsalın mövsümi xarakter daşması və s. ilə əlaqədardır.

2) işçilərə əmək haqqı ödənilərkən.

Aydındır ki, pul ödəmə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirərkən özünün spesifik hərəkət formasına malik olur və həmin hərəkət forması pulun tədavül vasitəsi kimi hərəkətidən fərqlidir.

Pul tədavül vasitəsi kimi çıxış etdikdə pul və əmtəələrin qarşılıqlı hərəkəti baş verir, pul ödəmə vasitəsi kimi istifadə edildikdə isə bu hərəkətdə uyğunsuzluq yaranır, yəni əmtəəni kreditə alarkən borclu satıcıya yalnız müəyyən (Razılaşdırılmış) müddətdən sonra ödəniləcək borc öhdəliyi verir.

Elektron pulun ödəmə dövriyyəsində tətbiq edilməsi ödəmələrin sürətlənməsinə, dövriyyə xərclərinin azalmasına və müəssisələrin rentabelliyyəsinin artmasına səbəb olur. Onun əsas elementləri satınalma məntəqəsində quraşdırılmış avtomatlaşdırılmış hesablama palataları, avtomatlaşdırılmış kassir sistemi və terminallar sistemidir. Kredit kartlar elektron pulun bazasında yaranmışdır. Onlar nağd pulla ödəmələrin azalmasına imkan yaradır, nağd pul və çekləri əvəz edən hesablaşma vasitəsi kimi çıxış edir. Kredit kartlarının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onların tətbiqi nağd pulun istifadəsini məhdudlaşdırır, əmtəə və xidmətlərin satışında stimullaşdırıcı rolunda çıxış edir.

6. Yığım vasitəsi funksiyası

Öz sahibinin istənilən əmtəəni (xidməti) əldə etmək hüququnu təmin edən pul ictimai sərvətin mücəssəməsinə çevrilir. Ona görə də insanlar pulu yığıb saxlamağa çalışırlar. Məhsulun müqabilində pul alan insanlar müəyyən ehtiyat yaradırlar. Bu ehtiyat qısa və ya uzunmüddətli ola bilər.

Pul saxlama vasitəsi funksiyasını yerinə yetirir, çünki ən likvid əmtəə olduğundan bunu daha rahat şəkildə həyata keçirməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiya şəraitində özünün bu üstünlüyündən müəyyən dərəcədə məhrum olan pulun qiymətdən düşməsi zərurəti yaranır.

Əmtəə istehsalı inkişaf etdikcə pulun yığım və saxlama vasitəsi kimi əhəmiyyəti artır. Yığım və saxlama olmadan təkrar istehsal prosesinin həyata keçirilməsi mümkün deyildi, yəni daha çox gəlir əldə etmək arzusu sahibkarları pulu sərvət şəklində toplamağa deyil, dövriyyəyə buraxmağa vadar edirdi.

Metal pul dövriyyəsi şəraitində mərkəzi emissiya bankları daxili pul dövriyyəsi ehtiyatları şəklində qızıl ehtiyatlarına, banknotların qızilla dəyişdirilməsi ehtiyatlarına və beynəlxalq ödəmələr üçün nəzərdə tutulmuş ehtiyatlara malik olmalıdırlar. Hal-hazırda qızılın dövriyyədən çıxarılması ilə əlaqədar mərkəzi bankın bütün qızıl ehtiyatı funksiyaları qüvvədən düşmüşdür.

Bununla belə qızıl strateji ehtiyat kimi hələ də mərkəzi banklarda saxlanılır.

7. Pul beynəlxalq iqtisadi dövriyyə sahəsində

Xarici ticarət əlaqələri, beynəlxalq borclar və xarici tərəfdaşa xidmət göstərilməsi dünya pulunun yaranmasına səbəb olmuşdur. Dünya pulu ümumi ödəmə vasitəsi, ümumi satınalma vasitəsi və ictimai sərvətin ümumi mədirləşdirilməsi kimi fəaliyyət göstərir.

Qızıl standartın qüvvədə olduğu dövrdə beynəlxalq dövriyyədə əsasən kredit tədavül vasitələri tətbiq edilsə də, dünyada ödəmə balansının qızılın köməyi ilə tamamilə saldolaşdırılması təcrübəsi üstünlük təşkil edirdi.

XX əsrdə dünya əlaqələrinin intensivləşməsi kredit tədavül vasitələrinin (veksel, çek və s.) beynəlxalq dövriyyədə tətbiqini genişləndirdi. Lakin kredit tədavül Vasitələrinin beynəlxalq dövriyyədə tətbiq edilməsinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar qızıl kimi qəti ödəmə vasitəsi rolunda çıxış etmir.

Ona görə də valyuta kurslarının dəyişməsinə azaltmaq və aparıcı dünya valyutalarının (dollar, funt sterlinq) dünya pulu rolunda fəaliyyət göstərməsini nizama salmaq məqsədi ilə beynəlxalq sazişlərdən, valyuta bloklarından və valyuta klirinqlərindən istifadə olunmuşdur.

Milli valyutaların beynəlxalq likvidliyini artırmaq və onları beynəlxalq ehtiyat pul vahidi ilə əvəz etmək məqsədi ilə Beynəlxalq Valyuta Fondunun müdirlər Şurası likvid vəsaitlərin yeni növünün – xüsusi alınma hüquqlarının (SDR) yaradılması planını təsdiq etmişdir. SDR BVF tərəfindən buraxılan, ödəmə balanslarının saldusunun tənzimlənməsi, rəsmi ehtiyatların doldurulması və BVF ilə hesablaşmaların aparılması, həmçinin milli valyutaların dəyərlərinin tutuşdurulması üçün nəzərdə tutulmuş ödəmə vəsaitləridir.

Nəhayət, 1979-cu ilin martında Avropa Valyuta Sisteminin üzvü olan ölkələr tərəfindən istifadə olunan yeni regional beynəlxalq pul vahidi EKÜ tətbiq edildi. EKÜ-nün

yaranmasına Qərbi Avropa valyuta inteqrasiyasının inkişafı və AVS iştirakçısı olan ölkələrin Avropanın kollektiv valyutasını ABŞ dollarına qarşı qoymaq cəhdi səbəb olmuşdur. Real təminatla malik olmayan SDR-dən fərqli olaraq EKÜ-nün emissiyasının yarısı qızıl və ABŞ dolları, yarısı isə milli valyutalarla təmin olunmuşdur.

AVS haqqında sazişə müvafiq olaraq EKÜ hesablama vahidi və valyuta müdaxilələri üzrə dövlətlərarası hesablaşmalar vasitəsi qismində çıxış edirdi, lakin əsasən ittifaqın iştirakçıları olan ölkələrin valyutalarının paritetlərini ifadə etmək üçün baza rolunu oynayırdı.

1999-cu il yanvarın 1-dən etibarən Avropa İttifaqı rəsmi surətdə vahid valyutaya keçdi. AVRO adlandırılmış həmin valyuta 2002-ci ildən dövriyyəyə buraxıldı.

Şübhəsiz, pulun beş funksiyasının hər biri əmtəə və xidmətlərin ümumi ekvivalenti kimi pulun vahid mahiyyətinin təzahürüdür. Onlar bir-biri ilə sıx əlaqədə və vəhdətdədir. Hər bir sonrakı funksiya məntiqi və tarixi baxımdan əvvəlkilərin məlum inkişafını nəzərdə tutur.

2. Pulun təsərrüfat dövryyəsinə buraxılması

8. Müasir pul emissiyasının kredit xarakteri. 9. Nağdsız pulların emissiyası. Bank multiplikatorunun mahiyyəti və mexanizmi. 10. Nağd pul emissiyası.

8. Müasir pul emissiyasının kredit xarakterli olması

Şübhəsiz, bazar münasibətlərində pul daima təsərrüfat dövryyəsinə iştirak edir. Yeni pul təsərrüfat dövryyəsinə onları kredit əməliyyatları nəticəsində əmələ gətirən banklardan daxil olur. Məhz buna görə pul emissiyasının kredit xarakterli olması istənilən dövlətin pul sisteminin təşkilinin ən mühüm prinsiplərindən biridir.

«Pul emissiyası» və «pulun dövryyəyə buraxılması» kateqoriyaları arasında ciddi fərq var. Bu fərq ondan ibarətdir ki, «pulun dövryyəyə buraxılması» nəticəsində onun dövryyədəki ümumi miqdarı demək olar ki, artmır. Bu, onunla bağlıdır ki, nağdsız pul kommersiya bankları tərəfindən müştərilərə ssuda verilərkən dövryyəyə buraxılır. Nağd pul isə kommersiya bankları tərəfindən kassa əməliyyatları həyata keçirilərkən dövryyəyə buraxılır. Bu zaman kommersiya bankları bank əməliyyat kassalarından öz müştərilərinə nağd pul təqdim edir. Lakin, eyni zamanda nağd pulun bank kassalarına təhvil verilməsi əks prosesi və əvvəllər verilmiş ssudaların nağdsız ödənilməsi mövcuddur. Həmçinin, nəzərə almaq lazımdır ki, kommersiya bankları, əgər belə demək mümkünsə, «ikinci dərəcəli pul»la, yəni artıq ölkənin Mərkəzi Bankı tərəfindən buraxılmış pulla işləyir. Yəni dövryyədə olan pulun miqdarı artmır.

«Pul emissiyası» dedikdə elə bir pul buraxılışı nəzərdə tutulur ki, dövryyədə olan pul kütləsinin ümumi artımına səbəb olsun. Üstəlik ölkələrin mərkəzi bankları da pul emissiyasını həyata keçirir, yəni dövryyəyə əlavə «ilkin pul» buraxılır.

Aydındır ki, pulun dövryyəyə buraxılmasına analogi olaraq nağdsız pulun emissiyasını və nağd pulun emissiyasını fərqləndirirlər. Sonuncu pulun dövryyəyə emissiyası adlanır.

9. Nağdsız pulun emissiyası. Bank multiplikatorunun mahiyyəti və mexanizmi

İnzibati-amirlik iqtisadiyyatı şəraitində nağd pulun emissiyası ilə nağdsız pulun emissiyası arasında demək olar ki, heç bir fərq yox idi, çünki hər iki emissiya SSRİ Dövlət Bankı tərəfindən həyata keçirilirdi.

Bazar münasibətləri şəraitində isə emissiya funksiyasının bölünməsi baş verir:

- nağdsız pulun emissiyası qeyri-bank kredit təşkilatlarının kommersiya bankları sistemi tərəfindən həyata keçirilir;

- nağd pulun emissiyası ölkənin Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilir.

Nağdsız pulun dövriyyəyə emissiya edilməsinin başlıca məqsədi hüquqi şəxslərin dövriyyə vəsaitlərinə olan əlavə ehtiyacının ödənilməsindən ibarətdir. Lakin kredit təşkilatları malik olduqları vəsaitlər hesabına dövriyyə vəsaitlərinə olan əlavə tələbatı deyil, yalnız adi tələbatı ödəmək iqtidarındadır. Əlavə tələbatın əlavə vəsaitlər hesabına ödənilə biləcəyi aşkardır. Ona görə də həmin əlavə vəsaitləri əmələ gətirən nağdsız pulun emissiyası mexanizminin mövcudluğu zəruridir.

Ölkədə ikisəviyyəli bank sistemi mövcud olduqda emissiya mexanizmi bank (depozit) multiplikatoru əsasında fəaliyyət göstərir.

Bank multiplikatoru dedikdə nağdsız pulun ölkənin bank sistemi çərçivəsində bir bankdan digərinə hərəkəti prosesində kommersiya banklarının hesablarında toplanması nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bank, kredit və depozit multiplikatorları vahid multiplikasiya mexanizmini müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərdən xarakterizə edir.

Bank multiplikatoru multiplikasiya prosesini multiplikasiya subyektlərinin, yəni pulu multiplikasiya edənlərin mövqeyindən əks etdirir. Belə bir prosesin kommersiya bankları və qeyri-bank kredit təşkilatları sistemi tərəfindən həyata keçirildiyi aşkardır.

Kredit multiplikatoru prosesin hərəkətverici qüvvəsi nöqtəyi-nəzərindən multiplikasiya prosesini, yəni multiplikasiyanın yalnız bazar təsərrüfatının kreditləşməsi prosesində həyata keçirilə biləcəyi faktını meydana çıxarır.

Depozit multiplikatoru multiplikasiya obyektini, yəni kommersiya banklarının depozit hesablarında olan və multiplikasiya prosesində artan pulu əks etdirir.

Ümumi şəkildə pul multiplikatorunu pul təklifinin pul bazasına nisbəti şəklində təsəvvür etmək mümkündür:

$$M = \frac{M^5}{MB}, \quad (1)$$

burada M^5 – pul təklifidir (M = nağd pul + tələbli depozitlər);

MB – pul bazasıdır (MB = nağd pul + ehtiyatlar)

(1) düsturundan (2) düsturu almaq mümkündür.

$$M^5 = M \times MB \quad (2)$$

Beləliklə, pul təklifi pul bazasının miqdarından və pul multiplikatorundan bilavasitə asılıdır. Pul multiplikatoru pul bazası bir vahid artdıqda pul təklifinin necə dəyişdiyini göstərir. Depozitə qoyma əmsalının və ehtiyat normasının artması müvafiq olaraq pul multiplikatorunu azaldır.

10. Nağd pul emissiyası

Nağd pulun emissiyası onların dövriyyəyə buraxılması deməkdir, bu zaman dövriyyədə olan nağd pul kütləsi artır.

Ölkənin Milli Bankı nağd pul emissiyasını inhisara almaq hüququna malikdir və bu, Milli Bankı kommersiya banklarından fərqləndirən başlıca əlamətdir.

Milli Bank apardığı analitik iş prosesində kommersiya banklarının kassa dövriyyələrinin proqnozlarından istifadə etməklə nəzərdə tutulan pul emissiyasının həcmi proqnozlaşdırır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, təkcə emissiyanın optimal miqdarının müəyyən edilməsi deyil, həmçinin onun regionlar üzrə düzgün bölüşdürülməsi də əhəmiyyətliyə malikdir.

Nağd pulun emissiyası üçün RF MB-nin regional və Baş İdarələrinin hesablama-kassa mərkəzlərində ehtiyat fondları və dövriyyə kassaları yaradılır.

Ehtiyat fondlarında dövriyyəyə buraxılmaq üçün nəzərdə tutulmuş pul nişanları ehtiyatı saxlanılır. Həmin pul nişanları pul dövriyyəsi prosesinə cəlb olunmadığı üçün hələki pul hesab olunmur.

Hesablama-kassa mərkəzinin (HKM) dövriyyə kassasında pul daima hərəkət edir, yəni kommersiya bankları artıq qalmış nağd pul nişanlarını həmin kassaya təhvil verir yaxud, zəruri hallarda oradan nağd pul alır.

Beləliklə, HKM-in dövriyyə kassasında olan pul daima hərəkət edir və dövriyyədə olan pul hesab olunur.

Əgər HKM-in dövriyyə kassasına daxil olan nağd pul məbləği həmin kassadan verilən məbləğdən artıqdırsa, əmələ gəlmiş artıq məbləğ dövriyyədən çıxarılır, ehtiyat fonduna köçürülür və müvəqqəti olaraq pul kimi işlənmir.

Əgər kassadan verilən məbləğ daxil olan məbləğdən artıqdırsa, o zaman çatışmayan pul ehtiyatdan dövriyyə kassasına köçürülür və sanki pul emissiyası baş verir.

İş burasındadır ki, bir HKM emissiyanı həyata keçirən zaman digər HKM analoji nağd pul məbləğini əlavə olaraq dövriyyədən çıxara bilər, ona görə də dövriyyədə olan nağd pulun ümumi kütləsi dəyişməyə bilər və beləliklə, emissiya da baş verməyəcək.

Qeyd edilən gün emissiyanın baş verib-verməməsi barədə məlumata yalnız RF MB-nin Direktorlar Şurası malikdir. Burada gündəlik emissiya balansı tərtib olunur.

3. Pul tədavülü

- 11. Pul dövriyyəsi və pul tədavülü anlayışları. 12. Nağdsız pul dövriyyəsi anlayışı.*
13. Nağdsız hesablaşmalar sistemi.
14. Nağd pul dövriyyəsi anlayışı.
15. Rusiyada pul islahatları.

11. Pul dövriyyəsi və pul tədavülü anlayışları

Pul tədavülü pulun ölkənin daxili iqtisadi dövriyyə-sində, xarici iqtisadi əlaqələr sistemində hərəkəti deməkdir. Bu hərəkət əmtəələrin və xidmətlərin satışına, həmçinin təsərrüfatdakı qeyri-əmtəə ödəmələrinə nağd və nağdsız formada xidmət göstərir. Pul tədavülünün obyektiv əsasını əmtəə istehsalı təşkil edir, burada əmtəələr iki növə bölünür: məhz əmtəələr və əmtəə-pul. Pulun köməyi ilə nağd və nağdsız formada əmtəələrin tədavülü prosesi, həmçinin ssuda və fiktiv kapitalın hərəkəti həyata keçirilir.

Beləliklə, pul tədavülü prosesindən pul dövriyyəsi anlayışı meydana gəlir.

Pul dövriyyəsi hərəkət əsnasında pulun mahiyyətinin üzə çıxması deməkdir. Pul tədavülü bölüşdürmə və mübadilə proseslərini əhatə edir. İstehsal və istehlak mərhələləri onun həcm və strukturuna təsir edir. İstehsal ehtiyatlarının həcmi artırılmasını tələb edən uzun istehsal prosesi istehsal ehtiyatlarının əldə edilməsi ilə əlaqədar olan pul dövriyyəsini artırır. Çox zəhmət tələb edən məmulatın buraxılması əmək haqqının ödənilməsi üzrə pul dövriyyəsinin və müvafiq olaraq əhalinin istehlaka yönəlmiş pul gəlirlərinin həcmi nisbətən artırır.

Ödəmə dövriyyəsi pul dövriyyəsinin tərkib hissəsidir. Burada pul ödəmə vasitəsi kimi çıxış edir və öhdəliklərin ödənilməsi üçün istifadə olunur. Ödəmə dövriyyəsi həm nağdsız, həm də nağd formada həyata keçirilir.

Beləliklə, pul öz dəyər formasını dəyişməklə üç əsas subyekt (fiziki şəxslər, hüquqi şəxslər və dövlət orqanları) arasında daima hərəkət edir. Pulun nağd və nağdsız formada özünün bütün funksiyalarını yerinə yetirərkən hərəkət etməsi isə pul tədavülünü təşkil edir.

Pul tədavülü pulun əsas mahiyyət xarakteristikalarını, həmçinin ölkənin iqtisadi və sosial inkişafına yardım göstərmək üçün puldan istifadə mexanizm və üsullarını özündə birləşdirən kifayət qədər mürəkkəb konstruksiyadır.

Pul tədavülünün rolu, onun düzgün təşkili aşağıdakı məqamlarda təzahür edir:

- təsərrüfat dövriyyəsi və ödəmə-hesablaşma sisteminin qaydada olması;
- əmtəə bazarında tələb və təklifin tarazlaşdırılmasına nail olmaq, əmtəə defisitinin qarşısını almaq bacarığı;
- pul kütləsinin qiymət artımı və inflyasiyaya təsirinin xarakteri və dərəcəsi;
- bazar subyektlərinin əmək haqqını vaxtlı-vaxtında ödəmək və dövriyyə vəsaitlərini maliyyələşdirmək üçün xroniki olaraq pula ehtiyac duyması.

Pul tədavülü iki sahəyə bölünür: nağd və nağdsız dövriyyə. **Nağd pul tədavülü** nağd pulun tədavül sferasında hərəkəti deməkdir. Bu hərəkətə banknotlar, xırda pullar və kağız pullar (xəzinə biletləri) xidmət göstərilir.

Nağdsız tədavül dedikdə nağd pulun iştirakı olmadan dəyərin hərəkəti, pul vəsaitlərinin kredit idarələrinin hesablarına köçürülməsi, qarşılıqlı tələblərin ödənilməsi və s. nəzərdə tutulur. Nağdsız tədavül çeklərin, veksellərin, kredit kartlarının və digər kredit vasitələrinin köməyi ilə gerçəkləşdirilir.

Nağd və nağdsız pul tədavülü arasında sıx və qarşılıqlı asılılıq mövcuddur: pul nağd pul nişanlarının formasını nağdsız forma ilə və əksinə əvəz edərək daima bir tədavül sahəsindən digərinə keçir. Ona görə də nağdsız dövriyyə nağd pul tədavülünün ayrılmaz hissəsidir və onunla birlikdə ölkənin vahid pul dövriyyəsini təşkil edir. Burada eyni adlı vahid pullar dövr edir.

12. Nağdsız pul dövriyyəsi anlayışı

Nağdsız tədavül bank hesablarındakı pul vəsaitləri qalıqlarının dəyişməsidir. Bu dəyişmə bank tərəfindən hesab sahibinin çeklər, plastik kartlar, jiro-əmərlər, ödəmə tapşırıqları, elektron ödəmə vasitələri və digər haqq-hesab sənədləri şəklində olan sərəncamlarını icra etməsi nəticəsində baş verir.

Nağdsız tədavül çeklərin, veksellərin, kredit kartlarının və digər kredit vasitələrinin köməyi ilə gerçəkləşdirilir.

Nağdsız pul dövriyyəsi aşağıdakılar arasındakı hesablaşmaları əhatə edir:

- kredit idarələrində hesabları olan müxtəlif mülkiyyət formalarına sahib olan hüquqi şəxslər arasında;
- depozit və kreditin alınması və qaytarılması, həmçinin faizlərin ödənilməsi ilə bağlı hüquqi şəxslər və kredit idarələri arasında;
- əmək haqqının, əmanət və depozitlər üzrə faizlərin, qiymətli kağızlar üzrə gəlirlərin ödənilməsi ilə bağlı hüquqi və fiziki şəxslər arasında;
- vergilərin, yığımların tutulması, həmçinin büdcə vəsaitlərinin alınması ilə bağlı hüquqi, fiziki şəxslər və dövlət arasında.

Rusiya Federasiyasında nağdsız hesablaşmaların həyata keçirilməsi qaydası nağdsız hesablaşmaların əsas formalarının həyata keçirilməsi qaydasını tənzimləyən RF Mülki Məcəlləsi ilə müəyyən olunur (2-ci hissə, 861-885-ci səh.).

RF Mülki Məcəlləsinə əsasən nağdsız hesablaşmaların aşağıdakı formaları tətbiq edilir:

- ödəmə tapşırıqları ilə hesablaşmalar;
- çeklərlə hesablaşmalar;
- ödəmə tələb-tapşırıqları ilə hesablaşmalar;
- akkreditivlərlə hesablaşmalar.

Hüquqi şəxslər arasındakı hesablaşmalar banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən, banklar arasındakı hesablaşmalar isə RF MB-nin hesablama-kassa mərkəzləri tərəfindən həyata keçirilir.

13. Nağdsız hesablaşmalar sistemi

RF MB-nin «Nağdsız hesablaşmaların təşkili qaydası haqqında» 2P №-li Əsasnaməsinə uyğun olaraq nağdsız hesablaşmaların aşağıdakı formaları tətbiq edilir:

1. **Ödəmə tapşırıqları ilə hesablaşmalar** nağdsız hesablaşmaların elə bir formasıdır ki, burada ödəyici müəyyən məbləğin öz hesablaşma hesabından vəsaitləri alanın hesablaşma hesabına köçürülməsinə dair şərtsiz tapşırıqdan ibarət olan xüsusi hesablaşma sənədini ona xidmət göstərən bank idarəsinə təqdim edir. Bu cür hesablaşmalar aşağıdakı hallarda həyata keçirilir:

- alınmış mallara görə;
- göstərilmiş xidmətlərə görə;
- planlı ödəmələr həyata keçirilərkən, mallar müntəzəm surətdə tədarük edilərkən;
- qeyri-əmtəə əməliyyatları üzrə (vergilər, qeyri-büdcə fondlarına ödəmələr və s.).

Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, ödəmə tapşırıqları ilə hesablaşmalar malların alıcılar tərəfindən alınması və ödəmənin həyata keçirilmə məqamlarını maksimal dərəcədə yaxınlaşdırır, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsini sürətləndirir.

1 iyul 1992-ci ilədək nağdsız hesablaşmalarda **ödəmə tələbləri ilə hesablaşmalar** tətbiq edilirdi. Bu zaman vəsaitləri alan şəxs boşaldılmış yüklərə, yerinə yetirilmiş işlərə, göstərilmiş xidmətlərə görə bank vasitəsilə alıcıya müəyyən məbləğin ödənilməsinə ödəyicidən tələb edən hesablaşma sənədini ona xidmət göstərən banka təqdim edirdi.

Lakin əmtəə və xidmətlərə görə hesablaşmaların vaxtlı-vaxtında həyata keçirilməsinə görə ödəyicinin məsuliyyətini artırmaq məqsədi ilə hesablaşmaların bu növü hal-hazırda ləğv edilmişdir.

2. Onun əvəzinə **ödəmə tələbnamə-tapşırıqları ilə hesablaşmalar** tətbiq edilir. Bu zaman vəsaiti alan ona xidmət göstərən banka göndərilmiş hesablaşma və boşaltma sənədlərinə əsasən tədarük edilmiş məhsulun, yerinə yetirilmiş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin dəyərini ödəməyi alıcıdan tələb edir. Ödəyicinin hesablaşma hesabında pul vəsaitləri olduqda bank ödəmə tələbnamə-tapşırığını qəbul edir.

Ödəyici üç gün ərzində ona xidmət göstərən banka aksept edilmiş ödəmə tələbnamə-tapşırığını təqdim etməlidir. Bank həmin ödəmə-tapşırığa əsasən ödəmə həyata keçirir və ya ödəməni gerçəkləşdirməkdən imtina edir (tamamilə yaxud qismən). Belə olan halda tələb-tapşırıq ona əlavə edilmiş boşaltma sənədləri və ödəmə həyata keçirməkdən imtina edilməsi haqqında bildirişlə birlikdə tədarükçüyə qaytarılır.

3. RF MM-in 870-ci maddəsinə müvafiq olaraq **çek** orada göstərilmiş məbləği çeki təqdim edənə ödəmək barədə çekverənin banka heç nə ilə şərtləşdirilməmiş sərəncamından ibarət olan qiymətli kağızdır.

Çek üzrə ödəyici qismində bank əməliyyatlarını yerinə yetirmək lisenziyasını almış və təqdim edilən çek üzrə ödəniş həyata keçirən bank və ya digər kredit təşkilatı çıxış edir. Şübhəsiz, çek çekverənin vəsaitlərinin olduğu bank üçün yazılır.

Çek müvafiq ödəyiciyə təqdim edildikdən sonra aşağıdakı müddətlərdə ödənilməlidir:

- 10 gün ərzində, əgər çek RF ərazisində yazılmışdırsa;
- 20 gün ərzində, əgər çek MDB dövlətləri ərazisində yazılmışdırsa;
- 70 gün ərzində, əgər çek hər hansı bir digər dövlətin ərazisində yazılmışdırsa.

RF ərazisində ödənilmək şərti ilə xaricdə yazılmış çeklər Rusiya qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş çekin rekvizitləri və onun tərtibatı haqqında tələblərə uyğun olmalıdır.

4. Hesablaşmalar **akkreditiv formada** həyata keçirildikdə emitent bank malın tədarükçüsünə ödəmə həyata keçirə və ya tədarükçü akkreditivin bütün şərtlərini yerinə yetirdikdə digər banka bu cür ödəmələri həyata keçirmək səlahiyyəti verə bilər. Tədarükçü və ödəyici arasında imzalanmış müqavilədə aşağıdakılar göstərilir:

- emitent bankın adı;
- akkreditivin növü;
- akkreditivin qüvvədə olma müddəti;
- hesablaşmaların həyata keçirilməsi qaydası.

Akkreditivlərin aşağıdakı formalarda mövcud ola bilər:

- ödənilmiş və ya ödənilməmiş;
- geri çağırılan və ya geri çağırılmayan;

Ödənilmiş akkreditiv elə bir akkreditivdir ki, o açıldığı zaman emitent bank ödəyicinin vəsaitlərini tədarükçünün bankının sərəncamına verir.

Ödənilməmiş akkreditiv tədarükçünün bankı və alıcının bankı arasında müxbir münasibətləri mövcud olduqda mümkündür və emitent bankın hesabını aparan icraçı banka akkreditivin bütün məbləğini silmək hüququ vermək yolu ilə həmin icraçı bankda açılır.

Akkreditivlərin emitent bank tərəfindən dəyişdirilməsi və ya toplanması qaydasından asılı olaraq **geri çağırılan** və ya **geri çağırılmayan** akkreditivləri fərqləndirirlər.

Akkreditivin açılması haqqında bildiriş alan tədarükçü məhsulu alıcının ünvanına göndərir və akkreditiv üzrə pul vəsaitlərini almaq üçün hesabların reyestrini, həmçinin akkreditivin şərtləri ilə nəzərdə tutulmuş göndərmə və digər sənədləri xidmət göstərən banka təqdim edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, akkreditivdən nağd pulların ödənilməsinə yol verilmir.

Digər hesablaşma formaları ilə müqayisədə akkreditivlərin aşkar üstünlüyü ondadır ki, onlar ödənişə zəmanət

verir və mal göndərildikdən sonra qısa müddət ərzində pul vəsaitlərinin əldə edilməsi üçün imkan yaradır.

Banklar qarşılıqlı tələblərin hesablanması yolu ilə hesablaşmalar apara, xidmət göstərilən müştərilərin hesablaşması üçün öz hesablaşma mərkəzlərini təşkil edə, qarşılıqlı tələblərin hesablanması əməliyyatlarını həyata keçirə, həmçinin öz müştərilərinin hesablaşmasını sürətləndirmək məqsədi ilə digər banklardakı müxbir hesablarını bağlaya bilərlər.

14. Nağd pul dövriyyəsi anlayışı

Nağd pul dövriyyəsi nağd pulun dövriyyə sahəsində hərəkətinə və ödəniş vasitəsi və dövriyyə vasitəsi funksiyalarını yerinə yetirməsinə deyilir.

Nağd pul aşağıdakı məqsədlərdən ötrü istifadə olunur:

- əmtəə və xidmətlərin dövriyyəsini həyata keçirmək üçün;
- əmək haqqı və ona bərabərləşdirilmiş ödəmələr üzrə hesablaşmalar üçün;
- qiymətli kağızların və onlar üzrə gəlirlərin ödənilməsi üçün;
- əhalinin kommunal xidmətlərə və s. görə ödəmələri üçün.

Nağd pul dövriyyəsinə bütöv nağd pul kütləsinin müəyyən dövr ərzində hüquqi, fiziki şəxslər və dövlət orqanları arasında hərəkəti daxildir.

Hal-hazırda RF ərazisində nağd pul dövriyyəsinin həyata keçirilməsi qaydası Rusiya Bankı Direktorlar Şurasının 19 dekabr 1997-ci il tarixdə təsdiq etdiyi «Rusiya Federasiyası ərazisində nağd pul dövriyyəsinin təşkili qaydaları haqqında» Əsasnamə ilə tənzimlənir.

Bu Əsasnaməyə əsasən:

1. Nağd pul dövriyyəsi pulun müxtəlif növlərinin (banknotların, metal sikkənin, kredit kartlarının və s.) köməyi ilə həyata keçirilir.
2. RF MB pulun emissiyasını və dövriyyədən çıxarılmasını həyata keçirir.
3. RF MB Rusiya Federasiyasında nağd pul dövriyyəsinə tənzimləyir.
4. Hüquqi şəxslər arasında pul hesablaşmaları, bir qayda olaraq, nağdsız qaydada həyata keçirilir və istisna kimi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş limit

çərçivəsində bir sövdələşmə üçün nağd pulla hesablaşmaya icazə verilir.

5. Hüquqi şəxsin hesabının açıldığı bankın idarələri hüquqi şəxslər üçün onların kassalarında nağd pul qalığı limitini müəyyən edir.
6. Hüquqi şəxslər müəyyən edilmiş limitlərdən artıq olan vəsaitləri hər gün bankın idarələrinə qeyd-şərtsiz təhvil verməlidirlər.
7. Müəyyən edilmiş qaydanı pozan hüquqi şəxslər və onların rəhbərləri üçün ciddi cərimə sanksiyaları müəyyən edilmişdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu cür məhdudiyyətlər təcrübədə hələ kifayət qədər fəaliyyət göstərmir.

15. Rusiyada pul islahatları

Oktyabr inqilabından dərhal sonra ölkəmizdə pul islahatının keçirilməsinə müxtəlif yanaşmalar işlənib hazırlandı. Bəyannamə əsasında köhnə «çar» pullarına mübadilə edilən yeni «sovet» pullarının tətbiq edilməsi bu islahatın mahiyyətini təşkil etməli idi. Lakin başlayan vətəndaş müharibəsi ölkənin müdafiə xərclərinin kəskin surətdə artmasını tələb etdi. Pulun inflyasiyaya səbəb olan emissiyası bu xərclərin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi oldu. Inflyasiya proseslərinin kəskin surətdə artması mövcud pul sistemini əvvəlcə deformasiyaya uğratdı, daha sonra isə tamamilə məhv etdi.

SSRİ-nin pul sistemi vətəndaş müharibəsi başa çatdıqdan sonra 1922-1924-cü illərdə həyata keçirilmiş pul islahatının gedişində formalaşmışdır. Pul sisteminin bütün elementləri qanunverici qaydada müəyyən edildi:

- çervon (10 rubl) pul vahidi oldu, onun qızıl tərkibi inqilabdan əvvəlki on rublluq qızıl sikkənin qızıl tərkibi səviyyəsində müəyyən olundu;
- çervonları bank biletləri kimi buraxmaq hüququ yalnız SSRİ Dövlət Bankına verildi.
- çervonların qızıla münasibətdə sabitliyini saxlamaq üçün çervonların sikkə və külçə şəklində olan qızılla və xarici valyuta ilə mübadilə edilməsinə yol verilir.
- çervonların buraxılışı onların məbləğinin 25% qədər qiymətli metallarla, 75% qədər isə asanlıqla satılan mallarla, qısamüddətli veksellərlə və digər qısamüddətli öhdəliklərlə təmin edilmişdi.

1924-cü ilin əvvəllərində xəzinə biletləri buraxıldı, onlar təkcə kupyurların dəyəri ilə deyil, həmçinin iqtisadi təbiəti ilə də bank biletlərindən fərqlənirdi.

Lakin 1925-ci ildə xəzinə biletlərinin emissiyası da, həmçinin SSRİ Dövlət Bankına verildi və beləliklə, yalnız

metal sikkənin emissiyası öz xəzinə xarakterini qoruyub saxladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, 30-cu illərdə yaradılmış pul sistemi 1991-ci ilədək mövcud oldu, çünki həyata keçirilmiş iki pul islahatı (1947 və 1961-ci illərdə) onun mahiyyətini demək olar ki, dəyişməmişdi.

1947-ci il islahatının mahiyyətini dövrüyyədə olan pulların yeni buraxılmış pullarla mübadilə edilməsi və əmanət kassalarında istiqraz və əmanətlər şəklində saxlanılan pulların yenidən dəyərləndirilməsi təşkil edirdi.

İslahatın şərtlərinə müvafiq olaraq:

- nağd pullar 10:1 nisbətində mübadilə edilirdi;
- əmanət kassalarındakı 3 min rubladək olan əmanətlər yenidən qiymətləndirilmirdi (yəni 1:1);
- 3 min rubldan 10 min rubladək olan əmanətlər 3:2 nisbətində yenidən qiymətləndirilirdi;
- 10 min rubldan artıq olan əmanətlər 2:1 nisbətində yenidən qiymətləndirilirdi.

Lakin 1947-ci il islahatı SSRİ pul sisteminin strukturunu və emissiya tənzimlənməsi mexanizmini olduğu kimi saxladı. Fərq yalnız onda idi ki, bank biletləri çervon şəklində deyil, rubl şəklində buraxılmağa başladı.

Yəni əslində 1947-ci il islahatı pul dövrüyyəsinin islahatı deyildi, sadəcə olaraq pulun, ilk növbədə isə nağd pulun restriksiyası idi. İslahat faktiki olaraq yüksək ixtisaslı zəhmətkeşlərə zərbə vurdu, çünki onların yığımları əsasən nağd pullarla təmsil olunmuşdu.

1961-ci il pul islahatının gedişində rublun faktiki olaraq denominasiyası baş verdi. Dövrüyyədə olan pul nişanları 10:1 nisbətində mübadilə edilirdi. Eyni zamanda malların, bütün növ gəlirlərin və ödəmə təəhhüdlərinin və s. qiyməti 10 dəfə aşağı salındı. Sözü gedən pul islahatı haqqında məlumat yalnız bu qədərdir, çünki iqtisadi ədə-

biyyatda onun səbəbləri və sosial-iqtisadi nəticələri demək olar ki, təhlil olunmur.

Sovet İttifaqı 1991-ci ildə süquta uğradıqdan sonra Rusiya Federasiyasının pul sistemi Mərkəzi Bank (Rusiya Bankı) haqqında Federal Qanuna uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Bu qanun pul sisteminin hüquqi əsaslarını müəyyən etmişdir:

- ölkəmizdə rəsmi pul vahidi rubldur;
- Rusiya Federasiyası ərazisində digər pul vahidlərinin tətbiqi qadağandır;
- rublun qızıl nisbəti qanunla müəyyən olunmamışdır;
- rublun xarici pul vahidlərinə nisbətən rəsmi kursu RF MB tərəfindən müəyyən olunur;
- Rusiya Bankı Rusiya Federasiyası ərazisində nağd pulun emissiyasını həyata keçirmək, onun dövriyyəsini təşkil etmək və dövriyyədən çıxarmaq müstəsna hüququna malikdir;
- Rusiya Bankının bütün aktivləri ilə təmin edilən banknotlar və metal sikkələr qanuni ödəmə qüvvəsinə malik olan pul növləridir;
- banknot və sikkələrin nümunələri Rusiya Bankı tərəfindən təsdiq edilir;
- Rusiya ərazisində nağd (banknotlar və sikkələr) və nağdsız (kredit idarələrində olan hesablardakı vəsaitlər şəklində) pullar fəaliyyət göstərir;
- nağd pullar emissiya icazəsi əsasında dövriyyəyə buraxılır. Emissiya icazəsi pul banknotları və sikkələrin ehtiyat fondları hesabına RF MB-yə dövriyyə kassasını qüvvətləndirmək hüququ verən sənəddir.

4. Pul dövriyyəsi qanunları

- 16. Pul dövriyyəsi qanunlarının xarakteristikası. 17. Pul kütləsi. 18. Pul dövriyyəsinin sürəti. 19. İnflyasiyanın təzahür etməsinin mahiyyəti və formaları. 20. Rusiyada inflyasiyanın təzahür etməsinin səbəb və xüsusiyyətləri.*

16. Pul dövriyyəsi qanunlarının xarakteristikası

Pul dövriyyəsi qanunu dövriyyədə olan əmtəə kütləsi, qiymətlərin səviyyəsi və pul dövriyyəsinin sürəti arasındakı iqtisadi qarşılıqlı asılılığı ifadə edir. İlk dəfə K. Marks tərəfindən müəyyən edilən bu əlaqə iki növ asılılığın cəmindən ibarətdir:

- tədavül vasitəsi kimi zəruri olan pulun miqdarı ilə satılan əmtəə və xidmətlərin yekun dəyəri arasında birbaşa asılılıq;
- tədavül vasitəsi kimi zəruri olan pulun miqdarı ilə pul dövriyyəsinin sürəti arasında əks asılılıq.

Bütün bunları aşağıdakı düsturla ifadə etmək mümkündür:

$$K = \frac{S}{C}, \quad (1)$$

burada K tədavül vasitəsi kimi zəruri olan pulun miqdarını;

S satılan əmtəə və xidmətlərin yekun dəyərini;

C isə tədavül vasitəsi kimi pulun dövriyyələrinin orta sayını göstərir.

Pulun ödəmə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirməyə başlaması ilə (1) düsturu bir qədər mürəkkəbləşir və dövriyyədəki pulun miqdarını müəyyən edən qanun aşağıdakı şəkllə düşür:

$$K = \frac{S_1 - S_2 + S_3 - P}{C}, \quad (2)$$

burada S_1 - əmtəə və xidmətlərin yekun dəyərini;

S_2 - kreditlə satılmış əmtəələrin yekun dəyərini;

S_3 - öhdəliklər üzrə yekun ödəmələri;

P - qarşılıqlı surətdə ödəyən ödəmələri göstərir.

Beləliklə, dövriyyə üçün zəruri olan pulun miqdarına bir sıra amillər təsir edir:

- istehsal şəraitindən asılı olan və dövriyyədə olan malların miqdarına təsir edən amillər;
- malların və xidmətlərin qiymətlərinin səviyyəsini müəyyən edən amillər;
- pulun dövriyyə sürətinə təsir edən amillər;
- kreditin inkişaf səviyyəsinə təsir edən amillər;
- nağdsız hesablaşmalar sisteminin inkişafına təsir edən amillər.

Metal dövriyyə zamanı dövriyyədəki pulun ümumi miqdarının avtomatik olaraq, pulun sərvət funksiyasının köməyi ilə tənzimləndiyi aydındır, yəni pula tələbat azaldıqda artıq pul sərvətə çevrilirdi, pula tələbat artdıqda isə pulun geriye axını baş verirdi. Deməli, dövriyyədə olan pulun miqdarı hər zaman lazımi səviyyədə saxlanırdı.

Bundan əlavə, əgər pul dövriyyəsinə qızılla dəyişdirilməmiş banknotlar və ya kağız pul tərəfindən xidmət göstərildikdə və buraxılmış kağız pulun miqdarı dövriyyə üçün zəruri olan qızıl pulun zəruri miqdarına bərabər olduqda belə heç bir mənfi hal baş verməyəcək, yəni kağız pul pul nişanları, yəni qızıl pul rolunda layiqincə çıxış edəcək.

Problem yalnız o zaman yarana bilər ki, qeyri-məhdud pul emissiyası pul dövriyyəsi qanununun pozulmasına, pul dövriyyəsi kanallarının artıq pul nişanları ilə qədərindən artıq dolmasına və bununla da inflyasiyaya səbəb olsun.

17. Pul kütləsi

Pul kütləsi pul-kredit siyasətinin başlıca oriyentirlərindən biridir. Pul dövriyyəsinin məhz bu parametri iqtisadi artıma, qiymətlərin dinamikasına, məşğulluğa, ödəmə-hesablaşma sisteminin fasiləsiz fəaliyyət göstərməsinə təsir edir.

Pul kütləsi nağd və nağdsız pul vəsaitlərinin, həmçinin digər ödəniş vasitələrinin cəmidir.

Tarixən bir çox ölkələrin pul sistemləri uzun müddət pul kütləsinin qızıla təhkim edilməsinə əsaslanmışdır. Qızılın müəyyən miqdarı pul vahidinə müvafiq idi və kağız pul sahibləri həmin pulu qızıla dəyişə bilərdilər. Qızılın qiymətinin dinamikası ümumi qiymət konyunkturunda müstəsna rol oynayır və bununla da pul kütləsinə təsir edirdi. Pul dövriyyəsinin bu dəyərli qaydasından uzaqlaşdıqca əmtəə kütləsi və maliyyə-iqtisadi aktivlər, əlbəttə, qızıl da daxil olmaqla, pulun təminatı qismində çıxış etməyə başladılar.

Pul kütləsinin formalaşmasının bu amilləri hal-hazırda qüvvədədir, lakin onun formalaşmasına təsir edən ümumi amillər, şübhəsiz, mürəkkəbləşmişdir.

RF MB xarici ölkələrin təcrübəsini nəzərə almaqla aşağıdakı pul aqreqlarının haqq-hesabını aparır:

M_0 – dövriyyədəki nağd pul;

$M_1 = M_0 +$ hüquqi şəxslərin haqq-hesab, cari və xüsusi hesablarındakı vəsaitlər, sığorta şirkətlərinin vəsaitləri, əhalinin banklardakı tələbli depozitləri.

$M_2 = M_1 +$ əhalinin əmanət bankındakı müddətli əmanətləri;

$M_3 = M_2 +$ sertifikatlar və dövlət istiqrazları.

Pul aqreqlarının tərkibi müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Beləki, ABŞ-da pul kütləsinin müəyyən edilməsi üçün dörd pul aqreqlarından istifadə olunur, həm də nəzərə almaq lazımdır ki, M_2 -yə REPO-nun birgünlük əməliyyatları üzrə qiymətli kağızlar, pul bazarının depozit hesabları, pul baza-

rının qarşılıqlı fondları daxildir. M_3 -ə isə M_2 -yə əlavə olaraq xəzinənin qısamüddətli veksəlləri, kommersiya bankları arasında imzalanan girovu geri alma haqqında müddətli sazişlər daxil edilir. Yaponiya və Almaniyada üç, İngiltərədə isə beş pul aqreqları istifadə olunur.

Bütün pul aqreqları iyererxiya sisteminə daxildir: hər bir sonrakı pul aqreqları əvvəlkinin öz tərkibinə daxil edir.

Pul aqreqları likvidlik dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir. M_0 pul aqreqları (nağd pul) ən yüksək likvidliyə malikdir, M_1 -in likvidliyi M_0 -in likvidliyindən aşağı, M_2 -nin likvidliyindən isə yüksəkdir, çünki tələbli əmanətlər əmanətçinin ərizəsi ilə ona qaytarılmalıdır, müddətli əmanətlər isə əmanət müddəti ərzində bank tərəfindən öz məqsədləri üçün istifadə edilə bilər və həmin müddət başa çatdıqdan sonra əmanətçiyə geri qaytarılır.

Rusiyada pul kütləsinin müstəqil komponenti kimi **pul bazası** çıxış edir. Pul bazasına aşağıdakılar daxildir: $M_0 +$ kommersiya banklarının kassalarındakı pul vəsaitləri, bankların məcburi ehtiyatları və onların RF MB-nin müxbir hesablarındakı vəsaitləri. Bu pullar böyük likvidliyə malik olmaqla yanaşı Mərkəzi Bankın iş qabiliyyətini, onun öz öhdəliklərini yerinə yetirmək imkanlarını göstərir. Bəzi iqtisadçılar onları güclü pullar adlandırırlar, çünki ümumi pul kütləsinin digər ünsürlərindən fərqli olaraq Mərkəzi Bank pulların bu kateqoriyasına bilavasitə nəzarət etmək iqtidarındadır. Beləki, bank əmanətlərinin miqdarı və məbləği təkcə Mərkəzi Bankın effektiv siyasətindən deyil, həmçinin investorların bu siyasəti necə qəbul etməsindən, banklara etibar edib-etməmələrindən asılıdır.

Pul kütləsinin müxtəlif göstəricilərinin istifadə edilməsi pul dövriyyəsinin vəziyyətinin təhlilinə fərqli şəkildə yanaşmağa imkan verir. Pul kütləsi həcmnin dəyişməsi həm dövriyyədə olan pul kütləsinin dəyişməsinin, həm də dövriyyənin sürətlənməsinin nəticəsi ola bilər.

18. Pul dövriyyəsinin sürəti

Pul dövriyyəsinin sürəti tədavül vasitəsi və ödəniş vasitəsi funksiyalarını yerinə yetirən pulun hərəkətinin intensivləşməsinin göstəricisidir. Bu göstərici il ərzində pul kütləsi dövrlərinin sayını ifadə edir və hər bir dövr gəlirlərin xərclənməsinə xidmət edir. Beləliklə, P.Samuelsunun fikrincə, pul dövriyyəsinin sürəti gəlir dövriyyəsinin sürətini göstərir. Maliyyə sisteminin, vərdişlərin, gələcəyə olan baxışların dəyişməsindən və pul kütləsinin müxtəlif təşkilatlar və gəlirləri müxtəlif olan insan qrupları arasında bölüşdürülməsindən asılı olaraq pul dövriyyəsinin sürəti zaman keçdikcə dəyişir¹.

Bu göstəricinin kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsinin çətin olduğu aydındır, ona görə də onun hesablanması üçün dolayı məlumatlardan istifadə olunur.

Xarici dövlətlərin əksəriyyətində adətən iki göstərici hesablanır:

- 1) gəlirlərin dövriyyədə sürətinin göstəricisi:

$$\frac{UDM}{M_1 \text{ və ya } M_2}$$

- 2) pulun ödəmə tədavülündəki dövriyyəsinin göstəricisi:

$$\frac{\text{cari bank hesabları üzrə} \\ \text{köçürülmüş vəsaitlərin məbləği}}{\text{pul kütləsinin orta həcmi}}$$

Rusiyada statistika işi təcrübəsində aşağıdakıları fərqləndirirlər:

Pulun RF Mərkəzi Bankının idarələrinin kassalarına qaytarılma sürəti = RF Mərkəzi Bankının xəzinələrinə daxil olan pulların miqdarı / dövriyyədə olan pulların orta illik həcmi.

Nağd pul dövriyyəsində pulların dövriyyə sürəti = daxil olmaların miqdarı və nağd pulların verilməsi / dövriyyədə olan pulların orta illik həcmi

Şübhəsiz, pul dövriyyəsi sürətinin dəyişməsi ümumiq-tisadi, həmçinin monetarist xarakterli çoxsaylı amillərdən asılıdır.

¹ Самуэльсон П. Экономика. М.: Машиностроение, 1997. Т. 1. С. 260.

19. İnflyasiyanın təzahür etməsinin mahiyyəti və formaları

İnflyasiya yalnız kağız pul dövriyyəsinə xas olan fenomenidir. Bu zaman dövriyyə sahəsi əmtəə dövriyyəsinin ehtiyacları ilə müqayisədə artıq kağız pul kütləsi ilə dolur, kağız pul qiymətdən düşür və nəticədə əmtəə və xidmətlərin qiyməti artır, pulun alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür. Yəni, inflyasiya ilk növbədə əmtəə kütləsinin adekvat artımı olmadan pul dövriyyəsi kanallarının artıq pul kütləsi ilə dolması nəticəsində baş verir.

İnflyasiyanın təzahür etməsinin aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

1. Təzahür dərəcəsinə görə:

- **sürünən inflyasiya** qiymətlərin tədrici, uzunmüddətli artması ilə ifadə edilən inflyasiyadır, bu zaman orta illik qiymət artımının sürəti 5-10% təşkil edir;

- **çaparaq inflyasiya** qiymətlərin sıçrayışlı artması ilə ifadə olunan inflyasiyadır, bu zaman orta illik qiymət artımının sürəti 10%-dən 50%-dək təşkil edir;

- **hiperinflyasiya** qiymət artımı sürətinin olduqca yüksək olduğu inflyasiyadır, bu zaman qiymət artımı il ərzində 100%-i keçir (BVF qiymətlərin ay ərzində 50% artmasını hiperinflyasiya hesab edir).

2. Meydana gəlmə üsullarına görə:

- **inzibati inflyasiya** «inzibati» qaydada idarə edilən qiymətlərin əmələ gətirdiyi inflyasiyadır;

- **xərclər inflyasiyası** istehsal amillərinin (o cümlədən resursların) qiymətinin artmasında özünü göstərən inflyasiyadır, nəticədə istehsal və dövriyyə xərcləri artır, onlarla birlikdə istehsal edilən məhsulun qiyməti də artır;

- **tələb inflyasiyası** tələbin təklifi üstələdiyi zaman meydana çıxan və, şübhəsiz, qiymətlərin artmasına səbəb olan inflyasiyadır;

- **təklif inflyasiyası** istehsal resurslarının kifayət qədər istifadə olunmaması şəraitində istehsal xərclərinin artması ilə şərtləşdirilmiş qiymət artımında təzahür edən inflyasiyadır;

- **idxal edilən inflyasiya** xarici amillərin təsiri, məsələn, ölkəyə həddən artıq xarici valyuta axını və idxal qiymətlərinin artması nəticəsində yaranan inflyasiyadır;

kredit inflyasiyası son dərəcə güclü kredit ekspansiyası nəticəsində yaranan inflyasiyadır.

3. Təzahür formalarına görə inflyasiyanın aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

- **açıq inflyasiya**, yəni istehlak malları və istehsal resurslarının qiymətlərinin sərbəst (açıq) şəkildə artması hesabına yaranan inflyasiyadır;

- **gizli (boğuş) inflyasiya** dövlətin qiymətləri əvvəlki səviyyədə saxlamaq cəhdi ilə müşayiət edilən əmtəə defisiti nəticəsində meydana gələn inflyasiyadır. Bu zaman malların açıq bazarlardan gizli, «qara» bazarlara axını baş verir və nəticədə qiymətlər artır.

İnflyasiyanın yaranmasına səbəb olan amillərin çoxluğuna baxmayaraq, onların üç əsas qrupunu fərqləndirirlər.

Xərclər inflyasiyası. Bu növ inflyasiya istehsal resursları və amillərinin qiymətlərinin artmasında özünü göstərir, nəticədə istehsal və dövriyyə xərcləri, həmçinin istehsal edilən məhsulun qiyməti artır. Resursların qiymətlərinin artmasının səbəbi kimi, bir qayda olaraq, dünya resurs qiymətlərinin dəyişməsi və yerli valyuta kursunun aşağı düşməsi çıxış edir. Konkret mala çəkilən xərclərin artması öz növbəsində digər malların qiymətlərinin dəyişməsinə təsir edir, çünki bahalaşmış malları əldə etmək üçün öz malının da qiymətini qaldırmalısan.

Müxtəlif ölkələrdə inflyasiyanın bu növlərinin yaranma səbəbləri ilk növbədə iqtisadi inkişaf fazasından, ölkənin dünya bazarında tutduğu yerdən, konkret ölkədəki istehsal şəraitindən asılıdır. Rəqabətədavamlılığın səviyyəsi yüksək

olduğu ölkələrdə hiperinflasiya xərclər inflyasiyasının nəticəsi kimi, bir qayda olaraq, təzahür etmir, çünki rəqabət qiymət artımı üçün təbii məhdudiyyət rolunu oynayır. Bir də ki, rəqabət artdıqca, hiperinflasiyanın meydana gəlmə ehtimalı azalır.

Tələb inflyasiyası. Inflyasiyanın bu növü elə bir iqtisadi vəziyyətdə təzahür edir ki, bu zaman əmtəə və xidmətlərin real həcmnin artması əhəlinin və müəssisələrin ümumi pul gəlirlərinin artımından geri qalır. Inflyasiyanın bu növü, bir qayda olaraq, daha çox tam məşğulluq şəraitində müşahidə edilir. Bu zaman tələbin dövlətin xərclərinin çoxalması, yaxud sahibkarların əmtəə və xidmətlərə olan tələbatının genişlənməsi hesabına artması əhəmiyyət daşıyır.

Təklif inflyasiyası. Inflyasiyanın bu növü istehsal resurslarının tam istifadə olunmaması şəraitində istehsal xərclərinin xeyli dərəcədə artması nəticəsində qiymətlərin qalxmasını bildirir, buna misal olaraq müəssisələr tərəfindən onlara məxsus əsas fondların irimiqyaslı modernləşdirilməsini göstərmək olar. Ümumi tələbin azalması şəraitində qiymət artımının müşahidə edildiyi inflyasiyanın bu növünə dünya təcrübəsində kifayət qədər tez-tez rast gəlinir. Lakin inflyasiyanın bu növünə digər amillər də təsir edə bilər. Inflyasiya nəzəriyyəsinə görə, bu cür qiymət artımı əsasən məhsulun bir vahidinin istehsalına çəkilən xərclərin artmasına gətirib çıxaran amillərlə izah olunur, yəni bu vəziyyətdə qiymətlərin qalxmasına tələb deyil, xərclər səbəb olur. Təcrübədə bəzən elə bir vəziyyət yaranır ki, eyni zamanda həm tələb inflyasiyası, həm də təklif inflyasiyası meydana gəlir. Həm gəlirlərin, həm də xərclərin artmasının başlıca səbəbi kimi, bir qayda olaraq, inhisarları – dövləti, həmkarlar ittifaqlarını, firmaları göstərmək olar.

Dövlət büdcəsinin kəsirinin artması da inflyasiyanın artmasına təsir edir, baxmayaraq ki, dövlət bəzən büdcə kəsirinin emissiyasız maliyyələşdirilməsi mənbəyindən də istifadə edir. Lakin təcrübə göstərir ki, bu vəziyyətdə sadəcə

olaraq təxirə salınmış emissiya baş verir, çünki toplanmış dövlət borcu onsuz da ödənilməlidir.

İnflyasiya ölkənin iqtisadi və sosial inkişafına, şübhəsiz, son dərəcə mənfi təsir göstərir. İnflyasiya amilləri ilə mübarizə aparmaq məqsədi ilə dövlət iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksini, yəni özünün **antiinflasiya siyasətini** həyata keçirir.

İnflyasiya amillərinin qarşılıqlı təsirinə cavab olaraq antiinflasiya siyasətinin iki əsas istiqaməti formalaşmışdır – deflyasiya siyasəti və gəlirlər siyasəti.

Deflyasiya siyasəti dövlət xərclərini azaltmaq, yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsini artırmaq, vergi yükünü ağırlaşdırmaq, pul kütləsini məhdudlaşdırmaq yolu ilə pul-kredit və vergi mexanizmləri vasitəsilə pula olan tələbatın məhdudlaşdırılması metodlarını özündə birləşdirir. Deflyasiya siyasətinin xüsusiyyəti iqtisadi artımın zəifləməsində və iqtisadiyyatdakı böhran hallarının yaranmasındadır.

Gəlirlər siyasəti qiymətlərin və əmək haqqının tam dondurulması və ya onların artım hədlərinin müəyyən edilməsi yolu ilə qiymətlərə və əmək haqqına paralel nəzarəti nəzərdə tutur.

Antiinflasiya siyasətinin variantları ölkədəki vəziyyətdən və konkret dövrdə cəmiyyətdə mövcud olan prioritetlərdən asılı olaraq seçilir. Əgər məqsəd iqtisadi artımı dayandırmaqdan ibarət idisə, o zaman deflyasiya siyasəti həyata keçirilirdi, iqtisadi artımı stimullaşdırmaq məqsədi güdüldükdə isə gəlirlər siyasətinə üstünlük verilirdi. Məqsəd nəyin bahasına olursa-olursan inflyasiyanın qarşısını almaqdan ibarət olduqda isə paralel olaraq antiinflasiya siyasətinin hər iki metodundan istifadə edilirdi.

20. Rusiyada inflyasiyanın təzahür etməsinin səbəb və xüsusiyyətləri

Rusiya iqtisadiyyatında inflyasiya prosesləri hələ 60-cı illərin əvvəllərində başlamış və sosialist (inzibati-amirlik) ictimai istehsalının səmərəliliyinin aşağı olması ilə bağlı olmuşdur. Lakin inflyasiya uzun müddət ərzində (1992-ci ilədək) gizli (boğuş) xarakter daşıyırdı və yalnız əmtəə defisitində və qiymətlər arasındakı kəskin fərqlə təzahür edirdi. Rusiyada aşkar inflyasiya partlayışı 1992-ci ilin yanvarında, dövlətin bütün qiymətlər üzərində (enerji daşıyıcıları və ərzağın qiymətlərindən savayı) nəzarətinə son qoyulduqdan sonra baş verdi.

Rusiyada **inflyasiyanın başlıca qeyri-pul amilləri** aşağıdakılardır:

- inzibati-amirlik təsərrüfat sisteminin böhranı;
- istehsalatın məsrəfli xarakter daşması;
- əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyədə olması;
- məhsulun keyfiyyətinin aşağı olması və rəqabətə

davam gətirməməsi.

Rusiyada **inflyasiyanın başlıca pul amilləri** aşağıdakılardır:

- Rusiya iqtisadiyyatının inhisarlaşması şəraitində qiymətlərin liberallaşması;
- dövlət büdcəsinin daima kəsirli olması;
- bankların kredit ekspansiyası;
- ölkədə pul tədavülünün dollarlaşdırılması;
- ölkədəki qeyri-sabit iqtisadi və siyasi vəziyyətlə əlaqədar kapitalların ölkədən kənara axması;
- Şimali Qafqazda aparılan hərbi əməliyyatlarla əlaqədar hərbi xərclərin artması.

Rusiya iqtisadiyyatında inflyasiya prosesinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, səmərəli antiinflyasiya siya-

sətinin həyata keçirilməsinə xüsusi yanaşmaq lazımdır. Bu-raya aşağıdakı tədbirləri aid etmək olar:

- dövlətin populist deyil, real maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması;
- ölkə iqtisadiyyatının inkişafına dair dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- sərt və ardıcıl antiinhisar siyasətinin aparılması;
- milli valyutanın bəyannamə şəklində deyil real olaraq möhkəmləndirilməsi;
- dövlətin öz funksiyalarını tam həcmdə və ölkədəki iqtisadi vəziyyətin imkan verdiyi həcmdə sosial proqramları yerinə yetirməsinə əsaslanan balanslaşdırılmış büdcə siyasəti;
- torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət haqqında qanunun qəbul edilməsi və torpağın həqiqətən maliyyə dövryyəsinə daxil edilməsi;
- dövlətin hüquqi və fiziki şəxslər qarşısındakı borc öhdəlikləri üzrə tam və şərtsiz məsuliyyəti şəraitində dövlət qiymətli kağızlar bazarının yaradılması;
- ölkədə səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərən parabank sisteminin yaradılması;
- vergilərin «ucuzluğu» prinsipinə və vergi sisteminin tənzimləyici roluna xüsusi diqqət yetirməklə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- inflyasiya idxalının dayandırılması üçün şərait yaradılması.

Şübhəsiz, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün müəyyən vaxt lazımdır, lakin həmin tədbirlər nəticəsində Rusiyanın pul vahidi möhkəmlənəcək və bütövlükdə ölkənin pul sistemi sabitləşəcək.

5. Pul sistemləri

21. *Pul sistemlərinin tipləri.*
 22. *Qızıl monometallizminə əsaslanan pul sistemlərinin növləri və strukturu.* 23. *Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin pul sistemi.* 24. *İnzibati-amirlik iqtisadiyyatının pul sistemi.*
 25. *Rusiya Federasiyasında pul sisteminin vəziyyəti və inkişaf perspektivləri.*

21. Pul sistemlərinin tipləri

Pul sistemi - ölkədə tarixən formalaşmış və milli qanunvericilikdə təsbit edilmiş pul dövryyəsinin təşkili formasıdır. Onun tərkib hissəsi olan milli valyuta sistemi eyni zamanda nisbətən müstəqildir.

Pul sistemləri XVI-XVII əsrlərdə Avropada dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndiyi və milli bazarların formalaşdığı dövrdə yaransa da, onların ayrı-ayrı ünsürləri daha əvvəlki tarixi dövrdə meydana gəlmişdir.

Pulun hansı formada fəaliyyət göstərməsindən (ümumi ekvivalent olan əmtəə, yaxud dəyər ölçüsü kimi) asılı olaraq pul sistemlərinin iki növünü fərqləndirirlər:

- pul əmtəəsinin bilavasitə dövryyədə olduğu və pulun bütün funksiyalarını yerinə yetirdiyi, kredit pulun isə qızıla dəyişdirildiyi metal dövryyə sistemi;
- qızıl və gümüşün onlarla mübadilə edilməyən kredit və kağız pul tərəfindən dövryyədən sıxışdırıldığı pul nişanlarının dövryyəsi sistemi.

Konkret ölkədə ümumi ekvivalent kimi qəbul edilmiş metaldan və pul dövryyəsi bazasından asılı olaraq bimetallizmi və monometallizmi fərqləndirirlər.

Bimetallizm elə bir pul sistemidir ki, burada iki nəcib metal (adətən qızıl və gümüş) qanunverici qaydada ümumi ekvivalent funksiyasını yerinə yetirir və hər iki metaldan sərbəst surətdə sikkə kəsilməsi və onların qeyri-məhdud dövryyəsi nəzərdə tutulur.

Bimetallizmin üç növü mövcuddur:

- **paralel valyuta** sistemində qızıl və gümüş sikkələrin nisbəti kortəbii surətdə bazarda müəyyən edilir;

- **ikili valyuta** sistemində qızıl və gümüş sikkələrin nisbəti müxtəlif amillərdən (metallara olan tələbat, ölkədəki iqtisadi və siyasi vəziyyət) asılı olaraq dövlət tərəfindən müəyyən edilir;

- «axsayan» valyuta sistemində qızıl və gümüş sikkələr qeyri-bərabər əsasda qanuni ödəmə vasitələri kimi fəaliyyət göstərirdi, çünki qızıl sikkələrin sərbəst surətdə zərb edilməsindən asılı olaraq gümüş sikkələrin kəsilməsi qapalı qaydada həyata keçirilirdi. Yəni gümüş pula nisbətən qızılın dövriyyəsi daha sərbəstdir.

Bimetallizm XVI-XVII əsrlərdə, bəzi Qərbi Avropa ölkələrində isə XIX əsrdə geniş yayılmışdı.

Lakin bimetallizm pul sistemi ziddiyyətli və qeyri-sabit idi. Bu sistem əmtəə təsərrüfatı inkişafının tələblərinə uyğun deyildi, çünki dəyər ölçüsü kimi eyni zamanda iki metaldan (qızıl və gümüş) istifadə olunması bu, pul funksiyasının təbiətinə ziddir. Ümumi dəyər ölçüsü funksiyasını yalnız bir əmtəə yerinə yetirə bilər. Bundan əlavə, dövlət tərəfindən qızıl gümüş arasında qəti dəyər nisbətinin müəyyən edilməsi onların bazar dəyərinə uyğun deyildi.

Əmtəə təsərrüfatının inkişafı sabit pulun, vahid ümumi ekvivalentin mövcudluğunu tələb edirdi, ona görə də bimetallizm öz yerini monometallizmə verdi.

Monometallizm elə bir pul sistemidir ki, burada bir pul metalı (qızıl və ya gümüş) ümumi ekvivalent və pul dövriyyəsinin əsası kimi çıxış edir, dövriyyədə olan sikkələr və dəyər nişanları isə qızıl və ya gümüşlə dəyişdirilir.

Gümüş monometallizmə əsaslanan pul sistemləri tarixə məlumdur (məsələn, 1843-1852-ci illərdə Rusiyada), lakin ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, qızıl monometallizmi hər halda dünyada daha çox yayılmışdır.

22. Qızıl monometallizminə əsaslanan pul sistemlərinin növləri və strukturu

Pul nişanlarının dövriyyə xarakterindən və qızıla mübadilə edilməsindən asılı olaraq pul nəzəriyyəsində qızıl monometallizmin üç növünü fərqləndirirlər: qızıl sikkə, qızıl külçə və qızıl deviza standartları.

Birinci Dünya müharibəsinədək (1914-1918-ci illər) dünyada qızıl monometallizmi qızıl sikkə standartı şəklində mövcud idi, onun səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılar idi:

- əmtəə qiymətləri qızıl ilə hesablanırdı;
- pulun bütün funksiyalarını yerinə yetirən tamdəyərli qızıl sikkələr ölkənin daxili dövriyyəsində idi;
- qızılın tərkibi müəyyən edilməklə qeyri-rəsmi şəxslər üçün qızıl sikkələrin sərbəst surətdə zərb edilməsi;
- dövriyyədə olan pul nişanları sərbəst surətdə və məhdudiyyətsiz qızıl sikkələrə dəyişdirilir;
- qızılın sərbəst surətdə idxalı və ixracı, həmçinin azad qızıl bazarlarının fəaliyyət göstərməsi.

Bütün bunlar pul sisteminin nisbi sabitliyini və elastikliyi təmin edirdi. Bununla belə, qızıl sikkə standartının fəaliyyət göstərməsi mərkəzi bankların müəyyən qədər qızıl ehtiyatlarına malik olmalarını tələb edirdi. Həmin ehtiyatlar sikkələrin sərbəst surətdə qızıla dəyişdirilməsini təmin etməklə sikkə dövriyyəsinin ehtiyatı rolunda çıxış edirdi.

Hərbi xərclərin xeyli artırılmasını tələb edən Birinci Dünya müharibəsi əksər dövlətlərin büdcə kəsirinin artması və qızıl sikkə standartının ləğv edilməsi ilə nəticələndi.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra heç bir inkişaf etmiş dövlət qızıl sikkə standartına qayıda bilmədi. Müharibədən sonrakı iqtisadiyyat şəraitində 20-ci illərdə bir sıra ölkələrdə qızıl külçə standartı müəyyən edildi. Qızıl sikkə standartından fərqli olaraq qızıl külçə standartının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- qızıl sikkələr dövriyyədən çıxarılmış və sərbəst surətdə zərb edilmir;

- banknotlar və digər tam dəyəri olmayan pullar yalnız çəkisi 12,5 kq olan qızıl külçələrə dəyişdirilir;

- banka kifayət qədər iri pul məbləğinin təqdim edilməsi zəruridir.

Bundan əlavə, əksər ölkələrdə tam dəyəri olmayan pulların qızıla dəyişdirilməsi prosesi, hətta belə bir kəşik şəkildə də bərpa edilmədi, bunun əvəzinə isə kredit pulların xarici valyuta ilə mübadiləsi, yəni **qızıl valyuta** və ya **qızıl deviza** standartı tətbiq edilirdi. Qızıl deviza standartı üçün aşağıdakılar səciyyəvidir:

- qızıl sikkələr sərbəst dövr etmir və sərbəst surətdə zərb edilmir;

- tam dəyəri olmayan pulların qızıla mübadilə edilməsi qızıl külçə standartlı ölkələrin variantı üzrə mübadilə köməyi ilə həyata keçirilir;

- qızıl deviza standartlı ölkələrin pul vahidlərinin qızıla əlaqəsi vasitəli xarakter daşıyır.

Qızıl külçə və qızıl deviza standartları azaldılmış qızıl sikkə standartı şəklində olsa da, iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələr məhz onların sayəsində Birinci Dünya müharibəsindən sonra öz pul sistemlərinin möhkəmliyini tez bir zamanda bərpa edə bildilər.

Qızıl standartın azaldılmış formalarının «ömrü» uzun olmadı. Dünya iqtisadi böhranı (1929-1933-cü illər) nəticəsində qızıl monometallizminin bütün formaları ləğv edildi və qızıla mübadilə edilməyən və qızıla təmin olunmayan kredit və kağız pullar sistemi bərqərar oldu. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində heç bir ölkədə (ABŞ-dan savayı) banknotlar qızıla mübadilə edilmirdi. ABŞ-da isə mübadilə yalnız xarici dövlətlərin rəsmi orqanları üçün həyata keçirilirdi.

30-cu illərin ortalarından etibarən xırdalanmayan kredit pul nişanlarının dövriyyəsinə əsaslanan pul sistemləri

fəaliyyət göstərməyə başlayır, onlar üçün aşağıdakılar səciyyəvidir:

- qızılın həm daxili, həm də xarici dövriyyədən sıxışdırılıb çıxarılması və qızılın ehtiyatlarda toplanması;

- lakin qızıl sərvət əmələ gətirmə funksiyasını yerinə yetirməyə davam edir;

- nağd və nağdsız pul nişanlarının buraxılışı bankların kredit əməliyyatları əsasında həyata keçirilir;

- nağdsız pul dövriyyəsinin inkişafı və nağd pul dövriyyəsinin saxlanması;

- dövlət tərəfindən pul-kredit tənzimlənməsi mexanizminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyada Bretton-Vuds pul sistemi yarandı. Bu sistem hüquqi cəhətdən BMT-nin 1944-cü ildə Bretton-Vuds şəhərində (ABŞ) keçirilmiş valyuta-maliyyə konfransında rəsmiləşdirilmişdir. Onun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarət idi:

- qızıl ölkələr və sərvətin ümumi mücəssəməsi arasında qəti hesablaşmalar vasitəsi olmağa davam etdiyi dərəcədə dünya pulu funksiyasını yerinə yetirirdi;

- beynəlxalq dövriyyədə beynəlxalq ödəmə vasitələri qismində qızıla yanaşı ABŞ-ın milli pul vahidi olan dollardan da istifadə edilirdi;

- ehtiyat valyutaları digər ölkələrin mərkəzi bankları və hökumət idarələri tərəfindən 1934-cü ildə rəsmən müəyyən olunmuş nisbət üzrə (tərkibində 31,1 qram xalis qızıl olan troya unsiyası üçün 35 dollar) ABŞ Xəzinədarlığında qızıla mübadilə edilə bilərdi;

- azad bazarlarda qızılın qiyməti rəsmi qiymət əsasında yaranırdı və 1968-ci ilədək həmin qiymətdən uzaqlaşmırdı;

- valyutaların bir-birinə bərabər tutulması və onların qarşılıqlı surətdə mübadilə edilməsi BVF üzvləri olan ölkələr tərəfindən rəsmən razılaşdırılan və qızıl və ABŞ dolları ilə ifadə edilən valyuta paritetləri əsasında həyata keçirilirdi;

- valyutaların bazar kursları bu valyutaların təsbit edilmiş dollar paritetlərindən 1%-dən artıq uzaqlaşmamalı idi, yəni bütün valyutalar qəti surətdə dollara bağlı idi;

- ölkələrin valyuta münasibətlərinin dövlətlərarası tənzimlənməsi BVF tərəfindən həyata keçirilirdi;

- ayrı-ayrı valyutaların böhranını yumşaltmaq məqsədilə dövlətlər zəruri hallarda bir-birinə qarşılıqlı yardım göstərirdi.

Beləliklə, Bretton-Vuds valyuta sistemi dövlətlərarası qızıl deviza (məhiyyət etibarilə isə qızıl dollar standartı) standartı sistemi idi.

70-ci illərdə ABŞ-ın qızıl ehtiyatlarının azalması nəticəsində ölkənin xarici bazardakı mövqelərinin zəifləməsi ilə əlaqədar dolların bütün pul vahidlərinin dəyər etalonu kimi istifadə edilməsinə əsaslanan dünya pul sistemi iflasa uğradı.

Bretton-Vuds valyuta sistemi 70-ci illərin əvvəllərində dağıldıqdan sonra qızıl standartını bərpa etmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi.

Bretton-Vuds pul sistemini BVF üzvü olan ölkələrin 1976-cı ildə Kinqstonda (Yamayka adası) bağladıkları Sazişlə rəsmiləşdirilmiş Yamayka pul sistemi əvəz etdi. Yeni pul sisteminin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- SDR (xüsusi iqtibas hüquqları) BVF-də dünya puluna çevrildi, onlar beynəlxalq hesablama vahidi rolunu oynamağa başladı;

- ABŞ dolları beynəlxalq hesablaşmalarda və digər ölkələrin valyuta ehtiyatlarında öz əhəmiyyəti qoruyub saxladı;

- qızıl hüquqi cəhətdən pul funksiyasını itirdi;

- qızıl dövlətin ehtiyatı kimi qaldı və digər ölkələrin başlıca pul vahidlərinin əldə edilməsi üçün istifadə edilir.

23. Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin pul sistemi

Pul sistemi digər sistemlər kimi bir sıra elementlərdən ibarətdir ki, onların arasında aşağıdakıları fərqləndirirlər:

- pul hesabı vahidi kimi pul vahidi;

- qiymətlər miqyası;

- dövriyyədə olan və qanuni ödəmə vasitəsi rolunda çıxış edən pul növləri;

- dövriyyəyə buraxılmış pul nişanlarının emissiya qaydası və təminat xarakteri;

- pul dövriyyəsinə tənzimləmə metodları.

Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin pul sistemini təsvir etmək üçün onun tərkibinə daxil olan ünsürləri ətraflı xarakterizə edək:

Pul vahidi - qanunla müəyyən edilən, bütün əmtəələrin qiymətlərini tutuşdurmaq və ifadə etmək üçün istifadə olunan pul nişanıdır. Pul vahidi daha xırda, proporsional hissələrə bölünür. Əksər ölkələrdə onluq bölgü sistemi fəaliyyət göstərir (1 dollar = 100 sent; 1 funt sterlinq = 100 pens və s.).

Pul vahidinin adı adətən tarixən meydana gəlir, lakin bəzi hallarda dövlət pul vahidinə yeni ad verə bilər.

Qiymətlər miqyası - dəyərin pul vahidləri ilə ifadə vasitəsi, pulun texniki funksiyasıdır. Pul əmtəəsinin – metalın - pulun bütün funksiyalarını yerinə yetirdiyi metal dövriyyə zamanında qiymətlər miqyası pul metalının ölkədə pul vahidi və ya onun tam bölünən hissələri kimi qəbul edilmiş çəki miqdarı kimi çıxış edirdi.

Kredit pulun qızıla dəyişdirilməsi dayandırıldıqdan sonra rəsmi qiymətlər miqyası öz iqtisadi məzmununu itirdi və 1976-1978-ci illərdə həyata keçirilmiş yeni valyuta islahatı (Yamayka sazişi) nəticəsində qızılın rəsmi qiyməti və pul vahidlərinin qızıl tərkibi ümumiyyətlə ləğv edildi. Hal-

hazırda qiymətlər miqyası kortəbii olaraq formalaşaraq əmtəələrin dəyərlərinin qiymət vasitəsilə tutuşdurulması üçün istifadə edilir.

Pul nişanlarının növləri. Hal-hazırda dünyanın heç bir ölkəsində metal dövriyyə sisteminin olmaması ilə əlaqədar pul nişanlarının başlıca növləri kimi aşağıdakılar çıxış edir: kredit bank biletləri (banknotlar), dövlət kağız pulları (xəzinə biletləri) və xırda pul. Bunlar ölkədə qanuni ödəmə vasitələridir.

Bank biletləri (banknotlar) mərkəzi banklar tərəfindən dövriyyəyə buraxılan pul nişanlarının növü, qanuni ödəmə vasitəsidir.

Banknotlar dəqiq müəyyən edilmiş dəyərə malikdir:

- ABŞ-da 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 dollarlıq banknotlar dövriyyədədir;

- Böyük Britaniyada 1, 5, 10, 20 funt sterlinq dəyərində olan banknotlar dövriyyədədir;

- Fransada 10, 50, 100, 500 frank dəyərində olan banknotlar dövriyyədədir.

Xəzinə biletləri büdcə kəsirinin ödənilməsi üçün bilavasitə dövlət – maliyyə nazirliyi və ya xüsusi dövlət maliyyə orqanı tərəfindən buraxılan kağız puldur. Bank biletlərindən fərqli olaraq xəzinə biletləri heç vaxt qiymətli metal-larla təmin edilməmiş və qızıl və ya gümüşlə mübadilə edilməmişdir. Qızıl standartı ləğv edildikdən sonra xəzinə biletləri ilə banknotlar arasındakı fərq demək olar ki, silindi.

Xırda pul qanunla müəyyən olunmuş çəki tərkibinə və formaya malik olan metal külçəsidir.

ABŞ-da 1 dollar, 50, 25, 10, 1 sent dəyərində olan gümüş-mis və miss-nikel sikkələr dövriyyədədir.

Böyük Britaniyada 1 funt sterlinq, 50, 10, 5, 2 pens, 1 və ½ penni dəyərində sikkələr dövriyyədədir. 2 və 1 şilling dəyərində olan köhnə sikkələr də dövriyyədədir. Onlar öz dəyərinə görə yeni 10 və 5 pensə uyğundur. Sikkələr xırda pul

rolunu oynayır və istənilən kiçik bazarlığı etməyə imkan verir.

Emissiya sistemi qızıla xırdalanmayan kredit və kağız pul nişanlarının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş buraxılış və dövriyyə qaydasıdır.

Tarixən emissiya əməliyyatları müxtəlif dövlətlərdə aşağıdakılar tərəfindən həyata keçirilirdi:

- nağd pul dövriyyəsinin xeyli hissəsini təşkil edən banknotları buraxmaq müstəsna hüququna malik olan mərkəzi (emissiya) bankı;

- xırda kupyuralı kağız pul nişanlarını buraxan xəzinədarlıq.

Hal-hazırda ölkədə pul dövriyyəsinə təşkil edən və onun vəziyyətinə görə cavabdeh olan emissiya bankları qızıla xırdalanmayan pul nişanlarının növündən asılı olmayaraq onların emissiyasını həyata keçirir.

Bank biletlərinin emissiyası kommersiya banklarının kreditləşməsi prosesində, xarici valyutanın və dövlət qiymətli kağızlarının alınması ilə bağlı əməliyyatlar prosesində ölkənin emissiya bankı tərəfindən həyata keçirilir.

İqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə pul dövriyyəsinin 95%-dən çoxunu nağdsız hesablaşmalar təşkil edir. Ona görə də dövriyyədə olan pul kütləsinin artması banknotların emissiyası hesabına deyil, əsasən depozit-çek sisteminin hesabına, yəni kommersiya banklarının emissiya bankı tərəfindən kreditləşməsi prosesində baş verir.

Pul tənzimlənməsi - pulun miqdarının iqtisadi inkişafın obyektiv tələbatına uyğunluğunun əldə olunmasına yönəlmiş dövlət tədbirləri kompleksidir. 70-ci illərdə sənaye baxımından inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə targetləmə tətbiq edildi. Bu, dövriyyədə olan pul kütləsinin artımının tənzimlənməsində məqsədli oriyentirlərin müəyyən edilməsi deməkdir. Mərkəzi banklar öz siyasətində həmin oriyentirləri rəhbər tutur.

Beləliklə, sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin müasir pul sistemlərinin səciyyəvi cəhətləri aşağıdakılardır:

- rəsmi qızıl tərkibinin və banknotların qızıla sərbəst şəkildə xırdalanmasının ləğv edilməsi, yəni qızılın demonetarizasiyası;
- qızıla xırdalanmayan kredit pullara keçid;
- banknotların yalnız təsərrüfatın banklar tərəfindən kreditləşməsi qaydası üzrə deyil, həmçinin xeyli dərəcədə dövlətin xərclərinin ödənilməsi üçün dövryyəyə buraxılması;
- pul dövryyəsinə nağdsız tədavülün üstünlük təşkil etməsi;
- pul dövryyəsinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin gücləndirilməsi.

24. İnzibati-amirlik iqtisadiyyatının pul sistemi

İnzibati-amirlik iqtisadiyyatının pul sistemi 1922-1924-cü illərin pul islahatı zamanı formalaşdı. Ölkənin (SSRİ) pul sisteminin bütün elementləri qanunverici qaydada müəyyən edildi:

- çervon və ya 10 rubl ölkənin pul vahidi oldu;
- çervonun qızıl tərkibi xalis qızılın 1 misqal 78,24 hissəsi həcmində müəyyən edildi və bu, inqilabdan əvvəlki on rublluk qızıl sikkənin qızıl tərkibinə bərabər idi;
- SSRİ Dövlət Bankına çervonları bank biletləri kimi buraxmaq müstəsna hüququ verildi;
- çervonların emissiyası xalq təsərrüfatının qısamüddətli kreditləşməsi zamanı SSRİ Dövlət Bankı tərəfindən həyata keçirilirdi;
- çervonlarla verilən bank ssudaları, bir qayda olaraq, kommersiya veksellərini əvəz edirdi, ona görə də onların emissiyası təsərrüfat dövryyəsinin ödəmə Vasitələrinə olan tələbatı ilə məhdudlaşdı;
- çervonların qızıla nisbətən sabitliyinin saxlanılması üçün dövlət məlum hədlər çərçivəsində çervonların sikkə və külçə şəklində olan qızılla və sabit xarici valyuta ilə mübadilə edilməsinə yol verirdi;
- bank biletləri (çervonlar) yalnız formasına görə deyil, həmçinin mahiyyət etibarilə kredit pulu idi, çünki onların emissiyası təkcə təsərrüfat dövryyəsinin tələbatı ilə deyil, həmçinin SSRİ Dövlət Bankının balansında olan sərvətlərlə məhdudlaşdı.

1924-cü ilin əvvəllərində ölkədə xəzinə biletlərinin buraxılışı başladı, lakin 1925-ci ildə xəzinə biletlərinin emissiyası hüququnun SSRİ Dövlət Bankına verilməsi ilə əlaqədar yalnız metal sikkənin emissiyası öz xəzinə xarakterini qoruyub saxladı.

30-cu illərdə yaranmış pul sistemi bəzi cüzi dəyişikliklərlə SSRİ-nin süqutunadək, yəni 1991-ci ilədək faktiki olaraq mövcud oldu.

Xalq təsərrüfatının ciddi surətdə mərkəzləşdirilməsi və planlı şəkildə idarə edilməsi şəraitində pul dövriyyəsi anlayışı yalnız nağd pulun dövriyyəsi ilə əlaqələndirilirdi. Planlı şəkildə qiymət qoyma şəraitində pul dövriyyəsi qanununun pozulmasının iqtisadi və sosial nəticələri özünü məhz bu sahədə daha tez və daha güclü göstərdi.

Nağd pul kütləsinə nəzarət onun miqdarının və artım templərinin birbaşa planlaşdırılması üsulu ilə həyata keçirilirdi. Belə ki, SSRİ Dövlət Bankının kassa planının tərtib edilməsi yolu ilə həm bütövlükdə ölkə, həm də regionlar üzrə xalq təsərrüfatının nağd pula olan tələbatı müəyyən edilirdi.

Kassa planında nəzərdə tutulan dövrün əvvəli və sonu üçün dövriyyədə olan nağd pulun miqdarı müəyyən edilirdi və bunun nəticəsində emissiyanın və ya pulun dövriyyədən çıxarılmasının miqdarını müəyyən etmək mümkün oldu.

Nəzərdə tutulan dövrdə nağd pulun əmtəə və xidmətlərlə təminat dərəcəsi əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansının köməyi ilə müəyyən edilirdi, bu balansın formalaşması nağd pulun hərəkəti ilə bağlı idi. Lakin ölkədə nağd pul dövriyyəsinin planlaşdırılması və tənzimlənməsi mürəkkəb sistemin özünün ciddi surətdə mərkəzləşdirilməsinə və göstərilən planların yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarətə baxmayaraq, mükəmməl deyildi. Çünki ölkədə dövriyyədə olan nağd pulun miqdarı və onun əmtəə-maddi təminatı arasında daima böyük uyğunsuzluq hiss edilirdi və nəticədə əmtəə defisiti meydana gəlir və istehlak bazarında qiymətlər daima artırdı.

25. Rusiya Federasiyasında pul sisteminin vəziyyəti və inkişaf perspektivləri

Rusiyada pul sisteminin fəaliyyət göstərməsinin hüquqi əsasları «Rusiya Federasiyası Mərkəzi Bankı (Rusiya Bankı) haqqında» 26 aprel 1995-ci il tarixli Federal Qanunla müəyyən edilmişdir:

- ölkəmizdə rəsmi pul vahidi rubldur;
 - Rusiya Bankı nağd pulun emissiyası, RF ərazisində onun dövriyyəsinin təşkili və dövriyyədən çıxarılması müstəsna hüququna malikdir, Rusiya Bankı ölkədə normal iqtisadi fəaliyyətin saxlanması məqsədilə pul dövriyyəsinin vəziyyətinə görə məsuliyyət daşıyır;
 - rublla qızıl və ya digər qiymətli metallar arasındakı nisbət Qanunla müəyyən edilməmişdir, xarici pul vahidlərinə münasibətdə rublun kursu isə RF MB tərəfindən müəyyən edilir;
 - Rusiya Bankının bütün aktivləri ilə, o cümlədən qızıl ehtiyatı, dövlət qiymətli kağızları, kredit müəssisələrinin RF MB-nin hesablarında olan ehtiyatları ilə təmin edilən banknotlar və metal sikkələr qanuni ödəmə qüvvəsinə malik olan pul növləridir;
 - banknot və sikkələrin nümunələri Rusiya Bankı tərəfindən təsdiq edilir;
 - Rusiyada nağd və nağdsız pullar fəaliyyət göstərir.
- RF ərazisində nağd pul dövriyyəsinin təşkil etmək məqsədilə Rusiya Bankının üzərinə aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:
- istehsalın proqnozlaşdırılması və təşkili, banknotların və sikkələrin daşınması və saxlanması, həmçinin onların ehtiyat fondlarının yaradılması;
 - kredit idarələri üçün nağd pulların saxlanma, daşınma və inkassasiya qaydalarının müəyyən edilməsi;
 - pul nişanlarının ödəmə qabiliyyəti əlamətlərinin və korlanmış banknot və sikkələrin əvəz etmə, həmçinin ləğv etmə qaydasının müəyyən edilməsi;

- xalq təsərrüfatında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarının işlənilib hazırlanması və təsdiq edilməsi.

1997-ci ildən etibarən Rusiya Bankı «Rusiya Federasiyası ərazisindəki kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydası haqqında» Əsasnaməni tətbiq edir.

RF hökuməti RF MB ilə birlikdə iqtisadi siyasətin, o cümlədən pul və kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Mərkəzi Bank tərəfindən iqtisadiyyatın pul-kredit tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatında qəbul edilmiş vasitələr yolu ilə həyata keçirilir: kommersiya banklarının kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin, ehtiyat tələblərinin dəyişdirilməsi və açıq bazarda əməliyyatların aparılması. Mərkəzi Bank pul kütləsinin miqdarını və artım tempini tənzimləyir.

Emissiya-kassa tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi, kredit təşkilatlarına, həmçinin müəssisə və təşkilatlara kassa xidmətinin göstərilməsi üçün Mərkəzi Bankın baş ərazi idarələrində, hesablama-kassa mərkəzlərində nağd pulların qəbulu və verilməsi üzrə dövrüyyə kassaları və pul biletləri və sikkələrin ehtiyat fondları mövcuddur.

Pul biletləri və sikkələrin ehtiyat fondları dövrüyyəyə buraxılmayan pul biletləri və sikkələrin Mərkəzi Bankın anbarlarında olan ehtiyatlarıdır. Bu fondlar Mərkəzi Bankın sərəncamı ilə yaradılır. Mərkəzi Bank dövrüyyə kassasının miqdarını, nağd pul dövrüyyəsinin həcmi, saxlama şəraitini və s. nəzərə alaraq, həmin fondların həcmi müəyyən edir.

Kommersiya bankları əməliyyat kassalarına malik olduğundan burada belə fondların yaradılması nəzərdə tutulmayıb. 1 iyun 1997-ci il tarixdən etibarən hüquqi şəxslərin təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq onların hesablarında, həmçinin vətəndaşların əmanətlərinin saxlandığı hesablarda olan pulların vaxtli-vaxtında verilməsini təmin etmək məqsədi ilə kommersiya bankları üçün günün sonunda əməliyyat kassasında nağd pulun yol verilən minimal qalıq limiti müəyyən olunmuşdur.

6. Ssuda kapitalları bazarı: funksiyalar, struktur və instrumentari

*26. Ssuda kapitalları bazarının
məhiyyəti və təkamülü.*

*27. Ssuda kapitalları bazarının
struktur. 28. Ssuda kapitalları
bazarının funksiyaları. 29. Ssuda
kapitalları bazarının inkişaf
xüsusiyyətləri. 30. Rusiyada ssuda
kapitalları bazarının formalaşması.*

26. Ssuda kapitalı bazarının mahiyyəti və təkamülü

İqtisadi nəzəriyyədə ssuda kapitalına əhəmiyyətli olaraq müəyyən haqq müqabilində qaytarmaq şərti ilə faiz şəklində müvəqqəti istifadəyə verilən pul vəsaitlərinin məcmusu kimi baxılır. Ssuda kapitalının mahiyyətini müəyyən etmək üçün onu sənaye və ticarət kapitallarından fərqləndirən səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Ssuda kapitalının spesifikasiyası onun kreditordan borc alana və geri ötürülməsi prosesində daha dolğun şəkildə təzahür edir:

- **ssuda kapitalı** kapital kimi – bu, sahibinin borc alana satdığı, həm də müəyyən müddətə satdığı mülkiyyətdir;
- **ssuda kapitalının** istehlak dəyəri – borc alanın ondan səmərəli şəkildə istifadə etməklə müəyyən gəlir qazanmaq bacarığı ilə müəyyən edilir;
- ssuda kapitalının özgəninkiləşdirilmə forması – onun kreditordan borc alana ötürülməsi proseduru və ödəniş mexanizmi həmişə vaxtaşırı xarakter daşıyır;
- ssuda kapitalının hərəkətinin xüsusiyyəti – sənaye və ticarət kapitallarından fərqli olaraq satıcıdan alıcıya ötürülmə prosesində yalnız pul formasında olur.

Kreditörün şəxsi pul vəsaitlərinin əsas mənbə kimi çıxış etdiyi sələm kapitalından fərqli olaraq ssuda kapitalı kredit təşkilatlarının hüquqi və fiziki şəxslərdən, həmçinin dövlətdən aldığı maliyyə ehtiyatları hesabına formalaşır.

Bununla belə, kredit münasibətlərinin **ilkin** inkişaf mərhələsində ssuda kapitalının formalaşmasının yeganə mənbəyi kimi kredit təşkilatları tərəfindən sonrakı kapitallaşma üçün könüllü surətdə verilən müvəqqəti sərbəst olan pul vəsaitləri çıxış edirdi. Həmin mənbə bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir, belə ki, əhalinin müvəqqəti sərbəst olan

pul vəsaitləri kredit təşkilatlarının ehtiyat mənbələrinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir.

Kredit münasibətlərinin **ikinci** inkişaf mərhələsində bankların birbaşa iştirakı ilə hesablaşmaların nağdsız forması inkişaf etdikcə sənaye və ticarət kapitalının dövr etməsi prosesində müvəqqəti olaraq azad olan vasitələr ssuda kapitalının formalaşmasının yeni mənbəyinə çevrildi. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- əsas fondların yeniləşməsi, genişləndirilməsi və bərpası üçün müəssisələrin amortizasiya fondu;
- məhsulun satışı və maddi xərclərin həyata keçirilməsi prosesində azad olan dövriyyə kapitalının pul şəklində olan hissəsi;
- əmtəələrin satışından pulların əldə olunması və əmək haqqının ödənilməsi arasında uyğunsuzluq nəticəsində yaranan pul vəsaitləri;
- istehsalatın yeniləşdirilməsinə və genişləndirilməsinə sərf olunan mənfəət;

Bu vəsaitlər hüquqi şəxslərin onlara xidmət göstərən kredit təşkilatlarındakı hesablaşma hesablarında toplanır. Ssuda kapitalının bu mənbəyinin bank üçün xüsusi maraq kəsb etməsi aşağıdakıların zəruri olmaması ilə müəyyən olunur:

- bankın hesablaşma hesabındakı vasitələrdən istifadə etməsi üçün hesab sahibinin icazəsinin alınması;
- hesablaşma hesabları üzrə gəlirin ödənilməsi, yəni bu ehtiyatların bank üçün faktiki olaraq müftə olması;

Beləliklə, nəzərdən keçirilən mənbələr müasir bankların əksəriyyəti üçün başlıca ehtiyat kimi çıxış edir və bankları xidmət göstərilən müştərilərin dairəsini daima genişləndirməyə vadar edir.

Ssuda kapitalı bazarının iqtisadi rolu onun xırda, pərakəndə şəkildə olan pul vəsaitlərini bütün kapitalist yığımının maraqlarına uyğun olaraq birləşdirmək qabiliyyətindən ibarətdir.

27. Ssuda kapitalları bazasının strukturu

Maliyyə bazarlarının biri kimi ssuda kapitalları bazasını ssuda kapitalının dövr etməsinin təmin edilməsi prosesi ilə bağlı olan maliyyə münasibətlərinin xüsusi sahəsi kimi tərif etmək mümkündür.

Bu bazanın əsas iştirakçıları aşağıdakılardır:

- **ilkin investorlar**, yəni banklar tərəfindən müxtəlif şərtlərlə səfərbər edilən və ssuda kapitalına çevrilən azad maliyyə ehtiyatlarının sahibləri;

- pul vəsaitlərinin bilavasitə cəlb edilməsini və onların ssuda kapitalına çevrilməsini həyata keçirən, kredit-bank institutları qismində çıxış edən **ixtisaslaşmış vasitəçilər**;

- **borc alanlar** – maliyyə ehtiyatları müvəqqəti olaraq çatışmayan hüquqi və fiziki şəxslər, həmçinin dövlət.

Yuxarıda göstərilənlərdən çıxış edərək, ssuda kapitalları bazasının müasir strukturu iki əsas əlamətlə səciyyələnir:

- müvəqqəti;
- institusional.

Müvəqqəti əlamətə görə qısamüddətli kreditlərin verildiyi (bir ilədək) pul bazarı və ortamüddətli (1 ildən 5 ilədək) və uzunmüddətli (5 ildən başlayaraq və daha artıq) kreditlərin verildiyi kapital bazarı fərqləndirilir.

Müasir ssuda kapitalı bazarı institusional əlamətə görə bazanın (kapital və ya qiymətli kağızlar bazarı) və borc kapitalı bazasının (kredit-bank sistemi) mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bundan əlavə, qiymətli kağızlar bazarı qiymətli kağız emissiyalarının alınıb-satıldığı ilkin bazara və əvvəl buraxılmış qiymətli kağızların alınıb-satıldığı ikinci (birja) bazasına bölünür. Həmçinin bu və ya digər səbəblər üzündən birjada satıla bilməyən qiymətli kağızların satıldığı qeyri-birja (küçə) bazarı da mövcuddur.

Ssuda kapitalları bazasının hər iki əlaməti bütün inkişaf etmiş ölkələr üçün səciyyəvidir, lakin, şübhəsiz, milli bazanın vəziyyəti haqqında ikinci (institusional) əlamətə əsasən, xüsusən də onun iki əsas qatının – 1) kredit-bank sistemi və 2) qiymətli kağızlar bazasının mövcudluğuna və inkişaf dərəcəsinə əsasən mühakimə yeridirlər.

28. Ssuda kapitalları bazarının funksiyaları

Ssuda kapitalları bazarının funksiyalarını onun mahiyyəti və ictimai təsərrüfatçılıq sistemində yerinə yetirdiyi rolla müəyyən olunur.

Ssuda kapitalları bazarının beş əsas funksiyası fərqləndirilir:

- birinci – kredit vasitəsilə əmtəə tədavülünə xidmət göstərilməsi;
- ikinci – hüquqi, fiziki şəxslərin və dövlətin, həmçinin xarici müştərilərin pul əmanətlərinin akkumulyasiyası;
- üçüncü – pul fondlarının bilavasitə ssuda kapitalına çevrilməsi və onun istehsal prosesinə xidmət məqsədilə kapital qoyuluşları şəklində istifadə olunması;
- dördüncü – dövlət və istehlak xərclərinin ödənilməsi üçün kapital mənbəyi kimi dövlətə və əhaliyə xidmət göstərilməsi;
- beşinci – nəhəng maliyyə-sənaye qruplarının yaranması məqsədilə kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşdirilməsi.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki:

- birincisi, ilk üç funksiya sənaye baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə yalnız müharibədən sonrakı dövrdə fəal istifadə edilməyə başlamışdır;
- ikincisi, ilk dörd funksiyada bazar kapitalın hərəkətində özünəməxsus vasitəçi qismində çıxış edir;
- üçüncüsü, bütün funksiyalar dövlət tərəfindən tənzimlənən iqtisadiyyat sisteminin səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasına yönəlmişdir.

29. Ssuda kapitalları bazarının inkişaf xüsusiyyətləri

Milli ssuda kapitalları bazarlarının inkişaf səviyyəsi bir sıra faktorlarla müəyyən olunur, onların arasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- ölkənin iqtisadi vəziyyəti;
- ölkədə kredit bazarının və qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyət göstərməsi ənənələləri;
- ölkədə istehsal yığımının səviyyəsi;
- əhəlinin əmanətlərinin səviyyəsi.

Birinci amil, yəni ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi yuxarıda qeyd edilənlər arasında şərtsiz liderliyə malikdir.

Bu meyara iqtisadi inkişafın üç dünya mərkəzinin daha çox uyğun olduğu aydındır:

- ABŞ;
- Qərbi Avropa;
- Yaponiya.

Bu ölkələrdə ssuda kapitallarının inkişaf etmiş nəhəng bazarları mövcuddur, lakin ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, hətta bu ölkələrin ssuda kapitalları bazarları arasında belə müəyyən fərqlər mövcuddur.

ABŞ-in ssuda kapitalları bazarı ən nəhəng bazardır. Bu bazar qollara ayrılması, iki güclü həlqəsinin – kredit sistemi və qiymətli kağızlar bazarının mövcudluğu, kapital yığımının yüksək səviyyəsi, geniş beynəlmilləşməsi ilə digərlərindən fərqlənir.

Hal-hazırda ümumdünya kapitallar bazarındakı konyunktur vəziyyət əsasən ABŞ-in ssuda kapitalları bazarındakı vəziyyətlə müəyyən edilir.

Qərbi Avropa ölkələrinin ssuda kapitalları bazarını ABŞ bazarından fərqləndirən aşağıdakılardır:

- əməliyyatların kiçik həcmi;

- ayrı-ayrı kredit-maliyyə institutlarının kifayət qədər inkişaf etməməsi;

- İkinci Dünya müharibəsi nəticəsində dağıdılmış qiymətli kağızlar bazarının nisbətən məhdud olması.

Hal-hazırda İngiltərə, Almaniya, Fransa, İtaliya, İsveçrə kimi ölkələr Qərbi Avropada ən nəhəng ssuda kapitalları bazarlarına malikdirlər, lakin onlar aşağıdakı amillər ucbatından ABŞ-ın səviyyəsinə çatı bilmirlər:

- 1) qiymətli kağızlar bazarının məhdudluğu;
- 2) bir sıra ən mühüm kredit-maliyyə institutlarının mövcud olmaması.

Bu cür meyllər **Yaponiyanın ssuda kapitalları bazarı** üçün də səciyyəvidir. İkinci Dünya müharibəsi onun formalaşmasına mənfi təsir göstərmişdir. Lakin ABŞ təcrübəsindən geniş surətdə istifadə edilməsi və dövlətin əhəmiyyətli yardımı nəticəsində Yaponiya özünün ssuda kapitalları bazarını tez bir zamanda bərpa etdi. 70-80-ci illərdə inkişaf etmiş ölkələrin bazarları arasında mühüm rol oynayan bu bazar səfərbər edilmiş kapitalın həcminə və qiymətli kağızların satış ölçülərinə görə ABŞ bazarından geri qalırdı.

Qərbi Avropa və Yaponiyanın ssuda kapitalları bazarını ABŞ bazarından fərqləndirən xüsusiyyət dövlət və ya kredit-maliyyə idarələrinin bu bazarda geniş surətdə iştirak etməsidir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ssuda kapitalları bazarları sənaye baxıman inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarından geri qalır. İnkişaf etməkdə olan dövlətlərin əksəriyyəti formal olaraq sənaye baxıman inkişaf etmiş ölkələrlə eyni kapitallar bazarı strukturuna malikdir. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrin kredit bazarının və qiymətli kağızlar bazarının inkişaf dərəcəsi qərb bazarlarının səviyyəsindən xeyli aşağıdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin milli kapital bazarlarının iki xüsusiyyətini qeyd etmək zəruridir:

- birincisi, onların strukturunda nisbətən çoxlu dövlət və qarışıq kredit-maliyyə institutunun mövcud olması;

- ikincisi, Qərb ölkələrinin ssuda kapitalları bazarlarının strukturuna meyl.

Bu, əksər inkişaf etməkdə olan dövlətlərin uzun müddət Avropa ölkələrinin müstəmləkəsi olması və ABŞ-ın Latın Amerikasında davamlı iqtisadi və maliyyə nüfuzu faktı ilə izah olunur. Həmin dövlətlərin əksəriyyətinin milli kapital bazarlarının strukturunun inkişafının qabaqcadan müəyyən olunmasında bu amilin xüsusi rolu olmuşdur.

30. Rusiyada ssuda kapitalları bazarının formalaşması

Rusiya iqtisadiyyatının inzibati-amirlik iqtisadi sistemindən bazar iqtisadiyyatına transformasiyası təsərrüfatın ehtiyaclarına xidmət göstərmək məqsədilə ssuda kapitalları bazarının yaradılmasına səbəb olmuşdur. Lakin ölkədə ssuda kapitalları bazarının həqiqi inkişafı yalnız aşağıdakı bazarların müvafiq qaydada inkişaf etməsi ilə mümkündür:

- istehsal vasitələri bazarı;
- istehlak şeyləri bazarı;
- işçi qüvvəsi bazarı;
- torpaq bazarı;
- daşınmaz əmlak bazarı.

Bütün bu bazarların pul vəsaitlərinə ehtiyacı var və ssuda kapitalları bazarı həmin vəsaitləri onlara təqdim edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada ssuda kapitalları bazarının ayrı-ayrı elementləri əvvəllər də mövcud idi:

- kredit sistemi (kifayət qədər qısaldılmış formada);
- dövlət sığorta təşkilatları;
- uduşlu (yaxud uduşsuz) dövlət istiqrazlarının məhdud buraxılışı şəklində qiymətli kağızlar bazarı.

Lakin Rusiyada bazar iqtisadiyyatı quruculuğuna keçid ölkədə iki əsas yarusun (kredit-bank və qiymətli kağızlar yarusu) mövcudluğunu nəzərdə tutan qərb modelinə uyğun mükəmməl ssuda kapitalları bazarını formalaşdırmaq zərurətini doğurmuşdur.

Rusiya ssuda kapitalları bazarının formalaşmasının əsas istiqamətləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- ölkədəki əmanətlərin yüksək norması (həm istehsal, həm də şəxsi sektorda);
- geniş özəlləşdirmə və onunla əlaqədar korporativ qiymətli kağızlar bazarının təşkil olunması;

- dövlət qiymətli kağızlar bazarının yaradılması və ona hərtərəfli təminat verilməsi;
- əhalinin pulları ilə iş üzrə praktik olaraq yeganə bank olan əmanət bankının monopoliyasının ləğv edilməsi;
- ölkədə səmərəli parabank sisteminin yaradılması;
- torpaq üzərində şəxsi mülkiyyət haqqında qanunun qəbul edilməsi və torpağın real şəkildə maliyyə dövryyəsinə daxil edilməsi.

7. Müasir kredit sistemi

31. Qərbi ölkələrin kredit sisteminin strukturu. 32. Kreditin mahiyyəti və funksiyaları. 33. Kreditləşmə prinsipləri. 34. Kreditin formaları. 35. Kredit mexanizmi və kredit sistemi. 36. Kredit bazarında qiymət və qeyri-qiymət rəqabəti problemi. 37. Kredit-maliyyə institutlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi. 38. Rusiyada kredit sisteminin formalaşması problemləri.

31. Qərbi ölkələrin kredit sisteminin strukturu

Kredit sistemi haqqında danışarkən adətən onun iki tərəfi nəzərdə tutulur. Kredit sisteminin bir tərəfini kredit münasibətlərinin, kreditləşmənin forma və metodlarının məcmusu təşkil edir. İkinci tərəfi isə bankların və müvəqqəti azad olan pul vəsaitlərini akkumulyasiya edib onları borc verən digər kredit-maliyyə institutlarının məcmusudur. Şübhəsiz, bank sistemi ilə müqayisədə kredit sistemi daha geniş məfhumdur, çünki buraya onun aparıcı həlqəsi olan banklardan savayı bank, istehlak, kommersiya, dövlət, dövlətlərarası kreditlər də daxildir. Onların hər birinin öz münasibət formaları və kreditləşmə metodları mövcuddur.

Müasir kredit sistemi aşağıdakı əsas həlqələrdən ibarətdir:

1. Mərkəzi bank, dövlət və ya qeyri-dövlət bankları.
2. Bank sektoru:
 - kommersiya bankları;
 - əmanət bankları;
 - investisiya bankları;
 - ipoteka bankları;
 - ixtisaslaşdırılmış ticarət bankları.
3. Parabank sektoru:
 - investisiya şirkətləri;
 - maliyyə şirkətləri;
 - sığorta şirkətləri;
 - qeyri-dövlət pensiya fondları;
 - xeyriyyə fondları;
 - ssuda-əmanət assosiasiyaları;
 - kredit ittifaqları.

Belə bir kredit sistemi strukturu sənaye baxımından inkişaf etmiş müasir ölkələrin əksəriyyəti üçün səciyyəvidir.

Lakin bu və ya digər struktur həlqələrinin inkişaf dərəcəsinə görə, ölkələr bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Beləki, ABŞ-ın kredit sistemi daha çox inkişaf etmişdir. Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələr öz kredit sistemlərini formalaşdırarkən ABŞ-ın kredit sistemində əsaslanırlar.

Qərbi Avropa ölkələrinin kredit sistemində bank və sığorta sektorları daha çox inkişaf etmişdir.

Bununla belə, Almaniyada bank sektoru başlıca olaraq kommersiya, əmanət və ipoteka banklarına əsaslanır. Fransa üçün isə bank həlqəsinin əsasən depozit kommersiya banklarına, investisiya banklarının funksiyasını yerinə yetirən işgüzar banklara və əmanət banklarına bölünməsi səciyyəvidir.

Yaponiyanın müasir kredit sistemi müharibədən sonrakı dövrdə əsasən ABŞ modelinə uyğun formalaşmışdır və müvafiq olaraq üçyaruslu sistemə malikdir. Şəhər (kommersiya), əmanət və investisiya banklarına əsaslanan bank sektoru daha çox inkişaf etmişdir. Parabank sektorunda yalnız sığorta və investisiya bankları geniş inkişaf etmişdir.

İnkişaf etməkdə olan əksər ölkələrin kredit sistemi bütövlükdə zəif inkişaf etmişdir. Bu ölkələrin əksəriyyətində milli mərkəzi bank və kommersiya bankları sistemi ilə təmsil olunmuş ikiyaruslu sistem mövcuddur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra Asiya, həmçinin Latın Amerikası ölkələri (Cənubi Koreya, Sinqapur, Tailand, Hindistan, Meksika, Braziliya, Peru) kifayət qədər inkişaf etmiş üçyaruslu struktura malikdir və öz səviyyəsinə görə Qərbi Avropa ölkələrinin kredit sistemlərinə yaxınlaşmaqdadır.

32. Kreditin mahiyyəti və funksiyaları

Müasir kredit sistemi ssuda kapitalları bazarında fəaliyyət göstərən müxtəlif kredit-maliyyə institutlarının məcmusudur. Kreditin mahiyyəti və funksiyaları kredit sistemi vasitəsilə reallaşır.

Kreditin mahiyyəti onun funksiyalarında aşkar olur. Öz növbəsində kreditin funksiyası onun mahiyyətinin təzahürü, kreditin ictimai təyinatının ifadəsidir.

Kredit üç əsas funksiyayı yerinə yetirir:

- bölüşdürücü;
- emissiya;
- nəzarət.

Bölüşdürücü funksiya - pul vəsaitlərinin qaytarılma əsasında bölüşdürülməsidir. Müəssisə və təşkilatlara qaytarılma və ödənilmə şərti ilə pul vəsaitlərinin təqdim edilməsi prosesində reallaşır.

Emissiya funksiyası - nağd pulların tədavülü və əvəz edilməsi kredit vasitələrinin yaradılmasıdır. Kreditləşmə prosesində ödəmə vasitələrinin yaradılmasında, yəni dövriyyəyə nağd pullarla yanaşı nağdsız formada pulların buraxılmasında özünü göstərir.

Nəzarət funksiyası - iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinə nəzarəti həyata keçirir. Kredit almış subyektin təsərrüfat fəaliyyətinə hərtərəfli nəzarətdə özünü göstərir.

33. Kreditləşmə prinsipləri

Hüquqi şəxslərin bank kreditləşməsi **kreditləşmə prinsiplərinə** ciddi surətdə riayət edilməklə həyata keçirilir. Bu prinsiplər kreditləşmə sisteminin əsasını, başlıca elementini təşkil edir. Kreditləşmə prinsipləri kreditin mahiyyət və məzmununu, həmçinin kredit münasibətləri sahəsində əsas qanunların tələblərini əks etdirir.

Kreditləşmənin beş əsas prinsipini fərqləndirirlər:

- müddətlilik;
- qaytarılma;
- ödənişli olma;
- diferensiallıq;
- ssudaların təmin olunması.

Kreditləşmənin müddətliliyi o deməkdir ki, kredit qəti müəyyən edilmiş müddətdə qaytarılmalıdır. Kreditləşmənin müddətliliyi kreditin qaytarılmasının zəruri şərtidir. Müqavilə ilə müəyyən olunmuş kreditləşmə müddəti pul vəsaitlərinin borc alanda qalmasının son müddətidir. Müddətin pozulması kreditin mahiyyətini təhrif edir, kredit özünün həqiqi vəzifəsini itirir.

Qaytarılma - kreditləşmə müddəti başa çatdıqdan sonra vəsaitlərin qaytarılmasını nəzərdə tutur. İqtisadi kateqoriya kimi kredit əmtəə-pul münasibətlərinin digər kateqoriyalarından onunla fərqlənir ki, burada pulların hərəkəti qaytarılma şərtləri əsasında baş verir.

Kreditin ödənişli olması o deməkdir ki, borc alan bankdan götürülmüş pul vəsaitlərindən müvəqqəti istifadəyə görə banka müəyyən haqq ödəməlidir. Təcrübədə bu prinsip bank faizi mexanizminin köməyi ilə həyata keçirilir.

Bank faizi kreditorun borc vəsaitlərindən istifadəyə görə borc alandan aldığı ödənişdir.

Ssuda kapitalının həcmi aşağıdakı amillərdən asılıdır:

• hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən kreditə tələbatın olmasından;

• bankın öz müştərilərinə müxtəlif növ depozit hesabları üzrə ödədiyi dərəcələrdən;

• borcun müddətindən, yəni borcun müddəti nə qədər çoxdursa, risk və deməli, ssuda kapitalının həcmi də o dərəcədə böyükdür;

• ssudanın təmin olunma dərəcəsiindən, yəni ssudanın təmin olunması nə qədər aşağıdırsa, ssuda kapitalının həcmi bir o qədər böyükdür;

• ölkədə inflyasiyanın səviyyəsindən və pul tədavi-lünün sabitliyindən.

Təcrübədə ssuda kapitalının real həcmi yuxarıda göstərilən bütün amillərin məcmusu nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Kreditləşmənin diferensiallığı o deməkdir ki, banklar kredit almağa iddia edən müştərilərə kredit verilməsi məsələsinin həllinə eyni cür yanaşmamalıdırlar. Təxmin edilən borc alanların krediti ödəmə qabiliyyətinin dəyərləndirilməsi ilə bağlı qabaqcadan aparılmış işin nəticələrinə əsasən bank onların arasından ən etibarlılarını seçir və bundan sonra yalnız onlarla kredit müqaviləsinin imzalanmasına dair iş aparır.

Ssudaların təmin olunması bir kreditləşmə prinsipi kimi onu göstərir ki, borc alanın malik olduğu əmlak, qiymətli şeylər və təminat kreditorun verilmiş vəsaitlərin vaxtında qaytarılacağına əmin olmasına şərait yaradır. Ssudanın vaxtında qaytarılmasının təmin olunması kimi kreditorlar müqaviləyə əsasən girovu, zəmanəti və ya bank təminatını, həmçinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər formalarda öhdəlikləri müəyyən edirlər.

34. Kreditin formaları

Kreditləşmə prosesində kreditin müxtəlif formalarından istifadə olunur. Bazar şəraitində kreditin aşağıdakı formaları həyata keçirilir:

- kommersiya krediti;
- bank krediti;
- istehlak krediti;
- ipoteka krediti;
- banklararası kredit;
- dövlət krediti;
- beynəlxalq kredit.

Kommersiya krediti - əmtəələrin satıcıları tərəfindən satılmış mallara və göstərilmiş xidmətlərə görə hissə-hissə ödəmə və ya möhlət vermə şəklində alıcılara əmtəə formasında verdikləri kreditdir. Kreditin bu forması əmtəələrin satışını sürətləndirmək məqsədi ilə tətbiq edilir.

Kredit-borc iltizamı - veksəl şəklində rəsmiləşdirilir və bank vasitəsilə ödənilir. Kommersiya kreditinin xüsusiyyəti ondadır ki, burada ssuda kapitalı sənaye kapitalı ilə birləşir. Başlıca məqsəd əmtəələrdə olan mənfəəti əldə etmək məqsədi ilə onların satışı prosesini sürətləndirməkdir. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya krediti üzrə faiz əmtəənin qiymətinə və vekselin məbləğinə daxildir.

Bank krediti kommersiya bankları və digər kredit idarələri tərəfindən pul ssudaları şəklində hüquqi və fiziki şəxslərə, həmçinin dövlətə və xarici müştərilərə verdikləri kreditdir. Bank krediti ölçülərinə, müddətlərinə və istiqamətlərinə görə kommersiya kreditinin sərhədlərini aşır, yəni daha geniş tətbiq dairəsinə malikdir.

Bank krediti istifadə müddəti və borc alanın tipindən asılı olaraq təsnif edilir.

İstehlak krediti - ticarət şirkətləri, banklar və ixtisaslaşdırılmış qeyri-bank kredit institutları tərəfindən uzun-

müddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş malların alınması üçün əhaliyə hissə-hissə ödəmə şərti ilə verilən kreditdir.

Bu cür kredit həm pul, həm də əmtəə şəklində verilir. Kredit vəsaitlərindən istifadə müddəti üç ilə qədərdir, onların istifadəsinə görə faiz isə 10%-dən 25%-ə qədərdir.

İpoteka krediti - mənzilin alınması və ya tikintisi, yaxud torpağın alınması üçün verilən kreditdir. Bu kredit, adətən banklar və ixtisaslaşdırılmış qeyri-bank kredit-maliyyə institutları tərəfindən verilir. Kredit üzrə faiz 15%-dən 30%-ə qədərdir. İpoteka krediti daha çox İngiltərə, ABŞ və Kanadada inkişaf etmişdir.

Banklararası kredit - bankların bir-birinə verdikləri kreditdir. Bu zaman bir sıra bankların kredit resursları az, digərlərinki isə artıq olur. Qeyd etmək lazımdır ki, sabit şəkildə fəaliyyət göstərən iqtisadiyyat şəraitində bu cür kreditlərin həcmi kifayət qədər böyük olur.

Təsərrüfatçı subyektlər arasındakı münasibətlərdə banklararası kreditin növü kimi təsərrüfatlararası kredit çıxış edir.

Dövlət krediti - dövlət və ya yerli hakimiyyət orqanlarının borc alan qisminə çıxış etdikləri, kreditin özünün isə mərkəzi bank və kredit-maliyyə institutları vasitəsilə verilən dövlət borcu şəklini aldığı kreditdir.

Beynəlxalq kredit - dövlət və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar arasındakı iqtisadi münasibətləri əhatə edən kreditdir. Beynəlxalq kredit həm kommersiya, həm də bank krediti şəklində mövcuddur.

35. Kredit mexanizmi və kredit sistemi

Müasir kredit sisteminə iki əsas məfhum daxildir:

- kreditləşmənin müəyyən forma və metodlarına əsaslanan kredit-hesablaşma və ödəmə münasibətlərinin məcmusu;

- fəaliyyətdə olan kredit-maliyyə institutlarının məcmusu.

Birinci məfhum, adətən ssuda kapitalının müxtəlif kredit formaları şəklində hərəkəti ilə bağlıdır, ikinci isə o deməkdir ki, kredit sistemi müvəqqəti olaraq azad olan pul vəsaitlərini özünün müxtəlif institutları vasitəsilə toplayaraq hüquqi və fiziki şəxslərə, həmçinin dövlətə göndərir.

Kredit sistemi kredit mexanizmi vasitəsilə fəaliyyət göstərir, bu mexanizm aşağıdakılardan təşkil olunmuşdur:

- birincisi, kredit institutları və iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları arasında pul kapitallarının səfərbər edilməsi və akkumulyasiyası üzrə əlaqələr sistemi;

- ikincisi, pul kapitalının qüvvədə olan kapital bazarı çərçivəsində kredit institutlarının özləri arasında yenidən bölüşdürülməsi ilə bağlı münasibətlər;

- üçüncüsü, kredit institutları və xarici müştərilər arasındakı münasibətlər.

Kredit mexanizminə, həmçinin. kredit sisteminin institutlarının simasında onun ssuda, investisiya, təsisçi, vasitəçi, yenidən bölüşdürmə fəaliyyətinin bütün aspektləri daxildir.

Kredit sistemi aşağıdakı hallarda mühüm rol oynayır:

- xalq təsərrüfatı yığımının yüksək normasının saxlanmasında, bu, sənaye baxımından inkişaf etmiş əksər ölkələr üçün səciyyəvidir;

- əmtəə və xidmətlərin bazarda satılması probleminin həll olunmasında;

- təkrar istehsalın beynəlxalq şərtlərinin formalaşdırılmasında.

Ayrı-ayrı ölkələrin kredit sistemləri ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarına malik olsalar da, onların öz xüsusiyyətləri mövcuddur. XIX-cu əsrdə İngiltərə ən inkişaf etmiş və şaxələnmiş kredit sisteminə malik idi. Hal-hazırda ABŞ bu sahədə liderdir. Digər qərb ölkələri çox vaxt ABŞ kredit-maliyyə idarələrinin, xüsusən də investisiya və sığorta şirkətlərinin, pensiya fondlarının, istehlak-kredit təşkilatlarının təşkilati formalarını və metodlarını öyrənməyə çalışırlar. Bununla belə, bir sıra Qərbi Avropa ölkələri üçün ABŞ-dakılara nisbətən daha genişmiqyaslı və universal xarakterli dövlət kredit idarələri səciyyəvidir.

36. Kredit bazarında qiymət və qeyri-qiymət rəqabəti problemi

Çoxsəviyyəli kredit sisteminin inkişafı rəqabətin forma və metodlarını dəyişdirərək onu yeni pilləyə qaldırır.

Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, qiymət rəqabətinin imkanları maliyyə-kredit və bank institutları üçün kifayət qədər məhdud xarakter daşıyır. Bu, kredit bazarında mövcud olan bir sıra obyektiv məhdudiyyətlərlə bağlıdır. Bu, ilk növbədə, uçot dərəcəsi (və ya yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi), yəni faiz dərəcəsi adlanan maliyyə-kredit göstəricisinin mövcudluğudur. Bu dərəcəyə əsasən mərkəzi bank bankların və korporasiyaların borc iltizamlarını satın alır. Əlbəttə, bu göstərici kifayət qədər şərti xarakter daşıyır, lakin bununla belə kredit-maliyyə institutlarının aldığı resursların və onların verdiyi kreditlərin qiymətləri bu göstərici ətrafında yerləşdirilir. Bundan əlavə, bir sıra ölkələrdə müddətli və əmanət qoyuluşları üzrə faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi qanunvericiliklə tənzimlənir, faizlərin cari hesablar üzrə ödənilməsi isə ümumiyyətlə qadağandır.

Bütün bunlar kommersiya banklarını qeyri-qiymət rəqabətinə əl atmağa, yəni öz müştərilərinə onların sadəcə maddi maraqlarını nəzərə almayan şərtləri təklif etməyə sövq edir. Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin əmanət bankları kommersiya banklarına nisbətən böyük üstünlüklərə malikdir, çünki onların faiz dərəcələrinə qanunvericilik tərəfindən nəzarət edilmir. Bu, şübhəsiz, əmanətlər üzrə daha yüksək faiz ödəmək imkanı verir, bununla da əmanət banklarına əhalinin əmanətlərini cəlb etməkdə böyük imtiyazlar verir.

Sığorta şirkətləri və pensiya fondları da həmçinin qeyri-qiymət rəqabəti üsullarından geniş istifadə edirlər (müqavilələrin xüsusi şərtləri, sığorta polislərinin müştərinin bu və ya digər tələbini ödəyə biləcək uyuşqan şərtləri).

Ssudalara və kreditlərin verilməsinə münasibətdə kredit-maliyyə institutları arasındakı rəqabət spesifik xarakter daşıyır. Kredit-maliyyə institutlarının istənilən qrupunda kreditlər üzrə faiz dərəcəsi «qiymətlərdə liderlik» yolu ilə, yəni bank monopoliyalarının kiçik qrupu tərəfindən müəyyən olunur.

37. Kredit-maliyyə institutlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi

Kredit-maliyyə institutlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi kredit sisteminin inkişafının və formalaşmasının ən mühüm elementlərindən biridir.

Dövlət tənzimləməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- kredit-maliyyə institutlarına münasibətdə mərkəzi bankın siyasəti;
- dövlətin vergi siyasəti;
- dövlətin qarışıq və ya dövlət kredit institutlarında iştirakı;
- kredit-maliyyə sisteminin müxtəlif institutlarının fəaliyyətinin qanunvericiliklə tənzimlənməsi.

Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində Mərkəzi bankın siyasəti başlıca olaraq kommersiya banklarına şamil edilir və aşağıdakı formada həyata keçirilir:

- 1) Mərkəzi bankın **uçot siyasəti** kommersiya banklarından daxil olan kommersiya veksellərinin uçotundan təkrar hesablanmasından ibarətdir. Kommersiya bankları, öz növbəsində, bu vekselləri sənaye, ticarət və nəqliyyat şirkətlərindən alırlar. Mərkəzi bank veksellərin ödənilməsi üçün kredit resurslarını verir və uçot dərəcəsini müəyyən edir. Uçot siyasəti adətən əmanət və kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə uyğun gəlir.
- 2) İkinci forma **Mərkəzi bank tərəfindən kommersiya bankları üçün məcburi ehtiyatlar normasının** müəyyən edilməsidir. Tənzimləmənin bu formasının mənası ondan ibarətdir ki, kommersiya bankları öz kredit resurslarının bir hissəsini Mərkəzi bankdakı faizsiz hesablarda saxlamalıdır.

Ehtiyatda saxlama normasını dəyişdirməklə Mərkəzi bank ölkənin kredit bazarında kommersiya banklarının kredit ekspansiyasını genişləndirir və ya onu məhdudlaşdırır.

- 3) **Mərkəzi bankın kredit-maliyyə institutlarından almaq və onlara satmaq yolu ilə açıq bazarda dövlət istiqrazları ilə keçirdiyi əməliyyatlar** tənzimləmənin üçüncü formasıdır. Bununla bərabər, qanunvericiliyə əsasən bütün kredit-maliyyə institutları dövlət istiqrazlarının müəyyən hissəsini Mərkəzi bankdan almağa borcludurlar. Beləcə, onlar dövlət büdcəsinin kəsirini maliyyələşdirirlər.
- 4) Mərkəzi bankın birbaşa təlimatlar, direktivlər, göstərişlər və məktublar yolu ilə, həmçinin onların pozulmasına görə sanksiyalar tətbiq etməklə kredit sisteminə birbaşa təsir göstərməsi tənzimləmənin dördüncü formasıdır.

Rusiya MB-nin pul-kredit siyasətinin əsas üsulları Bank haqqında Rusiya Qanununun 35-ci maddəsində ifadə edilmişdir:

- Rusiya Bankının əməliyyatları üzrə faiz dərəcələri;
- Rusiya Bankında depozitə qoyulmuş məcburi ehtiyatların normativləri;
- açıq bazarda əməliyyatlar;
- bankların yenidən maliyyələşdirilməsi;
- valyuta tənzimlənməsi;
- pul kütləsinin artım oriyentirlərinin müəyyən edilməsi;
- birbaşa kəmiyyət məhdudiyyətləri.

Rusiya Bankının əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinə münasibətdə Qanunda nəzərdə tutulmuşdur ki, Rusiya Bankı müxtəlif əməliyyat növləri üzrə bir, yaxud bir neçə faiz dərəcəsi müəyyən edə bilər və ya faiz dərəcəsini müəyyən etmədən faiz siyasətini yürüdə bilər.

Yenidən maliyyələşdirmə sistemi dedikdə bank sisteminin likvidliyini tənzimləmək məqsədi ilə Rusiya Bankı tərəfindən bank və kredit idarələrinin kreditləşməsinin formaları, qaydaları, şərtləri və limitləri nəzərdə tutulur.

Rusiya Bankının faiz dərəcələri onun öz əməliyyatlarını həyata keçirdiyi minimal dərəcələrdir. Yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin dəyişməsi Mərkəzi Bank tərəfindən kommersiya banklarına təqdim edilən əlavə kredit resurslarının qiymətinin dəyişməsi deməkdir. Rusiyanın Mərkəzi Bankı özünün pul-kredit siyasətinin vasitəsi kimi yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi ilə fəal surətdə istifadə edir.

Məcburi ehtiyatların normativləri dedikdə kommersiya banklarının Mərkəzi Bankdakı ehtiyat hesabına cəlb etdikləri resurslardan məcburi ayırmalarının normaları nəzərdə tutulur.

Onların təyinatı ikili xarakter daşıyır: birincisi, kommersiya bankları tərəfindən emissiyanın dayandırılması, ikincisi, pul bazarında likvidliyin cari tənzimlənmə vasitəsi. Ehtiyat saxlama normalarının artması bankların kredit resurslarının azalmasına və kreditlərin bahalaşmasına gətirib çıxarır. Məcburi ehtiyatlardan istifadə mexanizmi yenidən maliyyələşdirmə dərəcələri ilə eynidir. Kredit restriksiyasına ehtiyac duyulduqda ehtiyat saxlama normaları artır, kredit ekspansiyası həyata keçirildikdə isə aşağı düşür. Məcburi ehtiyatların həcmi, onların Rusiya Bankında depozitə qoyulma qaydası RF MB-nin Direktorlar şurası tərəfindən müəyyən olunur.

Açıq bazarda əməliyyatlar dedikdə kommersiya və digər veksellərin, dövlət istiqrazlarının və digər faiz qiymətli kağızların Rusiya Bankı tərəfindən alınıb-satılması nəzərdə tutulur.

Bu vasitənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, RF MB qiymətli kağızları öz hesabına alır, yaxud satır. Qiymətli kağızları almaqla Mərkəzi Bank dövriyyədəki pulların mi-

qdarını çoxaldır, qiymətli kağızları satdıqda isə onların bir hissəsini dövriyyədən çıxarır.

Hal-hazırda açıq bazarda aparılan əməliyyatlar hələdə əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu, faiz siyasəti və məcburi ehtiyatlar siyasətinə nisbətən daha çevik tənzimləmə vasitəsidir. İnzibati üsullardan fərqli olaraq iqtisadiyyatın bazar metodları ilə tənzimlənməsinə üstünlük verilməsi, şübhəsiz bununla bağlıdır.

Yenidən maliyyələşdirmə dedikdə, Rusiya Bankı tərəfindən kommersiya banklarına kreditlərin verilməsi, o cümlədən veksellərin uçuğu və yenidən uçuğu nəzərdə tutulur. Hal-hazırda kommersiya banklarına RF MB tərəfindən kredit verilməsinin əsas forması dövlət qiymətli kağızlarını girov qoymaqla lombard kreditinin verilməsidir.

Valyuta müdaxilələri dedikdə rublun kursuna və iqtisadiyyatda pulların ümumi tələb və təklifinə təsir etmək məqsədi ilə Rusiya Bankı tərəfindən banklararası və birja bazarlarında rus valyutasına qarşı xarici valyutanın alınıb-satılması nəzərdə tutulur. Valyuta kursunu tənzimləməklə RF MB ixraca, idxala, xarici ticarət qiymətlərinə və daxili qiymətlərə, həmçinin Rusiya iqtisadiyyatının bir çox parametrlərinə təsir göstərir.

Birbaşa kəmiyyət məhdudiyyəti dedikdə RF MB tərəfindən ayrı-ayrı əməliyyat və sənədlər üzrə dərəcələrin maksimal səviyyələrinin müəyyən edilməsi, kreditləşmənin bilavasitə məhdudlaşdırılması, faiz dərəcələrinin dondurulması, banklar və kredit idarələri üçün nəzərdə tutulmuş konkret kredit növünün birbaşa tənzimlənməsi nəzərdə tutulur.

RF MB haqqında Qanuna əsasən, sonuncu müstəsna hallarda, vahid dövlət pul-kredit siyasətini aparmaq məqsədi ilə və yalnız Rusiya Hökuməti ilə məsləhətləşmələr aparıldıqdan sonra birbaşa kəmiyyət məhdudiyyətlərini tətbiq edə bilər.

Qeyd edildiyi kimi, Mərkəzi Bank mexanizmindən savayı, kredit-maliyyə institutlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. **Dövlətin vergi siyasəti.** Bu siyasət kredit-maliyyə institutlarının əldə etdiyi mənfəətə görə vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsindən ibarətdir. Belə ki, vergi dərəcələrinin artırılması kredit-ssuda əməliyyatlarının azalmasına və faiz dərəcələrinin artmasına səbəb ola bilər. Əksinə, vergi dərəcələrinin aşağı salınması buna bənzər əməliyyatların genişlənməsinə və faiz dərəcələrinin aşağı salınmasına gətirib çıxarır.

2. **Dövlətin kredit-maliyyə idarələrinin fəaliyyətində iştirakı.** Bu metod vasitəsilə dövlət ölkənin bütün kredit sisteminin fəaliyyətinə kifayət qədər effektiv təsir göstərir. Bu metod Qərbi Avropa dövlətlərində və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kifayət qədər geniş yayılmışdır.

3. Mərkəzi hökumət və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilən **qanunvericilik tədbirləri** kredit sisteminin tənzimlənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Onlar kredit-maliyyə institutlarının müxtəlif fəaliyyət sahələrini nizama salan qanun və təlimatlar paketlərini işləyib hazırlayırlar.

Beləliklə, kredit sisteminin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sistemi özünün təşəkkül prosesində xeyli sayda mürəkkəb adaptasiya və ciddi struktur dəyişiklikləri mərhələlərindən keçmiş mürəkkəb, müəyyən dərəcədə effektiv və kifayət qədər ziddiyyətli mexanizmdir.

38. Rusiyada kredit sisteminin formalaşması problemləri

Rusiyanın müasir kredit sistemi ölkəmizin inkişafının spesifik sosial-iqtisadi şərtləri ilə müəyyən edilən uzun tarixi dövrdən sonra yaranmışdır.

Rusiyanın kredit sistemi özünün yetmiş ildən artıq davam edən tarixi ərzində bir neçə inkişaf mərhələsindən keçmişdir, lakin iqtisadiyyata rəhbərliyin inzibati metodlarına üstünlük verilməsi, maliyyə resursları və hakimiyyət funksiyalarının dövlət orqanlarının əlində maksimal dərəcədə cəmlənməsi və sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin kredit sistemlərinə tam uyğunsuzluq başa çatmış dövrün başlıca xüsusiyyəti olmuşdur.

İnzibati-amirlik sisteminin fəaliyyətinin son mərhələsində SSRİ-nin kredit sistemi aşağıdakı şəkildə idi:

- SSRİ Dövlət Bankı;
- SSRİ Təkiat Bankı;
- Xarici Ticarət Bankı;
- Dövlət Əmək Əmanət Kassaları Sistemi;
- Dövlət Sığortası və Xarici Dövlət Sığortası.

Yəni, görürük ki, SSRİ-nin kredit bazarında bu bazarı öz aralarında bölüşdürmüş altı mütləq inhisarçı hökmranlıq edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, kredit sisteminin uzun müddətli inzibati-amirlik fəaliyyəti onun səmərəliliyinin aşağı olduğunu sübut etdi. Kreditlərin böyük hissəsi banklar tərəfindən geri qaytarılmırdı və banklar müəssisələrin kreditləşməsi deyil, onların maliyyələşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirirdi.

Belə bir şəraitdə 80-ci illərin ortalarında ölkədə ikisəviyyəli, lakin kifayət qədər spesifik kredit sistemini formalaşdırmağa cəhd edildi.

Yuxarı səviyyədə ona xas olmayan funksiyalardan azad edilmiş SSRİ Dövlət Bankı dayanırdı. İkinci səviyyədə beş ixtisaslaşdırılmış bank dayanırdı. Qeyri-bank kredit institutları sistemi yenə də demək olar ki, mövcud deyildi.

Bu bank islahatının neqativ nəticələrinə cavab olaraq ölkədə başlıca olaraq sənayenin müxtəlif sahələrinin və əhəlinin pul yığımlarının bazasında kommersiya və kooperativ banklar yaradılmağa başlandı.

1990-cı ilin sonunda SSRİ Ali Soveti RF MB, Əmanət Bankı və kommersiya bankları şəklində ikiyaruslu bank sistemini qəti surətdə müəyyən edən qanun qəbul etdi. Qeyd edilən banklara əmanətlərin cəlb edilməsi, kredit və faiz siyasəti sahəsində müstəqil status verildi.

Hal-hazırda Rusiya kredit sisteminin strukturu aşağıdakı kimidir:

1. Rusiya Mərkəzi Bankı.
2. Bank sistemi:
 - kommersiya bankları;
 - Rusiya Əmanət Bankı;
 - digər ixtisaslaşdırılmış banklar.
3. İxtisaslaşdırılmış kredit-maliyyə institutları:
 - sığorta şirkətləri;
 - qeyri-dövlət pensiya fondları;
 - investisiya şirkətləri;
 - maliyyə- tikinti şirkətləri.

Şübhəsiz, kredit sisteminin yeni strukturu daha çox sivil bazar təsərrüfatının ehtiyaclarını əks etdirir.

Eyni zamanda kredit sisteminin təşəkkül prosesi onun bütün struktur halqalarında müəyyən problem və nöqsanları aşkar etdi. Başlıca problemlərə aşağıdakılar aiddir:

- xırda kommersiya bankları öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır, onlar zəif maliyyə bazasına malik olduğundan müştəri tələbatının öhdəsindən gələ bilmir;

- Əmanət Bankı bank bazarında özünün inhisarçı, qeyri-məhdud mövqeyini qoruyub saxlayır;

- ipoteka banklarının yaradılmasının əsası kimi Torpaq mülkiyyəti haqqında qüvvədə olan Qanunun olmaması;

- investisiya banklarının fəaliyyət göstərməsinin əsası kimi korporativ qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üçün real şəraitin olmaması;

- ixtisaslaşdırılmış qeyri-bank institutları bazarının tənzimlənməsi üçün real qanunvericilik bazasının olmaması.

Bütün bu problemlər sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin kredit sistemlərinə ən qısa zamanda yaxınlaşmaq yolunu tutan Rusiya kredit sisteminin inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə ləngidir.

8. Bank işinin tarixi: yaranma və inkişaf

39. Bank işinin yaranmasının və inkişafının ümumdünya tarixi.
40. İnqilabdan əvvəl Rusiyada bank işinin yaranması və inkişafı.
41. Bankların fəaliyyətinin sovet dövrü. 42. Rusiyada bank islahatı və müasir bank sisteminin təşəkkülü.

39. Bank işinin yaranmasının və inkişafının ümumdünya tarixi

Banklar - əmtəə-pul təsərrüfatının mütləq atributudur. Onlar tarixən bir-birindən ayrılmamışlar: dəyərin pul formasının dövriyyəsinin başlanğıcını, həmçinin bank işinin başlanğıcı da hesab etmək olar, bank fəaliyyətinin inkişafının kamillik dərəcəsi isə hər zaman bu və ya digər şəkildə iqtisadiyyatdakı əmtəə-pul əlaqələrinin inkişaf dərəcəsinə uyğun olmuşdur.

Müasir tipli bank işi orta əsrlərdə İtaliyada meydana gəlmişdir. Həmin dövrdə İtaliya Avropanı Şərq ölkələri ilə birləşdirən bir çox ticarət yollarının mərkəzi kimi çıxış edirdi. Kilsənin saxlanılması məqsədi (pəpaya məxsus onda bir hissə) ilə bütün Avropadan ölkələrinin sikkələri ilə ödənilən pul vergiləri İtaliyada toplanılırdı. Məhz belə bir münbit zəmində xüsusi sərraflar sinfi meydana gəldi. Onlar bir sikkəni digərləri ilə dəyişib pulları saxlamaqla yanaşı veksəl dövriyyəsinin inkişafına da yardım edirdilər.

«Bank» termini «banca» (italyanca – sərrafın skamyası, pul masası) sözündən əmələ gəlmişdir. Bu söz orta əsr italyan sərraflarının mübadilə üçün öz sikkələrini düzdükləri yeri bildirir. Tədricən sərraflar apardıqları əməliyyatların dairəsini genişləndirərək sadə sikkə mübadiləsindən nağdsız ödəmələrin və veksəl dövriyyəsinin gerçəkləşdirilməsinə keçdilər.

XV əsrin əvvəllərində müasir tipli ilk banklar yarandı: Genuyada müqəddəs Georgi Bankı, daha sonra isə Venesiya və Florensiya bankları (1587). Təxminən bu dövrdə İtaliyada mühasibat uçotunun müasir ikili yazılış sistemi inkişaf etməyə başladı.

Bankların konkret yaranma tarixini müəyyən etmək demək olar ki, mümkün deyil. İş burasındadır ki, birincisi, İtaliya, Yunanistan, Misir, Vavilon və digər ölkələrdə bank

fəaliyyətinin inkişaf elementləri bu və ya digər dərəcədə fərqli idi. Bu fərq yeni eradan xeyli əvvəl mövcud idi.

Yunanistanda bank fəaliyyəti kifayət qədər inkişaf etmişdi. Əvvəlcə bank əməliyyatları kahinlər «korporasiyaları» tərəfindən həyata keçirilirdi. Daha sonra kreditə olan ehtiyac digər şəxsləri də bank əməliyyatları ilə məşğul olmağa sövq etdi. Bundan əlavə, artıq e.ə. V əsrdə trapezitlər (trapeza-masa) adlanan yunan bankirləri arasında müəyyən ixtisaslaşma mövcud idi. Belə ki, trapezitlər əmanətlərin qəbulu və ödəmələrin müştərilər hesabına həyata keçirilməsi ilə bilavasitə özləri məşğul olurdular. Onlardan ayrılan sərraflar sinfi dövrüdə olan müxtəlif sikkə növlərinin əsliyi və dəyərini müəyyən edən ekspertlərə çevrildi. Nəhayət, bankirlərin üçüncü kateqoriyası girov qoymaqla xırda borcların verilməsi ilə məşğul idi.

Yunanistanda xüsusi bankirlərlə yanaşı məbədilər də iri bank əməliyyatlarını həyata keçirirdi. Onlar əsasən ehtiyat fondlarının və sərvətin saxlanması ilə məşğul idilər, həmçinin şəhərlərə uzunmüddətli ssudalar verirdilər. Lakin nə antik dövrdə, nə də orta əsrlərdə dövlət krediti məfhumu mövcud deyildi.

Sonralar bank işi Qədim Romada inkişaf etdi (e.ə. III əsr). Şübhəsiz, bank işi buraya Yunanıstandan gətirilmişdi. Yunan sələfləri kimi Roma bankirləri də ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə ixtisaslaşmışdılar: sərraflar, sözün əsl mənasında, bankirlərdən fərqlənirdilər.

Bununla belə nə Qədim Yunanıstan, nə də ki Roma bank işinin vətəni olmamışdır. Bir çox tarixi tədqiqatlarda faiz əmanətləri qəbul edən və yazılı iltizam almaqla və müxtəlif qiymətli əşyaların girov qoyulması yolu ilə ssuda verən Vavilon bankirləri haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Artıq e.ə. VIII əsrdə Vavilon bank əmanətləri qəbul edir, onlar üzrə faizləri ödəyir, ssudalar verir və hətta bank biletləri də buraxırdı.

Bundan əlavə, tarixçilərin fikrincə, hələ bizim eradan 2300 il əvvəl xaldeylərin malik olduqları ticarət şirkətləri özlərinin birbaşa funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı ssudalar da verirdi.

Beləliklə, biz 2,5 min ilə bərabər olan dağınıqlıqla qarşılaşsaqda bankların yaranmasının tarixi dövrü problemini dərk edə bilmədik.

İlk bankların yaranma vaxtının müəyyən edilməsindəki fərqlər rusiyalı iqtisadçı O.İ. Lavruşinə bu problemə yanaşmanı ifadə etmək imkanı verdi. O, hər şeyi yerinə yetirmişdi: «İlk banklarla bağlı məsələnin mahiyyətini müxtəlif tərəflər üçün münasib olan konkret tarixi vaxtın müəyyən edilməsindən daha çox nəyin bank hesab ediləcəyinin müəyyən edilməsi təşkil edir».

Həqiqətən, kreditor və borc alanın mövcudluğu hələ bankın yaranması demək deyil, onların varlığı sonuncunun yaranması üçün ilkin şərtidir.

Bundan sonra bir sıra mühüm suallara cavab vermək lazımdır:

- kreditorun banka çevrilmə imkanı hansı şəraitdə həqiqətə çevrilir?
- kreditin xüsusi forması ilə bank krediti arasında bölgü haradadır?

Rusiyanın iqtisadi ədəbiyyatında bank kreditin yalnız istehlak üçün (və istehlaka lazım olduğu qədər) deyil, həmçinin təsərrüfat əməliyyatları üçün verildiyi iri kredit idarəsi kimi tərif edilir. Nəhayət, kreditor (bankir) öz müştərilərinin sərəncamı ilə hesablaşma və digər əməliyyatları həyata keçirir. Beləliklə, **bank kredit işinin elə bir inkişaf pilləsidir ki, burada kredit, pul və hesablaşma əməliyyatlarının vahid mərkəzdə cəmləşir.**

40. İnqilabdan əvvəl Rusiyada bank işinin yaranması və inkişafı

Məlumdur ki, Rusiyada bank fəaliyyətinin əsası XVIII əsrin birinci yarısında qoyulmuşdur. Lakin bu cür yaşamanın tarixi dəqiqləşdirməyə ehtiyacı var.

Rusiyada banka bənzər idarəni yaratmaq təşəbbüsü ilk dəfə 1665-ci ildə Pskovda edildi. Təşəbbüsçüsü Pskov voyevodası A.L. Ordin-Naşokin olan bu hadisə İngiltərədə bank sisteminin formalaşması ilə eyni vaxtda baş verdi. Şəhər urpavası iri tacirlərin yardımı ilə zəif tacirlər üçün ssuda bankı rolunu oynamalı idi. Təəssüf ki, bu cəhd uğursuzluqla nəticələndi, çünki voyevoda Pskovdan geri çağrıldı, yeni voyevoda isə onun gətirdiyi bütün yenilikləri ləğv etdi. Beləliklə, Rusiyada banklar spesifik iqtisadi institutlar kimi yalnız 100 ildən sonra, XVIII əsrin ortalarında yaranmağa başladı. O dövrdə ticarət yalnız nağd pulla aparılırdı, sənaye əsasən dövlət vəsaitləri hesabına inkişaf edirdi. Kommersiya krediti Rusiyada Avropaya nisbətən gec yayılmışdı. Hökumət və iri torpaq sahibləri ilk ssuda alanlar, fərdi dəllal-sahibkarlar isə kreditorlar kimi çıxış edirdilər. Başlıca olaraq natural mülkədar təsərrüfatı şəraitində yaranmış bu vəziyyət kreditə görə faizləri nəzarətsiz olaraq artırmağa imkan verirdi. Faizlərin artırılması dövlət banklarının yaradılmasının sövqedici stimulu oldu.

1733-cü ildə Peterburqda təsis edilmiş Sikkə dəftərxanası onların sələfi oldu. Dəftərxananın təyinatı qızılı və gümüşü girov qoymaqla 8% illik hesablama əsasında bütün arzu edənlərə ssuda vermək idi.

Yelizavetanın səltənəti dövründə, 1754-cü ildə iki silki bank təsis edildi: Zadəgan və Kommersiya bankları. Zadəganlar üçün nəzərdə tutulmuş bank 750 min rubl həcmində əsas kapitalla və Peterburq və Moskvada kontorlara malik idi. Bankın fəaliyyət dairəsinə əsasən torpaq

kreditinin, həmçinin təhkimli kəndlilərin sayından çıxış edərək mülkədarlara malikanələrini girov qoymaq şərti ilə ssudaların verilməsi daxil idi.

1762-ci ildə hər iki bank bağlandı. Bu, onunla əlaqədar idi ki, qısamüddətli ssudalar vaxtında qaytarılmadığından uzunmüddətli ssudalara çevrilirdi, borc alanlar qismində isə demək olar ki, eyni şəxslər çıxış edirdi.

II Yekaterinanın səltənəti dövründə, 1764-cü ildə biri Peterburqda, digəri isə Həştərxanda yerləşməklə yenidən iki dövlət bankı təsis edildi. Onların məqsədi xarici ticarətə yardım göstərməkdən ibarət idi. Lakin onlar da nisbətən az müddət ərzində fəaliyyət göstərdilər. Peterburq bankı ehtiyatlar tükəndiyindən 1782-ci ildə bağlandı, Həştərxan bankı isə burada baş vermiş böyük yanğından sonra 1767-ci ildə xeyriyyə idarəsinə çevrildi.

I Aleksandrın çarlığı bank işinin tarixində uçot kontorlarının inkişafı, onların ölkədə yayılması ilə yadda qaldı. Lakin veksel dövriyyəsinin zəif inkişaf etməsi və kifayət qədər vəsaitlərin olmaması ilə əlaqədar onlar Rusiyanın ticarət və sənayesinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilmədi. 1818-ci ildə onların əvəzinə dövlət Kommersiya Bankı təsis edildi.

Bu bankın təsis edilməsi həddən ziyadə assiqnasiyaların buraxılması, müddətsiz əmanətlərdən uzunmüddətli ssudaların verilməsi və hökumətin ehtiyacları üçün vəsaitlərin məxfi surədə alınması nəticəsində zəifləmiş kredit idarələrinin dirçəlməsinə yönəlmiş tədbirlərdən biri idi.

Lakin islahatlar tam həcmdə həyata keçirilmədi. 1860-cı ilədək fəaliyyət göstərən bank Rusiyanın ilk Dövlət Bankı kimi yenidən quruldu.

1861-ci ildə Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsi bank işinin inkişafına yeni təkan verdi.

İlk növbədə kənd əhalisinin geniş kreditləşməsi zərurəti meydana gəldi, bu isə xırda kreditlə məşğul olan idarələr şəbəkəsinin yaradılmasını tələb edirdi.

Lakin yalnız orta və iri banklar ciddi sürətdə inkişaf etdi. 1873-cü ildə Rusiyada artıq 39 səhmdar kommersiya bankı mövcud idi. Ümumi əsas kapitalı 1,06 milyard rubl (o zaman Rusiya Dövlət Bankının kapitalı cəmi 21 milyon rubl təşkil edirdi) təşkil edən həmin bankların 40 şöbədən ibarət filiallar şəbəkəsi mövcud idi. Şübhəsiz, bu banklar Dövlət Bankı ilə rəqabət aparmır, əksinə xalq təsərrüfatına xidmət etməkdə ona yardım göstərirdilər.

Bankların sayının sürətlə artması onlar arasında rəqabəti gücləndirərək onların fəaliyyətinə, həmçinin borc alanların maliyyə vəziyyətinə mənfi təsir göstərdi. Bu cür hallar bank əməliyyatlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zərurətini gücləndirdi. Bankların nizamnamələrində həmin əməliyyatları müəyyən normaya salan xüsusi şərtlər öz əksini tapdı. Məsələn, aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulurdu:

- banklar fəaliyyətlərinin ilk iki ili ərzində öz əsas kapitalını tam həcmdə formalaşdırmağa borclu idilər;
- bankın öhdəlikləri onun şəxsi və cəlb edilmiş kapitalının həcmi üstələməməlidir;
- bank ehtiyat kapitalını təşkil etməyə (əsas kapitalın yarısı həcmində) və onu zəmanətli dövlət kağızları şəklində saxlamağa borclu idi;
- bankın zərəri ehtiyat kapitalından və əsas kapitalın dördüdə bir hissəsindən artıq olduğu təqdirdə bank ləğv edilməli idi.

Bank nizamnamələrinin təsdiq edilməsinin yeni qaydasının qəbulu Rusiyada bank işinin islah edilməsi sahəsində növbəti addım oldu. Bu qaydaya 1872-ci il Qanunu adı verildi.

İşgüzar fəallığın sonrakı inkişafı hökumətin qarşısında bank işi sahəsində yeni vəzifələr qoydu. 1883-cü və 1884-cü illərdə qəbul edilmiş qanunlar bu məsələlərin həll edilməsinə yönəlmişdi. Birinci qanun Rusiyada yeni kommersiya banklarının açılması qaydasını, ikinci qanun isə onların ləğv

edilmə qaydasını müəyyən edirdi. 1883-cü ilin Qanununa əsasən, Maliyyə Nazirliyi aşağıdakı şərtlərə riayət etməklə Rusiyada yeni bankların təsis edilməsinə icazə verirdi:

- ümumi kapital 5 milyon rubldan az olmamalıdır;
- təsisçilərin sayı 5 nəfərdən az olmamalıdır;
- kapitalın yarısı yazılma zamanı, ikinci yarısı isə növbəti 6 ay ərzində ödənməli idi;
- bankın nağd vəsaitləri onun Dövlət Bankındakı cari hesabı ilə birlikdə bankın öhdəliklərinin 10 %-i təşkil etməlidir;
- öhdəliklərin məcmusu şərikli kapitaldan (ehtiyat kapitalı ilə birlikdə) 5 dəfədən çox olmamalıdır;
- bir müştəriyə verilən kredit şərikli kapitalın onda bir hissəsindən artıq olmamalıdır;
- idarə heyətinin üzvləri öz banklarında veksel kreditindən istifadə edə bilməzlər;
- ehtiyat kapitalı əsas kapitalın 1/3 hissəsinə çatanaqədək 10%-dən artıq mənfəətin yarısının çıxılması yolu ilə əmələ gəlir, həmin kapital qiymətli hökumət kağızları şəklində Dövlət Bankında saxlanılır.

Bundan əlavə, banklarda eyni zamanda bir neçə inzibati vəzifəni tutmaq qadağan edildi.

1884-cü ilin Qanununa uyğun olaraq bankların ləğv edilməsi üçün iki forma nəzərdə tutulurdu:

- 1) bank müflis elan edilmədən;
- 2) müflislik üzündən.

Birinci halda çəkilməmiş ziyan üzündən şərikli, əsas, dövriyyə və ya pay kapitalı bankın nizamnaməyə əsasən öz fəaliyyətini dayandırmalı olduğu həcmə qədər azaldıqda, yaxud onun kapitalı 1/3 qədər azaldıqda (bu barədə xüsusi göstəriş olmadıqda) bankın bağlanması zəruridir.

1884-cü ilin Qanunu ilə Maliyyə Nazirliyinə müstəsna hallarda kredit idarələrini təftiş etmək hüququ verildi.

İnqilabdan əvvəlki kommersiya banklarının passivlərinin ən mühüm hissəsini əmanətlər təşkil edirdi. Əmanətlər müxtəlif mənbələrdən cəlb edilirdi. Bunların arasında rantyenin, idarələrin və təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməyən müxtəlif cəmiyyətlərin kapitalları, əhalinin və dövlət xəzinəsinin büdcə sahələrinin vəsaitləri var idi. Əmanətlər müddətli və müddətsiz (tələbli) olurdu. Müddətsiz əmanətlərin ən yayılmış növü sadə cari hesablar idi. Əmanətçi həmin hesablardan pul çıxara və ya öz qərarı ilə istənilən vaxt onları banka ödəyə bilər. Şərti cari hesablar da açılırdı, həmin hesablardan pulların verilməsi 5-7 gün əvvəl müsadirə haqqında bildiriş göndərməklə həyata keçirilirdi.

Cari hesablara malik olan şəxslərə çek kitabçaları verilirdi. Onlar öz imzaları ilə çek yazmaqla həmin kitabçalar vasitəsilə öz hesablarından pul çıxarırdılar.

Ssuda kapitallarının yerləşdirilməsi ilə bağlı əməliyyatlar içində veksellərin uçuğu xüsusi yer tuturdu. 1916-cı il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, Rusiyanın 50 bankında təqribən 2 milyard rubl dəyərində veksəl uçuğu aparılmışdır. Bu zaman fəal əməliyyatların ümumi həcmi 8,4 milyard rubl təşkil etmişdir.

Əmtələri, qiymətli kağızları, dəmir yol qəbzələrini və digər sənədləri girov qoymaqla ssudaların verilməsi də əhəmiyyətli fəal əməliyyat hesab olunurdu. Belə ssudalar banka verilmiş qiymətli şeylərin tam dəyəri ilə deyil, 60-90% arasında verilirdi. Ssuda ödənildikdən sonra girov qoyulmuş qiymətli şeylər borc alana qaytarılırdı, ssuda vaxtında qaytarılmadıqda isə bank həmin qiymətli şeyləri sataraq əldə olunmuş gəlirdən müştərinin borcunu ödəmək hüququna malik idi.

Rusiyanın kommersiya banklarında xüsusi cari hesablar şəklində olan müddətli ssudalar da kifayət qədər geniş yayılmışdı, onlar mahiyyət etibarilə analoji veksəl hesabları ilə oxşardır.

İnqilabdan əvvəlki dövrdə mövcud olan bank ssudalarının ən yayılmış növü səhm və istiqraz vəərəqələrini girov qoymaqla verilən ssudalar olmuşdur. 1916-cı il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, qiymətli kağızlar qoymaqla verilən ssudalar Rusiyanın 50 kommersiya bankı tərəfindən yerləşdirilmiş ümumi məbləğin təqribən 60%-i təşkil edirdi.

İnqilabdan əvvəlki Rusiyada bank işi təcrübəsi belə idi.

41. Bankların fəaliyyətinin sovet dövrü

1917-ci ilin Oktyabr inqilabından sonra Rusiyanın bank sistemi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı. Bu dəyişikliklərin istiqaməti bolşeviklər partiyasının ideoloji konsepsiyaları ilə müəyyən edilirdi.

Oktyabr inqilabından dərhal sonra bolşeviklər vahid bank ideyasını həyata keçirməyə başladılar. Əvvəlcə onlar Dövlət Bankını ələ keçirdilər. Daha sonra 1917-ci il dekabrın əvvəlində ipoteka bankları olan Dövlət zadəgan torpaq bankı və Kəndli torpaq bankı ləğv edildi. 1917-ci il dekabrın sonunda «Bankların milliləşdirilməsi haqqında» dekret qəbul edilir. Həmin sənəddə bank işinin dövlət monopoliyası elan olunması, mövcud olan bütün özəl bankların və bankir kontorlarının isə Dövlət Bankı ilə birləşdirilməsinin zəruriliyi ifadə olunmuşdu. Nəticədə RSFSR Xalq Bankının təmsilində özünəməxsus «vahid bank» yaradıldı. Lakin bu bank Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) 19 yanvar 1920-ci il tarixli Dekreti ilə ləğv edildiyindən geniş surətdə fəaliyyət göstərə bilmədi.

1921-ci ilin yazında başlanmış Yeni iqtisadi siyasətə (YİS) keçid praktik olaraq əmtəə-pul münasibətlərinin bərpa edilməsinin, bazarın yaradılmasının, rublun möhkəmləndirilməsinin, həmçinin bank sisteminin yenidən yaradılmasının zəruriliyini ortaya qoydu. RSFSR Dövlət Bankının təsis edilməsi barədə qərar qəbul edilməsi (1921-ci ilin oktyabr ayı) bu istiqamətdə atılmış ilk addımlardan biri oldu.

Bundan əlavə, 1922-1925-ci illərdə aşağıdakılar yaradılmışdır:

- səhmdar banklar – Sənaye Bankı, Elektrobank, Xarici Ticarət Bankı və Orta Asiya Bankı;
- kooperativ banklar – Vsekobank və Ukrainbank;
- kommunal banklar – Sekombank;

- kənd təsərrüfatı krediti sistemi – Mərkəzi Kənd Təsərrüfatı Bankı, respublika bankları və kənd təsərrüfatı krediti cəmiyyətləri;

- qarşılıqlı kredit cəmiyyətləri.

Lakin bolşeviklər «vahid bank» ideyasının həyata keçirilməsini davam etdirirdilər, lakin artıq pulsuz münasibətlərə keçid məqsədi ilə deyil, iqtisadiyyatın inzibati-amirlik metodları ilə idarə edilməsinin mərkəzləşdirilməsi üçün. SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK) və XKS-nin «Kredit sisteminin qurulması prinsipləri haqqında» 15 iyun 1927-ci il tarixli qərarı bunun başlanğıcı oldu.

Bu qərarla mərkəzləşdirilmiş bank sisteminin aşağıdakılardan ibarət olan təşkilatı əsası qoyulurdu:

- bir tərəfdən, emissiya və hesablama kassa mərkəzi kimi yaranmış və xalq təsərrüfatının qısamüddətli kreditləşməsi mərkəzi kimi formalaşmış SSRİ Dövlət Bankı;

- digər tərəfdən, getdikcə kapital qoyuluşlarının uzunmüddətli kreditləşməsi və maliyyələşdirilməsi banklarına çevrilən xüsusi banklar.

30-cu illərin əvvəllərində SSRİ-də formalaşmış inzibati-amirlik idarəetmə sistemi bank sisteminin mərkəzləşdirilməsini təcili surətdə başa çatdırmağı tələb edirdi. Bu məqsədlə 1930-1932-ci illərdə kredit islahatı həyata keçirildi, bu islahat kredit münasibətlərinin xarakterini prinsipial şəkildə dəyişərək dünyada analoqu olmayan banklar sistemini yaratdı. SSRİ XKS-nin «Kredit islahatı haqqında» 30 yanvar 1930-cu il tarixli Qərarı islahatın başlanğıcı oldu.

SSRİ MİK və XKS-nin «Xüsusi uzunmüddətli əmanətlər banklarının yaradılması haqqında» 5 may 1932-ci il tarixli qərarı bankların inzibati-amirlik sisteminə uyğun olaraq yenidən təşkil edilməsində son akkord oldu. Bu qərarla xüsusi bankların uzunmüddətli əmanətlər banklarına çevrilməsi prosesi başa çatdı.

Bundan əlavə, MİK və XKŞ-nin 23 may 1930-cu il tarixli Qərarına əsasən, dövlət müəssisələrinin kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün büdcədən ayrılan bütün vəsaitlər dönməz vəsaitlərə çevrildi. Kapital qoyuluşlarının uzunmüddətli kreditləşməsi yalnız kolxozlar və kooperasiyalar üçün qüvvədə qaldı. Beləliklə, banklar SSRİ Xalq Maliyyə Komissarlığı tərkibində dönməz büdcə maliyyələşməsi banklarına çevrilirdilər. Bu bankların sayı dörd idi:

1. **Sənaye bankı** – sənayenin və elektrik təsərrüfatının əsaslı tikintisinin maliyyələşdirilməsi bankı. İttifaq, respublika və yerli əhəmiyyətli bütün dövlət müəssisələrinin və tikinti təşkilatlarının əsaslı tikintilərinin maliyyələşdirilməsi bu banka həvalə edilmişdi.

2. **Kənd təsərrüfatı bankı** – sosialist əkinçiliyinin maliyyələşdirilməsi bankı. Kənd təsərrüfatının dövlət sektorunun müəssisə və təşkilatlarının, traktor mərkəzinin və kolxozların maliyyələşdirilməsi bu banka həvalə edilmişdi.

3. **Vsekobank** – kooperasiyanın əsaslı tikintisinin maliyyələşdirilməsi bankı. Kooperasiyanın bütün növləri üzrə (mənzil kooperasiyasından savayı) əsaslı tikintinin tamamının maliyyələşdirilməsi bu banka həvalə edilmişdi.

4. **Sekombank** – kommunal və mənzil tikintisinin maliyyələşdirilməsi bankı. Mənzil, kommunal və mədəni-məişət tikintisinin tamamının maliyyələşdirilməsi bu banka həvalə edilmişdi.

SSRİ Dövlət Bankına gəldikdə isə, onun ölkə iqtisadiyyatındakı rolu SSRİ XKS-nin 20 mart 1931-ci il tarixli qərarı ilə müəyyən edildi, burada SSRİ Dövlət Bankının aşağıdakı vəzifələri göstərilirdi:

- birincisi, ərzağın hesaba alınması və bölüşdürülməsinin ümumdövlət aparatına çevrilməlidir;
- ikincisi, rubl vasitəsilə əmtəələrin istehsalı və dövriyyəsi planlarının yerinə yetirilməsinə əməli nəzarəti həyata keçirmək.

Sonrakı otuz il ərzində banklar əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmadan fəaliyyət göstərirdilər.

Yalnız 1957-ci ilin yanvar ayında Vsekobank (1936-cı ildə Ticarət Bankı adlandırıldı) öz əməliyyatlarını dayandırdı, 1959-cu ilin aprel ayında isə Kənd Təsərrüfatı Bankı və Sekombank ləğv edildi. Ləğv edilmiş bankların funksiyaları SSRİ Dövlət Bankı və Sənaye bankına (SSRİ Tikinti bankı kimi yenidən təşkil edilmişdir) verildi.

Ticarət Bankının, Sekombankın və Kənd təsərrüfatı bankının ləğv edilməsi və onların əməliyyatlarının SSRİ Dövlət Bankına verilməsi bir daha SSRİ Dövlət Bankının «vahid bank»a çevrilməsini deməyə əsas verdi.

Əvvəllər SSRİ Maliyyə Nazirliyi sistemində olan əmanət kassaları 1962-ci ildə SSRİ Dövlət Bankının sərəncamına verildi. Bunun sayəsində əhəlinin əmanətləri şəklində olan xeyli ehtiyat Dövlət Bankının sərəncamına keçərək xalq təsərrüfatının kreditləşməsi məqsədilə istifadə olunmağa başladı.

Beləliklə, 1986-cı ilin əvvəlində ölkədə üç bank mövcud idi: SSRİ Dövlət Bankı, SSRİ Tikinti Bankı və xarici bazarda əməliyyatlar aparan Xarici Ticarət Bankı. Bundan əlavə, Dövlət əmək əmanət kassaları sistemi də fəaliyyət göstərirdi. Onların fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi SSRİ Dövlət Bankı həyata keçirirdi.

42. Rusiyada bank islahatı və müasir bank sisteminin təşəkkülü

Yenidənqurmadan əvvəl SSRİ-də formalaşmış bank sistemi aşağıdakı mərkəzləşmiş dövlət strukturlarının mövcudluğu ilə xarakterizə olunurdu:

SSRİ Dövlət Bankı və onun müəssisə və təşkilatlara hesablama, kassa və kredit xidmətləri göstərən idarələr şəbəkəsi (onların sayı təqribən 4500-ə bərabər idi). SSRİ Dövlət Bankı ölkənin yeganə emissiya-kassa, kredit və hesablama mərkəzi idi. Bu bank xalq təsərrüfatının (tikintidən savayı) qısamüddətli kreditləşməsinə, həmçinin dövlət kənd təsərrüfatı təşkilatlarının maliyyələşdirilməsini və uzunmüddətli kreditləşməsinə, kolxozların uzunmüddətli kreditləşməsinə həyata keçirirdi.

SSRİ Tikinti Bankı - öz idarələri (onların sayı 800-ə yaxın idi) vasitəsilə əsaslı tikinti müəssisələrinə hesablama xidməti göstərir və onların uzunmüddətli kreditləşməsinə həyata keçirirdi. Tikinti Bankı kapital qoyuluşları planının yerinə yetirilməsi üçün təşkilatlara ayrılan vəsaitləri toplayırdı və həmin vəsaitlər hesabına əsaslı tikintinin dönməz maliyyələşdirilməsini həyata keçirirdi.

SSRİ Xarici Ticarət Bankı xarici ticarətdə iştirak edən hüquqi şəxslərə və valyuta vəsaitlərini saxlamaq hüququna malik olan fiziki şəxslərə xidmət göstərirdi. Bu bank xarici ticarətin kreditləşməsinə və valyuta əməliyyatlarını həyata keçirir, əmtəələrin ixracı və idxalı, həmçinin xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı hesablamalar aparırdı.

SSRİ Dövlət Bankının tərkibinə SSRİ Dövlət əmək əmanət kassaları daxil idi. Onlar 1986-cı ilin əvvəlində olduqca geniş yayılmış 78500 əmanət kassaları şəbəkəsinə malik idilər və əhalinin pul vəsaitlərinin saxlanması, hüquqi şəxslərin ayrı-ayrı kateqoriyalarına hesablama və kassa xidmətlərinin göstərilməsini həyata keçirir, həmçinin

dövlət istiqrazları ilə aparılan əməliyyatlar üzrə əhaliyə xidmət göstərirdilər.

İslahat ərəfəsində SSRİ bank sisteminin strukturu belə idi. İslahat bir neçə mərhələdə həyata keçirilirdi. Birinci mərhələdə, 1987-ci ilin iyul ayında yeni banklar sistemi yaradıldı, onun tərkibinə aşağıdakılar daxil edildi:

- SSRİ Dövlət Bankı və beş ixtisaslaşdırılmış bank:
- SSRİ Xarici Ticarət Bankı;
- SSRİ Sənaye Tikinti Bankı;
- SSRİ Aqrar Sənaye Bankı;
- SSRİ Mənzil Sosial Bankı;
- SSRİ Əmanət Bankı.

SSRİ Dövlət Bankı əvvəlki kimi ölkənin baş bankı idi. Bu bank aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirdi: ölkənin pul-kredit sisteminin idarə edilməsi, bütöv bank fəaliyyətinin koordinasiyası, banklar arasında hesablaşmaların təşkili, pul dövriyyəsinin təşkili və möhkəmləndirilməsi, dövlət büdcəsinin kassa icrası, vahid valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi, xarici bankların nümayəndəliklərinin SSRİ-də akkreditasiyası.

SSRİ Xarici İqtisadiyyat Bankının vəzifələri aşağıdakılar idi: ixrac-idxal və qeyri-ticarət əməliyyatları üzrə hesablaşmaların təşkili və aparılması; təsərrüfat təşkilatlarının xarici iqtisadi fəaliyyətinin kreditləşməsi, ümumi valyuta planının icrasına, ölkənin valyuta ehtiyatlarının istifadə edilməsinə nəzarət; beynəlxalq valyuta və kredit bazarlarında əməliyyatların aparılması, nağd valyuta və valyuta sərvətləri ilə əməliyyatların aparılması.

SSRİ Sənaye Tikinti Bankının vəzifələri aşağıdakılar idi: əsas fəaliyyətin kreditləşməsi, kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi və kreditləşməsi, sənayedə, tikintidə, nəqliyyatda, rabitə sahələrində, təchizat-satış və elmi təşkilatlar sistemində hesablaşmalar.

SSRİ Aqrar Sənaye Bankı əsas fəaliyyətin kreditləşməsinə, kapital xərclərin maliyyələşdirilməsi və kreditləşməsinə həyata keçirməyə, aqrar sənaye kompleksi və istehlak kooperasiyası birlik, müəssisə və təşkilatlarının hesablaşmalarını aparmağa başladı.

SSRİ Mənzil Sosial Bankına əsas fəaliyyətin kreditləşməsinə, kapital xərclərin maliyyələşdirilməsini və kreditləşməsinə, mənzil-kommunal təsərrüfatda, dövlət ticarətində, məişət xidmətində, yüngül və yerli sənayedə, yerli təsərrüfatda, həmçinin kooperativ və fərdi əmək fəaliyyəti sahəsində hesablaşmaları təşkil etmək həvalə olunmuşdu.

SSRİ Əmanət Bankının vəzifəsi hesablaşmalar aparmaq və əhaliyə kassa xidmətləri göstərməkdən, dövlət borcları istiqrazlarının yayılmasını və ödənməsini, habelə vətəndaşların istehlak ehtiyaclarının təmin edilməsindən ibarət idi.

Bank sisteminin bu cür strukturu xalq təsərrüfatının ümumi idarəetmə strukturunun təsiri altında formalaşmışdır. Xalq təsərrüfatı kompleksinin hər tipi sanki ona kredit-hesablaşma xidmətləri göstərən xüsusi bank şəklində dəstək alırdı.

Bundan əlavə, dövlət banklarından savayı ölkədə səhmdar və kooperativ kommersiya bankları şəbəkəsi formalaşmağa başladı. İslahatın birinci mərhələsində bank sisteminin desentralizasiyası fikri təcrübədə həyata keçirildi. Lakin həyata keçirilmiş desentralizasiya kifayət qədər nisbi əhəmiyyət kəsb edirdi, çünki ixtisaslaşdırılmış banklar bank nazirliklərini xatırladırdı (lakin ölçüləri kiçik idi), yeni yaranmış səhmdar və kooperativ bankların sayı isə az idi (01.01.1989-cu ilə olan məlumata görə, SSRİ-də cəmi 43 kommersiya və kooperativ bankı mövcud idi).

Lakin bank islahatının birinci mərhələsinin müsbət nəticələr verməməsinin başlıca səbəbi yaradılmış sistemin inkişaf edən əmtəə-pul münasibətlərində meydana çıxmış vəzifələrə uyğun olmamasında idi. Onun bazar iqtisadiyya-

tının tələblərinə cavab verən ikisəviyyəli sistemin yaradılması istiqamətində daha da təkmilləşdirmək zərurəti yarandı.

1990-cı ildə «SSRİ Dövlət Bankı haqqında» Qanunun və «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Qanunun qəbul edilməsi ilə bank islahatının **ikinci mərhələsi** başladı. Həmin dövrdə «RSFSR-in Mərkəzi Bankı haqqında» RSFSR Qanunu və «RSFSR-də banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Qanun qəbul edildi. Beləliklə, uzun illər ərzində ilk dəfə banklar qanunverici əsasda fəaliyyət göstərməyə başladı. Banklar dövlətin öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşımayan (necə ki, dövlət də bankların öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşımır) müstəqil hüquqi şəxs, iqtisadi baxımdan müstəqil idarə elan olundu. Yeni bank sisteminin institusional əsasları qoyulmağa başladı.

Bu sistemin yuxarı pilləsində Rusiya Mərkəzi Bankı, ikinci pillədə isə kommersiya banklarının geniş şəbəkəsi dayanır.

Bank islahatının **ikinci mərhələsi** bank sisteminin ikinci halqası olan kommersiya banklarının inkişafına təkan verdi. «RSFSR-də banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Qanuna əsasən bütün banklar səhmdar kommersiya banklarına çevrildi, onların nizamnamə kapitalı isə bankın üç iştirakçısının vəsaitlərindən formalaşdırıla bilərdi.

Beləliklə, islahatın ikinci mərhələsi ölkədə başlamış ikisəviyyəli bank sisteminin yaradılması prosesini yekunlaşdırdı. Emissiya bankları mərkəzi bankları xatırladan müstəqil halqaya ayrıldı, müəssisələrə və əhaliyə kredit-hesablaşma xidmətləri göstərən kommersiya bankları isə bank sisteminin ikinci halqasını təşkil etdi. 1992-1995-ci illər Rusiyada bank sisteminin sürətli ekstensiv inkişaf mərhələsi idi, onun 1996-cı ildə başlamış keyfiyyət təkamülü mərhələsi isə bu günədək davam etdirilir.

Ölkənin sosial-iqtisadi quruluşunda əsaslı islahatların aparıldığı illər ərzində Rusiya bank sisteminin inkişafının nəticələri barədə danışarkən Rusiyada inkişaf etmiş bazar

iqtisadiyyatına malik ölkələrdəki prinsiplər əsasında qurulan bank sisteminin formalaşmağa başladığını söyləmək mümkündür. Rusiyanın kommersiya bankları təşəkkül mərhələsindən keçərək nəhəng maliyyə strukturlarına çevrildi və cəmiyyətin və iqtisadiyyatın kökündən dəyişdirilməsinin mürəkkəb proseslərində mühüm rol oynamağa başladı.

9. Bank sistemi

43. Bank sistemi haqqında anlayış, onun elementləri və xüsusiyyətləri.

44. Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin bank sistemlərinin quruluş xüsusiyyətləri.

45. 1998-ci ilin bank böhranı və Rusiya bank sisteminin yenidən qurulması məsələləri. 46. Rusiya bank sisteminin dünya bank sisteminə integrasiyası problemləri.

47. Rusiya bankları xaricdə.

43. Bank sistemi haqqında anlayış, onun elementləri və xüsusiyyətləri

Ölkədə kifayət qədər bank, kredit idarəsi, həmçinin ayrı-ayrı bank əməliyyatlarını yerinə yetirən iqtisadi təşkilat fəaliyyət göstərdikdə adətən ölkədə bank sisteminin mövcudluğundan danışılır. Lakin bu, tam mənada belə deyil, çünki istənilən sistem aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- lazımi proporsiyalarda bütün zəruri elementlərə malik olmalıdır;
- artıq, lüzumsuz elementlərə malik olmamalıdır;
- sistemin elementləri arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqə olmalıdır, bunun nəticəsində sistemin bütün zəruri funksiyaları həyata keçirilir (bu sistem onun ayrı-ayrı elementlərinin funksiyalarının cəmindən çox zəngindir);
- sistemin elementləri bir-birini təyin edir, məhdudlaşdırır və tamamlayır;
- bir sistem, bir qayda olaraq, daha geniş olan digər sistemə daxildir və burada digər elementlərlə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla özünün xüsusi funksiyasını yerinə yetirir.

Bank fəaliyyətinə münasibətdə bu ümumi prinsiplərin mənası belədir:

1. Ölkədə kifayət qədər fəaliyyətdə olan bank və digər kredit idarələri var.
2. Ölkədə aşağıdakılar mövcud deyil:
 - əməliyyatlara başlamamış banklar;
 - qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan, bank fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar;
 - dövlət lisenziyası olmadan bank əməliyyatlarını yerinə yetirən kredit təşkilatları.
3. Yalnız ona məxsus olan, ölkənin mərkəzi bankı tərəfindən müəyyən edilmiş funksional öhdəlikləri yerinə yetirən mexanizm qüvvədədir.

4. Ölkədə kommersiya bankları və digər kredit idarələrinin iqtisadi baxımdan məqsəduyğun olan ən müxtəlif növləri fəaliyyət göstərir.

5. Banklar və digər kredit idarələri aşağıdakılarla müxtəlif şəkildə qarşılıqlı əlaqə yaradır:

- müştərilərlə;
- ölkənin mərkəzi bankı və digər dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları ilə;
- bir-biriləri və yardımçı təşkilatlarla.

Bank sistemi ölkənin kredit sisteminin tərkib hissəsidir. Kredit sistemi isə iqtisadi sistemin tərkib hissəsidir. Bu o deməkdir ki, bankların fəaliyyəti və inkişafı maddi və qeyri-maddi nemətlərin istehsalı, dövriyyəsi və istehlakı ilə sıx bağlıdır. Büdcə və vergi sistemləri ilə, qiymət qoyma sistemi ilə, xarici iqtisadi fəaliyyət şəraiti ilə sıx əlaqədə olan banklar öz əməli fəaliyyətində təsərrüfat həyatının tənzimlənməsi ümumi mexanizminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Ölkədə fəaliyyət göstərən banklar birsəviyyəli və iki-səviyyəli təşkil etməyə malik ola bilər. Birsəviyyəli variant ölkədə mərkəzi bank olmadıqda və ya yalnız mərkəzi bank mövcud olduqda qüvvədə olur. Şübhəsiz, belə bir şəraitdə bank sistemi haqqında danışmaq hələ tezdir.

Bank sistemi sivil bazar iqtisadiyyatının elementi kimi yalnız ikisəviyyəli ola bilər. Birinci, yuxarı səviyyə – mərkəzi bank, ikinci, aşağı səviyyə – kommersiya bankları və kredit idarələridir. Bankların ikisəviyyəli sisteminin yaradılması zərurəti bazar münasibətlərinin ziddiyyətli xarakteri ilə şərtləndirilmişdir. Bu münasibətlər, bir tərəfdən, azad sahibkarlığı və özəl maliyyə vəsaitlərinin idarə olunmasını tələb edir və aşağı səviyyəli elementlər – kommersiya bankları bunu təmin edir. Digər tərəfdən, müəyyən dövlət tənzimlənməsi zərurəti mərkəzi bank şəklində xüsusi institutun yaradılmasını tələb edir.

Ölkənin mərkəzi bankı istənilən dövlətin bank sisteminin başlıca halqasıdır. Mərkəzi bank dövlətlə iqtisadiyyat arasında vasitəçidir. Əksər hallarda mərkəzi bank dövlətin mülkiyyətində olur. Makrosəviyyədə fəaliyyət göstərən mərkəzi bank ümummillə maraqları əks etdirir, bu və ya digər regionun, xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahələrinin deyil, bütövlükdə dövlətin maraqlarına uyğun siyasət aparır. Mərkəzi bank ənənəvi olaraq dörd əsas funksiyayı yerinə yetirir:

- təkbəşinə banknotların emissiyasını həyata keçirir;
- banklar bankı kimi çıxış edir;
- hökumətin bankiri kimi çıxış edir;
- pul-kredit tənzimləməsini və bank nəzarətini həyata keçirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mərkəzi bankın bütün funksiyaları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Dövlətə və banklara kredit verməklə mərkəzi bank kredit ünsiyyət vasitələrini yaradır, hökumət öhdəliklərinin buraxılış və ödənilməsini həyata keçirməklə ssuda faizinin səviyyəsinə təsir edir. Mərkəzi bankın sadalanan funksiyaları ölkənin bütün pul-kredit sisteminin və beləliklə də iqtisadiyyatın onun tərəfindən tənzimlənməsi üçün real şərait yaradır. İndiki mərhələdə mərkəzi bankın ən mühüm funksiyası pul-kredit tənzimlənməsi və bank nəzarəti funksiyasıdır.

Kommersiya bankları bank sisteminin ikinci səviyyəsini təmsil edir. Onlar kredit ehtiyatlarının işgüzar hissəsini cəmləşdirir və hüquqi və fiziki şəxslərə bilavasitə xidmət göstərirlər. Kommersiya bankları ölkənin bank sisteminin əsas halqasıdır. İxtisaslaşma səviyyəsinə görə kommersiya bankları aşağıdakı qruplara bölünür:

- universal, yəni bank əməliyyatlarının demək olar ki, bütün növlərini yerinə yetirən banklar;

- ixtisaslaşdırılmış, yəni bu və ya digər səbəblər üzündən bank əməliyyatlarının müəyyən növləri üzrə ixtisaslaşmış banklar.

Kommersiya banklarının əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- hüquqi və fiziki şəxslərin müvəqqəti boş olan pul vəsaitlərinin səfərbər edilərək kapitalla çevrilməsi;
- hüquqi və fiziki şəxslərin, həmçinin dövlətin kreditləşməsi;
- müştərilərə hesablama-kassa xidmətləri göstərilməsi.

Fərdi əmanətçidən tutmuş iri şirkətdə bütüm müştərilərin maliyyə ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə əksər qərb dövlətlərinin kommersiya bankları hal-hazırda müxtəlif əməliyyatlar aparırlar. İri banklar öz müştəriləri üçün 300-dək əməliyyat və xidmət həyata keçirir; müxtəlif kreditlərin verilməsi, qiymətli kağızların alqı-satqısı, etibarnamə əsasında aparılan əməliyyatlar, qiymətli əşyaların saxlanması və s. Bunun sayəsində kommersiya banklarının təkrar istehsal prosesinin demək olar ki, bütün halqaları daimi və qırılmaz əlaqədədir.

Kommersiya bankının əməliyyatları bank funksiyalarının konkret təzahürü kimi çıxış edir.

44. Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin bank sistemlərinin quruluş xüsusiyyətləri

Hesab edilir ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə bank sistemləri çoxdan formalaşmışdır. Bu məsələdə diqqəti daha çox cəlb edən bəzi ölkələrin təcrübəsini ətraflı nəzərdən keçirək.

Böyük Britaniya. Q. Panovanın fikrincə, Böyük Britaniyada kommersiya banklarının aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

1. Depozit bankları. Bu banklara ölkə daxilində aparılan depozit-ssuda əməliyyatlarında üstünlüyə malik olan daha iri bank monopoliyalı – klirinq bankları aiddir.
2. Xarici ticarət və beynəlxalq maliyyə- kredit əməliyyatları sahəsində fəaliyyət göstərən ticarət bankları.
3. Birlik bankları. Hal-hazırda 7 iri xarici bank mövcuddur.
4. Böyük Britaniyadakı xarici banklar, hal-hazırda onların sayı 450-yə bərabərdir.
5. Konsorsial banklar. Bu banklarda ən azı iki tərəf iştirak edir, lakin onların heç biri səhmlərin nəzarət paketinə malik deyil.
6. Pul bazarında qısamüddətli əməliyyatları yerinə yetirən uçot evləri. Hal-hazırda onların sayı 9-a bərabərdir.

Böyük Britaniyada kredit idarələrinin tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

- sığorta şirkətləri;
- ssuda-əmanət assosiasiyaları və qarşılıqlı-əmanət bankları;
- maliyyə şirkətləri;
- kredit, tikinti kooperativləri;

- pensiya fondları;
- məxfi pay fondları.

Aşağıdakı məqamlar İngiltərə bank sisteminin xüsusiyyətləridir:

1. İngiltərə Bankı kommersiya banklarına birbaşa deyil, uçot və diskont evləri vasitəsilə kreditlər verir, onun müdiri isə hər həftə müxtəlif bank, ticarət və sənaye assosiasiyaların rəhbərləri ilə görüşür.
2. Digər ölkələrin bank sistemlərindən fərqli olaraq, Böyük Britaniyada kommersiya və investisiya bankları bir-birindən ayrılmışdır.
3. İngiltərədə təsisçilər bankın nizamnamə kapitalına həmişəlik pul qoyurlar, yəni həmin vəsait bankın puluna çevrilir.

İsveçrə.

İsveçrə bank sistemi 500-dən artıq bank təşkilatını birləşdirir. Bütün İsveçrə bankları əsasən olaraq üç kateqoriyaya bölünür.

Birinci kateqoriyaya İsveçrənin üç iri bankı daxildir – İsveçrə Birləşmiş Bankı, İsveçrə Bank Korporasiyası, İsveçrə Kredit Bankı.

İkinci kateqoriyaya kantonal, yerli və əmanət bankları daxildir. Kreditləşmə və adi bank hesablaşmaları üzrə ixtisaslaşan bu banklar əsasən yerli əmanətçilərlə işləyir.

Üçüncü kateqoriyaya idarəetmə və investisiya portfelləri ilə məşğul olan özəl banklar daxildir.

İsveçrənin kredit sisteminə həmçinin xeyli sayda maliyyə şirkəti də daxildir.

Bankların və investisiya şirkətlərinin fəaliyyətinə ciddi nəzarət İsveçrə bank sisteminin fərqli xüsusiyyətidir. Banklara nəzarət üçpilləli sistem şəklində Federal Bank Komissiyası, Milli Bank və İsveçrə Bank Assosiasiyası tərəfindən həyata keçirilir.

İsveçrə bank sistemini fərqləndirən daha bir cəhət bank sirridir. Əmanətlərin məxfiliyi həm mülki, həm də cinayət hüququnun müddəaları ilə qorunur.

Bank məlumatları hökumət orqanlarına yalnız müştərinin cinayətdə iştirakı sübuta yetirildikdə təqdim oluna bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, vergilərdən yayınma, həmçinin digər ölkələrin valyuta tənzimlənməsinin pozulması İsveçrə qanunvericiliyinə görə cinayət hesab edilmir.

Almaniya. Almaniya bank sisteminin strukturu aşağıdakı kimidir:

- Doyçe Bundesbank – Mərkəzi Bank;
- universal kommersiya bankları;
- əmanət bankları;
- kooperativ mərkəzi banklar;
- kredit kooperativləri;
- xüsusi banklar (əsasən ipoteka bankları);
- poçt, kommunal, əmanət bankları.

Doyçe Bundesbank Almaniyanın mərkəzi bankıdır. Onun idarə heyəti Frankfurt-Maynda yerləşir, həmçinin bu bankın baş idarə qisminə 9 yerli mərkəzi bankı və təqribən 200 baş şöbə və filialı mövcuddur.

Federal Bank tamamilə Federasiyaya məxsusdur və federal idarə ilə birlikdə nəzarət funksiyalarını həyata keçirir.

Almaniya Federal Bankının pul və kredit siyasətini onun Mərkəzi Şurası müəyyən edir.

Federal Bank federal hökumətin göstərişlərini yerinə yetirməyə borclu olmasa da, ümumi iqtisadi siyasət sahəsində onu dəstəkləyir.

Bundesbank və onun filialları vasitəsilə çek və veksellərdən milli səviyyədə istifadə olunmaqla nağdsız pul hesablaşmalarının əsas hissəsi həyata keçirilir.

Almaniya bank sisteminin ən başlıca xüsusiyyəti ölkənin kommersiya banklarının fəaliyyətinin universal xarakterli olmasıdır.

Almaniya bank sisteminin əsas üstünlüyü diversifikasiyaya əsaslanan daha yüksək sabitlikdə və bununla əlaqədar olan bank əmanətlərinin yüksək etibarlılığındadır. Universal əsasda fəaliyyət göstərən alman bankları öz müştərilərinə geniş əhatəli əməliyyatlar və xidmətlər təklif edə və bunun hesabına bank fəaliyyətindən hasil olan gəlir və itkiləri yenidən bölüşdürə bilər.

Almaniyada universal surətdə fəaliyyət göstərən kommersiya bankları ilə yanaşı ixtisaslaşdırılmış banklar da fəaliyyət göstərir. İpoteka bankları və digər kredit idarələri daşınmaz əmlakı girov qoymaqla, xüsusi banklar hissə-hissə ödəmək şərti ilə ssuda verir, kredit kooperativləri isə fərdi mənzil tikintisi üçün ssudalar ayırır. Poçt bankı və sənaye bankları kredit kooperativləri kimi fəaliyyət göstərir.

ABŞ. Hal-hazırda ABŞ-ın bank sistemi aşağıdakı əsas elementlərdən ibarətdir:

- Federal ehtiyatlar sistemi;
- kommersiya bankları;
- investisiya bankları;
- əmanət bankları;
- ssuda-əmanət assosiasiyaları;
- poçt əmanət kassaları;
- maliyyə şirkətləri;
- kredit kooperativləri;
- sığorta şirkətləri;
- pensiya fondları;
- sosial sığorta fondları;
- qarşılıqlı kredit cəmiyyətləri;
- depozitlərin sığortası institutları və s.

1913-cü ildə əsas qoyulmuş Federal ehtiyatlar sistemi (FES) mərkəzi bankın funksiyalarını yerinə yetirir.

FES-ə 12 Federal ehtiyat bankı daxildir, onlar ərazilərinə yerləşdikləri dairələrin mərkəzi banklarıdır. Bundan əlavə, təxminən 6 min kommersiya bankı FES-in üzvüdür,

bütün depozitlərin 70%-dən çoxu həmin bankların payına düşür. FES-in üzvü olan banklar ən iri özəl kommersiya banklarıdır. Onlar eyni zamanda FES-in həm səhmdarları, həm də müştəriləridir və öz səhmdar kapitallarına görə 6%-lik dividend alırlar.

«Banklar bankı» funksiyasını yerinə yetirən FES tərkibinə daxil olan banklara hərtərəfli xidmət göstərir.

FES maliyyə baxımından müstəqil qurumdur. Onun müstəqilliyi ondadır ki, ABŞ Prezidenti FES-ə heç nəyi əmr edə, yaxud onun müdirlərini işdən kənarlaşdırma bilməz.

Özünün strukturuna görə FES kifayət qədər mürəkkəb orqanizmdir. Burada 3 halqa olduqca mühüm rol oynayır:

- FES-in Müdirlər Şurası (Vaşinqtonda);
- federal ehtiyat bankları;
- üzv banklar.

Sistemin üzvü olmayan banklar kassanın doldurulması üçün öz müxbirlərinin, yəni FES-in üzvü olan bankların xidmətlərindən istifadə edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da bank fəaliyyətinin vahid dövlət tənzimlənməsi siyasəti mövcud deyil.

Tənzimləmə nöqteyi-nəzərindən ABŞ-ın bütün banklarını 4 qrupa bölmək olar:

- Milli banklar;
- ştatların bankları – FES-in üzvləri;
- FES-in üzvü olmayan, Federal Depozitlərin Sığortası Korporasiyasına (FDSK) daxil olan banklar;
- FES-in üzvü olmayan, əmanətləri FDSK-da sığortalanmayan banklar.

ABŞ-ın kommersiya bankları geniş əhatəli əməliyyatlar və xidmətlər təklif edir. Lakin qanunvericiliyə əsasən ABŞ bankları qiymətli kağızlara sahib ola bilməz.

Kommersiya banklarından fərqli olaraq ixtisaslaşdırılmış kredit institutları təsərrüfat fəaliyyətinin müəyyən sahələrinin kreditləşməsi ilə məşğuldur.

Bankların ixtisaslaşmasının əsas istiqaməti investisiya fəaliyyətidir. İnvestisiya banklarının klassik nümunəsi məhz ABŞ üçün səciyyəvidir, burada qanunvericilik kommersiya banklarına investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmağı qadağan edir. Hal-hazırda ABŞ-da təxminən 700 investisiya bankı mövcuddur.

Kredit-maliyyə idarələrinin digər növü maliyyə şirkətləridir. Onları şərti olaraq 3 qrupa bölmək olar:

- istehlak krediti təqdim edənlər;
- kommersiya krediti sisteminə xidmət göstərənələr;
- fərdi borc alanlara xırda ssudalar təqdim edənələr.

Maliyyə-kredit idarələri aktivlərinin ümumi məbləğində maliyyə şirkətlərinin payı təxminən 4% təşkil edir.

Tikinti cəmiyyətləri xüsusi yer tutur. Onlar öz üzvlərinin əmanətlərindən kapital formalaşdıraraq sonunculara ipoteka kreditləri verirlər.

İxtisaslaşdırılmış kredit-maliyyə institutlarının daha bir növü əmanət əməliyyatlarını həyata keçirən idarələrdir. Bu idarələrin bir neçə növü mövcuddur. Onlar əsasən vəsaitlərin cəlb edilmə formaları ilə bir-birindən fərqlənir, çünki onların fəal əməliyyatlarının yeganə növü ipoteka əməliyyatlarıdır.

Kredit idarələrinin bir çox digər növləri ayrı-ayrı bank əməliyyatlarını yerinə yetirir, lakin bank adlanmaq hüququna malik deyil və buna görə də həm sonuncularla, həm də öz aralarında rəqabət aparmağa məcburdurlar.

Yaponiya. Yaponiyanın bank sistemi aşağıdakı struktura malikdir:

- Yaponiya Bankı (mərkəzi bank);
- kommersiya bankları;
- ixtisaslaşdırılmış kredit institutları;

- kiçik və orta biznes üçün maliyyə şirkətləri;
- hökumət kredit idarələri;
- poçt əmanət kassaları.

1882-ci ildə ölkənin mərkəzi bankı kimi təsis edilmiş Yaponiya Bankı bank sistemində xüsusi rol oynayır.

Nizamnamə kapitalının 55%-i hökumətə, 45%-i isə özəl şirkətlərə məxsus olan Yaponiya Bankı müstəsna emissiya hüququna malikdir.

Yaponiya Bankı 11 dövlət bankı da daxil olmaqla ölkənin bank sisteminə rəhbərlik edir.

Yaponiyanın ən iri kommersiya banklarından biri olan Tokio Bankı da faktiki olaraq dövlət funksiyalarını həyata keçirir. Yaponiya qanunvericiliyinə uyğun olaraq valyuta əməliyyatlarının aparılması bu banka həvalə edilib.

Yaponiyada kommersiya bankları öz müştəriləri üçün geniş əhatəli əməliyyatlar və xidmətlər yerinə yetirir.

ABŞ banklarından fərqli olaraq Yaponiyanın kommersiya bankları korporasiyaların səhmdar kapitalının bir hissəsinin sahibi kimi çıxış edə və mülkiyyətlərinin yerləşdiyi şirkətlərin şuralarında təmsil oluna bilərlər; qiymətli kağızların buraxılışı ilə bağlı olan trast əməliyyatlarını yerinə yetirə bilsələr də, müstəqil surətdə pul buraxmaq və ya qiymətli kağızları yerləşdirmək hüququna malik deyillər.

Əhalinin xırda əmanətlərinin toplanması vəzifəsini yerinə yetirən poçt-əmanət bankları Yaponiyanın bank sistemində mühüm yer tutur.

45. 1998-ci ilin bank böhranı və Rusiya bank sisteminin yenidən qurulması məsələləri

1998-ci ilin avqust ayı bank böhranının başlanğıcı hesab olunur. O zaman hökumət daxili dövlət borcu üzrə defisit və xarici banklara olan borcların ödənilməsinə moratori elan etdi. Rusiya Federasiyası bank sisteminin yenidən qurulması proqramında qeyd edildiyi kimi, 1997-ci ilin dekabr ayını bank böhranının başlanğıcı hesab etmək olar. Həmin vaxtdan etibarən daxili maliyyə bazarındakı faiz dərəcələri kəskin surətdə artdı.

Artıq banklar aşağı dərəcələr üzrə ehtiyatlar cəlb etmək və öz borc alan müəssisələrinə ucuz kreditlər vermək iqtidarında deyildi. Ona görə də borc alanlar aldıkları yüksəkfaizli kreditlərə xidmət göstərə və əvvəllər aldıkları kreditləri vaxtında qaytara bilmirdilər.

Dövlət qiymətli kağızları ilə aparılan əməliyyatların dayandırılması nəticəsində bank sisteminin ümumi aktivlərinin 16%-i faktiki olaraq donduruldu. Bununla bərabər, banklar likvidliyin tənzimlənməsinin əsas instrumentlərindən biri kimi dövlət qiymətli kağızlar bazarından (QKO-OFZ) istifadə edirdilər. Çünki kredit təşkilatının müxbir hesabında vəsaitlər kifayət qədər olmadıqda bu bazarın iş mexanizmi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün dövlət istiqrazları paketinin bir hissəsini operativ surətdə satmağa imkan verirdi.

Bank sisteminin həm mütləq miqdarda, həm də böhranın inkişafı zamanı itkilərə nisbətən kapitallaşma səviyyəsinin aşağı səviyyədə olması böhranın kəskinləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərdi.

Daxili ehtiyat bazarının zəifliyi və bankların xarici vəsait mənbələrindən asılılığı bank böhranının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərdi. 1998-ci ilin 7 ayı ərzində müəssisələrdən, təşkilatlardan və əhalidən cəlb olunmuş vəsaitlərin

həcmi 18,6 milyard rubl azalaraq passivlərin 42%-i təşkil etmişdir. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, böhranın güclənməsinə baxmayaraq, əhali kifayət qədər fəallıq nümayiş etdirmirdi. Bankların apardığı fəal reklam kampaniyası və hökumətin devalvasiyanın baş verməyəcəyinə dair təminatları tələbli əmanətləri azaldaraq ortamüddətli əmanətlərin həcmi artırıldı. Bu proseslər inflyasiyanın 11% təşkil etməsi şəraitində 40-50%-li dərəcələr cəlb edilməklə həyata keçirilirdi. Bununla belə, Rusiyada fiziki şəxslərdən cəlb edilmiş resurs ən az stabilliyə malik olan resursdur, vəsaitlərin cəlb edilmə müddətlərinin uzadılması bank sisteminin resurs bazasının stabilliyinin artmasından xəbər vermir. Bu, defoltun elan olunduğu ilk günlərdə təsdiq edildi, o zaman əmanətçilər kütləvi surətdə öz pullarını banklardan çıxarmağa çalışırdı.

Böhran əvvəlcə iri sistem təşkil edən banklara toxundu. Sistem təşkil edən banklara elə banklar aiddir ki, onların ləğvi xeyli sosial və iqtisadi məsrəflərə gətirib çıxara bilərdi. Bu banklar geniş yayılmış filiallar şəbəkəsinə və beynəlxalq kredit təşkilatları ilə əlaqələrə malikdir. Onların xidmət göstərdiyi müştərilərin sayı daha çoxdur.

1998-ci ilin sentyabr ayında bankların yenidən qurulma dövrü başlandı.

Kommersiya banklarının yenidən qurulması yolunu müəyyən edən Rusiya Bankı onları dörd qrupa bölməyi zəruri hesab etdi. Bununla, bankların böhrandan çıxarılması imkanları və onların böhrandan sonrakı sistemdə yeri müəyyən edildi.

Birinci qrupa maliyyə cəhətdən sabit olan bütün banklar daxil edildi. Bu qrupa maliyyə böhranı ilə şərtləndirilən müəyyən çətinlikləri olan, lakin müstəqil surətdə böhranın nəticələrini aradan qaldırmağa qadir olan banklar da daxil idi. Birinci qrupa daxil olan banklar RF Mərkəzi Bankının müvəqqəti yardımına güvənə bilərdi.

İkinci qrupa yalnız RF-nin subyektləri olan regionlar üçün böyük iqtisadi və sosial əhəmiyyət kəsb edən banklar daxil idi. Bu banklar xüsusi maliyyə sağlamlaşdırılması planlarını işləyib hazırlamalı idi. Onlar Rusiya Bankının kapitalın artırılmasında iştirakı yolu ilə, habelə bankların səhmlərinin idarə olunması, yeni, o cümlədən xarici investorların cəlb edilməsi, kreditlərin verilməsi yolu ilə yardıma güvənə bilərdilər. İkinci qrupa daxil olan banklar regional banklar sistemində «dayaq» banklarına çevrilməli idi.

Üçüncü qrupa ayrı-ayrı iri (struktur əmələ gətirən), müstəqil surətdə bank əməliyyatlarını aparmaq imkanı olmayan banklar daxil edildi. Olduqca böyük sosial və iqtisadi xərclərlə əlaqədar onları bağlamaq məqsəddə uyğun deyildi. Bu qrupa daxil olan hər bir bank üçün fərdi maliyyə sağlamlaşdırılması planının mövcudluğu nəzərdə tutulmuşdu. Onların yenidən qurulması RF Mərkəzi Bankı və Kredit Təşkilatlarının Yenidən Qurulması üzrə Agentliyin (KTYQA) idarəçiliyi ilə həyata keçirilməli idi.

Dördüncü qrupa öz fəaliyyətlərini müstəqil surətdə bərpa etməli olan banklar daxil edildi. Əgər buna müvəffəq olmazlarsa, o zaman onlar öz fəaliyyətlərini dayandırmalıdılar. Bu bankların əmanətçi və kreditorlarının əmanətlərini digər banklara köçürmək yolu ilə onlara yardım göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

1998-ci ildə Rusiyanın 400-dən artıq bankı problemli banklar kimi tanındı. Onların bir çoxu üçün müflislik və ya qarışma reallığa çevrildi. Cəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən qarışma müflislikdən daha məqbuldur. Müəyyən məqamədək bankın başqa bank qarışması və ya ona birləşməsi onu müflisləşdirməkdən daha ucuz başa gəlir. Lakin bu uzun, əzəblı və ziddiyyətli prosesdir, çünki mənfəət labüd itkiləri hər zaman ödəmir.

Bankların qarışma və ya birləşmə şəklində yenidən qurulması haqqında metodik göstərişlər bank böhranı ərəfəsində işlənib hazırlanmış və daha sonra dəqiqləşdirilmişdir²

1998-ci ilin avqust ayında baş vermiş bank böhranından sonrakı yenidənqurma dövrü belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Rusiyanın bank sistemi böhranın nəticələrini müvəffəqiyyətlə aradan qaldıraraq zəruri sabitlik əldə etmişdir.

² RF MB-nin 22 mart 1999-cu il tarixli 517-0 №-li göstərişlərinin redaktəsi ilə RF MB-nin Bankların qarışma və birləşmə şəklində 30 dekabr 1997-ci il tarixli 12-11 №-li Əsasnaməsi.

46. Rusiya bank sisteminin dünya bank sisteminə integrasiyası problemləri

Rusiyada bazar iqtisadiyyatının təşəkkülünün mühüm aspektlərindən biri onun beynəlxalq əmək bölgüsündə bərabərhüquqlu iştirak məqsədilə dünya iqtisadi sisteminə integrasiya olunmasıdır. Şübhəsiz, belə bir integrasiya Rusiyanın dövlətlərarası maliyyə təşkilatlarında tam iştirakını nəzərdə tutur.

Dünya əhəmiyyətli belə təşkilatlara ilk növbədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaradılmış üç ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutu aiddir, həmin təşkilatlara üzvlük Rusiya üçün xüsusilə aktualdır. Bu təşkilatlar aşağıdakılardır:

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF);

Dünya Bankı Qrupu (DB);

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB).

Beynəlxalq Valyuta Fondu dövlətlərin valyuta-kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi və ictimai dünya valyutası ilə qısamüddətli kreditlərin verilməsi yolu ilə onlara maliyyə yardımının göstərilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. BVF-nin yarandığı 1944-cü ildən ABŞ-ın dolların qızıla mübadiləsini ləğv etdiyi 1971-ci ilədək ABŞ dolları dünya valyutası rolunda çıxış edirdi.

Dollar qızılla əlaqəni itirdikdə, ABŞ və Beynəlxalq Valyuta Fondu isə fəal demonetizasiya siyasətini həyata keçirməyi başladıqda dünya valyuta sisteminin yenidən qurulması obyektiv zərurəti meydana gəldi.

Belə bir şərait dünya valyuta sistemində ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi vəziyyətinə qarşı neytral mövqe tutacaq, BVF-nin bütün üzvləri üçün məqbul olacaq və qızılı əvəz edə biləcək pul vahidinin istifadəsinin müəyyən edilməsi ilə bağlı fəaliyyətə təkan verəcəkdi.

Uzun sürən müzakirələrdən sonra BVF-nin SDR adlandırılan yeni beynəlxalq pulun emissiyasını başlayacağı ilə bağlı kompromis qərar qəbul edildi.

BVF üzvlərinin Yamayka sazişi nəticəsində qızıl rəsmi surətdə demonetizasiya edildikdən sonra Beynəlxalq Valyuta Fondu SDR-in emissiyasını həyata keçirir.

BVF səhmdar cəmiyyət modeli əsasında qurulmuşdur. Hər bir ölkə SDR ilə ifadə edilmiş kvotaya malikdir. Ölkələrin BVF ilə münasibətləri (kapitala ödəmələr; BVF ehtiyatlarından istifadə imkanları, müvafiq qərarlar qəbul edilərkən səsərin miqdarı; ölkə tərəfindən alınan SDR-in məbləği və s.) kvota əsasında müəyyən edilir. Kvotanın həcmi ÜDM-in həcminə, ödəniş balansına, rəsmi girov valyuta ehtiyatlarına müvafiq müəyyən edilir.

Kapitalın və müvafiq olaraq kvotaların məbləği vaxtaşırı olaraq yenidən nəzərdən keçirilir və dəqiqləşdirilir. Kapitalın növbəti onbirinci artımı 1999-cu ilin yanvar ayında baş verdi və nəticədə BVF-nin kapitalı 212 milyard SDR-ə qədər (297 milyon dollar) artdı.

Rusiya 1992-ci ilin iyun ayında BVF-nin üzvü oldu. Hal-hazırda onun kvotası 5,9 milyard SDR (8,3 milyard dollar) təşkil edir. Kvotaların ümumi məbləğinin 2,8%-i onun payına düşür və Rusiya doqquzuncu yerdədir (Kanadadan sonra)¹.

BVF-də üzvlük Rusiyaya həyata keçirilən iqtisadi islahata maliyyə dəstəyi vermək və Dövlət büdcəsinin kəsirini ödəmək üçün sərbəst konvertasiya edilən valyutada kredit almaq imkanı verir.

Dünya Bankı Qrupu BMT-nin ixtisaslaşdırılmış maliyyə təşkilatıdır. Onun tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB);
Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA);

¹Букато В.И., Головин Ю.В., Львов Ю.И. Банки и банковские операции в России М., Статистика 2001. С. 96.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK);
İnvestisiyaların Təminatına dair Beynəlxalq Agentlik (İTBA).

Dünya Bankı qrupuna daxil olan strukturların fəaliyyəti vahid strategiyaya tabedir, lakin onların hər biri ümumi məqsədi rəhbər tutaraq öz funksiyalarını yerinə yetirir.

Bütün təşkilatlar birlikdə Dünya Bankı adlanır. Dünya Bankı dünyanın ən iri investisiya institutudur. Onun vəzifəsi yoxsulluq və geriliklə mübarizə aparmaqdan, keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə iqtisadi artımı stimullaşdırmaqdan ibarətdir.

BYİB - Dünya Bankının baş təşkilatıdır. Bu, abunə kapitalı 1998-ci ildə 190,8 milyard dollar təşkil edən səhmdar təşkilatdır.

Rusiyaya 5,4 milyard dollar dəyərində 44,8 min səhm məxsusdur.

BYİB 1996-cı ildə yaranarkən onun 38 üzvü var idi, hal-hazırda isə demək olar ki, bütün dövlətlər bankın üzvüdür. 1993-1998-ci illərdə RF 11,4 milyard dollar məbləğində 41 istiqraz vərəqəsi almışdır, bunlardan 200 milyon dollar bank idarələrinin inkişafı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu kredit 1994-cü ildə 17 il müddətinə verilmişdir³.

BİA - 1960-cı ildə yaradılmışdır. Çünki Yenidənqurma və İnkişaf Bankı tərəfindən bilavasitə təqdim edilən kreditlər iqtisadi baxımdan ən geridə qalmış ölkələrə çatmırdı. BİA 35 ildən 40 ilədək müddətə faizsiz kreditlər təqdim edir. Yalnız inzibati xərclərin ödənilməsi üçün illik 0,5% haqq alınır. Assosiasiya gəlirləri aşağı olan ölkələrin hökumətlərinə kreditlər verir. 1999-cu ildə BİA adambaşına ÜDM-in ən çoxu 925 dollar olduğu (1997-ci il) ölkələrə kredit təqdim edirdi.

³ Букато В.И., Головин Ю.В., Львов Ю.И. Указ. Соч. С. 97.

BMK - 1956-cı ildə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına şəxsi investisiyaları stimullaşdırmaq məqsədilə yaradılmışdır. BYİB-dən fərqli olaraq BMK hökumət zamanətlərini tələb etmir və bütün riskləri öz üzərinə götürür. BMK kredit təqdim etməklə yanaşı, ölkəyə şəxsi investorları cəlb etmək məqsədilə səhmləri də satın alır. Korporasiya AYİB ilə birlikdə Rusiya üçün beynəlxalq iri dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə yardım fondunun yaradılmasında iştirak etmişdir. BMK 134 ölkənin iqtisadiyyatını gəlirli etmək məqsədilə bu ölkələrdəki 2 mindən artıq müəssisəyə əhəmiyyətli yardım göstərmişdir.

İTBA inkişaf etməkdə olan ölkələrə birbaşa investisiyaları stimullaşdırmaq məqsədilə 1988-ci ildə yaradılmışdır. Agentlik zamanətlər təqdim edir, yəni investisiyaları qeyri-kommersiya risklərindən xilas edir. Agentlik xarici investisiyaların cəlb edilməsində maraqlı olan ölkələrin işgüzar dairələri və hökumətlərinin görüşlərini və danışıqlarını təşkil edir, bu problem üzrə müxtəlif informasiya xidmətləri təklif edir. İTBA-nın fəaliyyətində 145 ölkə iştirak edir.

1993-1998-ci illər ərzində Dünya Bankı Rusiyaya ümumi məbləği 11,4 milyard dollar təşkil edən 41 istiqraz və rəqəsi təqdim etmişdir.

Rusiya 1990-cı ildə təşkil olunmuş Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) iştirakçısıdır (1994-cü ildə qəbul edilmişdir). Bankın 10 milyon avro həcmində kapitalı hər biri 10 avro dəyərində olan 1 milyon səhmə bölünür. Rusiya aparıcı səhmdarlardan biri hesab olunur: bütün səhmlərin 4% onun payına düşür.

AYİB-in başlıca vəzifəsi Avropa ölkələrinin açıq bazar iqtisadiyyatına keçməsinə yardım etməkdən ibarətdir. Bunun üçün AYİB rəqabətə davamlı özəl sektorun, ilk növbədə kiçik və orta müəssisələrin inkişafına və genişlənməsinə yardım edir, sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək məqsədilə xarici və yerli kapitalın səfərbər edilməsinə yardım

göstərir; investisiyaları özəl müəssisələrin inkişafı üçün şərait yaradan infrastruktur obyektlərinə yönəldir.

Avqust böhranındakı Rusiya AYİB-in maliyyə ehtiyatlarından bəhrələnen əsas dövlətlərdən biri idi. Bank tərəfindən verilmiş kreditlərin 25%-i Rusiya üçün nəzərdə tutulmuşdu. Avqust böhranından sonra AYİB-in Rusiyaya münasibətdə kredit siyasəti hər bir investisiya layihəsinə onun maliyyə bazarında sabitliyi nöqtəyi-nəzərindən yanaşma istiqamətində yenidən nəzərdən keçirildi.

Tərkibinə 34 ölkənin daxil olduğu **Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BHB)** beynəlxalq valyuta-kredit təşkilatları arasında xüsusi yer tutur. Rusiya 1996-cı ildə bu quruma üzv olmuşdur. BHB-ni mərkəzi banklar bankı kimi tərif etmək mümkündür. Ona iki başlıca funksiya həvalə olunmuşdur:

- mərkəzi bankların əməkdaşlığına yardım etmək və beynəlxalq hesablaşmaları və digər maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün əlverişli şəraiti təmin etmək;
- üzvlərinin beynəlxalq maliyyə hesablaşmaları aparılarkən bank-agent və ya bank-depozitari qismində yardım göstərmək.

London və Paris kreditor klubları beynəlxalq maliyyə bazarında mühüm rol oynayır. Hal-hazırda Rusiya bu klubların üzvüdür.

Rusiya keçmiş Sovet İttifaqı zamanında yaranmış borcun ödənilməsi prosesini sürətləndirmək ümidi ilə 1997-ci ildə kreditor ölkə qismində Paris kreditorlar klubuna daxil olmuşdur. Lakin Rusiyaya borclu ölkələrdən yalnız 25-i Paris klubu ilə əməkdaşlıq edir (Vyetnam, Efiopiya, Əlcəzair, Yəmən, Mozambik və s.). Onların Rusiyaya 50 milyard dollar borcu var. Rusiyanın əsas verəcəkliləri olan Kuba, Monqolustan, Əfqanıstan, Suriya və digər dövlətlər Paris klubunun üzvləri deyil.

Klubun əsasnaməsinə uyğun olaraq borcların xeyli hissəsi silinir, yaxud borclar satıla bilər.

Paris klubunun yardımı ilə Rusiyanın 1999-cu ilin büdcəsində keçmiş SSRİ respublikalarına verilmiş kreditlərin ödənilməsi hesabına təqribən 3,5 milyard dollar gəlir nəzərdə tutulmuşdu⁴

London kreditorlar klubu 600-dən artıq kommersiya bankını birləşdirir, onlar əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrə kredit verirlər. Hökumət kreditləri problemləri ilə məşğul olan Paris klubundan fərqli olaraq London klubu kreditləri sığorta ilə müdafiə olunmayan özəl kommersiya banklarına olan borclarla məşğuldur.

Keçmiş Sovet İttifaqının borc öhdəliklərini öz üzərinə götürən Rusiyanın London klubunun üzvlərinə təqribən 40 milyard dollar borcu var idi. Bu borcun ödənilməsi sistməli şəkildə təxirə salınırdı. Cəmi 20 dəfə möhlət verilmişdi. Lakin Rusiya iqtisadiyyatının vəziyyəti o qədər qeyri-qənaətbəxş idi ki, xarici borc beynəlxalq maliyyə təşkilatları və ya Paris, yaxud London klubları üzvlərindən yeni kreditlər almaq yolu ilə ödənilirdi (təxirə salınmaları nəzərə almaqla)⁵.

Rusiyanın dövlətlərarası təşkilata daxil olması, həmçinin onun Paris və London kreditor klublarının üzvü kimi tanınması dünya maliyyə bazarlarında RF-nin mövqelərini xeyli gücləndirdi, onun müasir valyuta-kredit münasibətləri sisteminə uyğunlaşmasına yardım etdi. Bu, Rusiya və xarici bankların daha geniş inteqrasiyası üçün imkanlar açır, Rusiya kapitalının beynəlxalq maliyyə bazarına çıxarılması, xarici kapitalın iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə cəlb olunması üçün şərait yaradır.

⁴ Экономика и жизнь. 1998. № 27.

⁵ Вопросы экономики. 1998. № 9.

47. Rusiya bankları xaricdə

Rusiya bank sistemi xaricdə iki növ bank idarələri şəklində təmsil olunmuşdur. Birinci növ idarələrə xarici banklar daxildir, onların kapitalında RF-nin Mərkəzi Bankı iştirak edir. İkinci növ idarələrə Rusiya milli banklarının xaricdəki şöbə və nümayəndəlikləri daxildir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Xaricdəki Rusiya bankları⁶

Bank, şəhər	Yarandığı il	Bankın kapitalındakı payı
Moskva xalq bankı, London	1919	88,89
Avrobank, Paris	1921	77,75
Ost-Vest, Handel-sbank, Frankfurt-Maynda	1971	48,6
Donaubank, Vyana	1974	49
İst-Vest Yunayted Bank, Lüksemburq	1974	49

Sovet xarici bankları bir sıra dövlət vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün SSRİ Hökumətinin qərarı əsasında yaradılırdı. Qeyd edilən vəzifələrə ilk növbədə SSRİ-nin xarici iqtisadi əlaqələrinə xidmət göstərilməsi, dövlətin valyuta ehtiyatlarının yerləşdirilməsi və beynəlxalq kapital bazarlarından vəsaitlərin cəlb edilməsi aid idi.

Avrodollar depozitləri fikri ilk dəfə sovet xarici bankları tərəfindən işlənib hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bu fikir Avropa iqtisadi, valyuta və siyasi ittifaqı ölkələrində indiyədək müvəffəqiyyətlə tətbiq edilir.

⁶ Букато В.И. и др. Банки и банковские операции в России. М. : Статистика, 2001. С. 111.

1985-ci ildən etibarən sovet xarici banklarının idarə olunması işi SSRİ Xarici Ticarət Bankında mərkəzləşdirilmiş və cəmləşdirilmişdi. Bankların fəaliyyətinin yekunları üzrə mənfəət müxtəlif yollarla SSRİ-yə köçürülərək SSRİ Dövlət Bankının valyuta planının maddələrində əks etdirilirdi. SSRİ xarici bankları faktiki olaraq ölkənin vahid, mərkəzləşdirilmiş, dövlət tərəfindən idarə olunan bank sisteminin xaricdəki elementləri idi. Bu bankların beynəlxalq statusunun yeganə cəhəti ondan ibarət idi ki, onların cari fəaliyyəti ərazilərində yerləşdikləri ölkələrin bank nəzarəti orqanlarının nəzarəti altında idi.

Rusiya keçmiş Sovet İttifaqının hüquqi varisi kimi xarici bankların müflisləşməsinin qarşısının alınması üçün tədbirlər görmək məcburiyyətində idi. 1991-ci ilin payızından 1992-ci ilin baharınadək Rusiya Bankı və Xarici İqtisadiyyat Bankı tərəfindən Rusiya xarici banklarının bolqar, polyak və sovet borcları üzrə 1,8 milyard dollar həcmində maliyyə yardımı göstərilmiş və öhdəlik və təminatlar qəbul edilmişdir.

1 yanvar 2001-ci il tarixədək Rusiya kommersiya bankları tərəfindən xaricdə üç filial və 51 nümayəndəlik açılmışdır, onlardan üç filial və 37 nümayəndəlik uzaq xarici ölkələrdə açılmışdır. 1998-ci illə müqayisədə Rusiya banklarının uzaq xarici ölkələrdəki filiallarının sayı iki dəfə, xarici nümayəndəliklərin sayı isə 40% azalmışdır⁷.

Rusiya kredit təşkilatlarının xaricdəki gələcək fəaliyyəti ölkə daxilində bank sisteminin yenidən qurulması və yenidən kapitallaşması proseslərinin nə dərəcədə müvəffəqiyyətlə başa çatacağından xeyli dərəcədə asılı olacaq. Maliyyə baxımından qeyri-sabit olan bankların müflisləşmə prosedurunun sürətlənməsi, sabit kredit təşkilatlarının maliyyə hesabatlarının şəffaflığının artırılması rusiyalı tərəflər arasında kredit-maliyyə münasibətlərinin sağlamlaşdırılmasına yardım etməklə yanaşı Rusiya bank kapitalının dünyanın maliyyə bazarlarında möhkəmlənməsi üçün şərait yaradır.

⁷ В.И. Букато и др. Указ.соч. С. 115.

10. Mərkəzi banklar və onların fəaliyyətinin əsasları

48. Mərkəzi Bank institutunun yaranma tarixi. 49. Rusiyada Dövlət Bankının təşəkkülü tarixi. 50. Mərkəzi Bankın təşkili forması və funksiyaları. 51. Mərkəzi Bankın passiv əməliyyatları. 52. Mərkəzi Bankın aktiv əməliyyatları. 53. Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasəti. 54. Bank idarəçiliyinin Bazel prinsipləri və RF MB-nin fəaliyyəti.

48. Mərkəzi Bank institutunun yaranma tarixi

Mərkəzi Bank - bank sistemlərinə malik olan ölkələrin demək olar ki, hamısının pul-kredit sisteminin başlıca halqasıdır.

Müasir dövlətin bank sistemində mərkəzi bankın xüsusi yeri və rolu bazar münasibətlərinin səviyyəsi və xarakteri ilə müəyyən olunur. Bununla belə, bazar münasibətlərinin dəyişməz olduğunu iddia etmək doğru deyil. Bunun ən bariz nümunələrindən biri bazar münasibətlərinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində bankların rolunun dəyişməsidir.

Şübhəsiz, mərkəzi bank yaratmaq fikri nisbətən inkişaf etmiş bazar münasibətləri şəraitində meydana gəlmişdir. O zaman aydın oldu ki, dövlətin nəzarət və tənzimləmə orqanı kimi çıxış edən mərkəzi bank olmadan bazarın və xüsusilə də maliyyə bazarının gələcək inkişafı səmərəsiz itkilərlə müşayiət olunacaq.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində müəyyən banklar əksər Qərb ölkələrində mərkəzi bank funksiyasını yerinə yetirməyə başladı. Belə ki, 1848-ci ildə Fransa Bankı, 1874-cü ildə Rexusbank və İspaniya Bankı, 1913-cü ildə isə ABŞ-ın Federal Ehtiyatlar Sistemi öz ölkələrinin vahid emissiya mərkəzinə çevrildi.

Dünya bank tarixində ilk mərkəzi banklar xeyli əvvəl meydana gəlmişdir. 1668-ci ildə yaradılması İsveç Mərkəzi bankı – Riksbank birinci mərkəzi bank oldu. Bir qədər sonra İngiltərə Bankı (1694-cü il) meydana gəldi. Fransa ilə uzunsürən müharibənin aparılması üçün İngiltərə hökumətinin böyük məbləğdə borca ehtiyacı var idi. Borcun təqdim edilməsi üçün bir neçə londonlu tacir özəl səhmdar bankda birləşdi. Hökumət qarşısındakı xidmətlərinə görə onlara qızıla sərbəst surətdə xırdalanan banknotların emissiyası müstəsna hüququ verildi. Yeni bank tərəfindən buraxılmış

banknotlar nüfuzlu ödəniş vasitəsinə çevrilərək İngiltərənin ödəniş dövrüyyəsinə daxil oldu. İngiltərə Bankı fəaliyyət və idarəetmə prinsiplərinin təsbit edildiyi 1694-cü ilin Kral xarətiyasına əsaslanaraq, 150 il ərzində ölkənin mərkəzi bankı funksiyasını yerinə yetirirdi. İngiltərə Bankının bu rolu qanunverici şəkildə yalnız 1884-cü ildə, Robert Pilin Aktı əsasında təsbit edildi.

Mərkəzi bankın «aşağı»dan formalaşdığı İngiltərədən fərqli olaraq Rusiyada Dövlət Bankı 1860-cı ildə hökumət tərəfindən «yuxarı»dan təsdiq olundu. Müstəqil kredit-emissiya mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərən İngiltərə Bankı və Almaniyadakı Rexusbankdan fərqli olaraq Rusiyada Dövlət Bankı Maliyyə Nazirliyinə təbə idi.

Ölkə bankları arasında birinin mərkəzi bank kimi seçilməsi ölkədə ikisəviyyəli bank sisteminin formalaşmasının başlanğıcıdır, bu sistemin yuxarı pilləsində mərkəzi bank yerləşir.

İkisəviyyəli bank sisteminin yaradılması zərurəti bazar münasibətlərinin ziddiyyətli xarakteri ilə şərtləndirilir: bazar münasibətləri, bir tərəfdən özəl maliyyə vəsaitlərinin sərbəst surətdə idarə olunmasını tələb edir və bu, sistemin aşağı səviyyəsinin elementləri olan kommersiya bankları və digər kredit idarələri tərəfindən təmin olunur, digər tərəfdən həmin münasibətlər dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir və bu, mərkəzi bank kimi xüsusi institutun mövcudluğunu tələb edir.

Beləliklə, mərkəzi bankın yaradılması sahibkarlıq azadlığını qoruyub saxlamaqla qeyri-mütəşəkkil bazarın qarşısını effektiv almağa imkan verən tarixi kəşf oldu.

Əvvəlcə «mərkəzi bank» termini bank sisteminin mərkəzində yerləşən ən iri bankı nəzərdə tuturdu. Daha sonra bəzi spesifik funksiyalar mərkəzi banklar tərəfindən təcridən inhisara alındı, tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində isə dövlət həmin bankları milliləşdirdi.

Bununla belə, onların mahiyyəti dəyişmədi və dövlətlə ölkə iqtisadiyyatı arasında vasitəçilikdən, ölkədəki kredit axınlarının tənzimlənməsindən ibarət oldu.

İstənilən funksiyanı yerinə yetirməsindən asılı olmayaraq mərkəzi bank hər zaman kommersiya bankının və dövlət idarəsinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən tənzimləmə orqanı kimi fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, mərkəzi bank, ilk növbədə, dövlət və iqtisadiyyat arasında vasitəçidir (ölkənin bank sistemi vasitəsilə) və qanunverici qaydada ona təsbit edilmiş vasitələrin köməyi ilə pul və kredit axınlarını tənzimləməklə məşğuldur.

49. Rusiyada Dövlət Bankının təşəkkülü tarixi

1859-cu ildə Rusiyanın kredit-bank sisteminin inkişafının yeni, spesifik mərhələsinin əsasını qoymuş qərarlar qəbul edildi. İslahat II Aleksandrın 10 iyul, 1 sentyabr, 26 dekabr 1859-cu il tarixli və 31 may və 10 iyun 1860-cı il tarixli fərmanları ilə həyata keçirildi. Bu fərmanlara əsasən aşağıdakı tədbirlər həyata keçirildi:

- bütün mövcud dövlət kredit idarələri ləğv edildi;
- Borc bankına, saxlama xəzinələrinə və ictimai himayə əmrlərinə əmanətlərin qəbulu dayandırıldı və onlar Maliyyə Nazirliyinin təbəçiliyinə verildi;
- 1 yanvar 1860-cı il tarixdən etibarən «tələbli» əmanətlərin Kommersiya bankına qəbulu dayandırıldı;
- zemstvo banklarının təşkili layihələrinin işlənilib hazırlanması məqsədi ilə komissiya yaradıldı.

Sadalanan qərarların qəbul edilməsindən əvvəl Maliyyə Komitəsi 31 may 1860-cı il tarixli fərmana əsasən Borc bankını ləğv etdi, Kommersiya bankı isə yeni nizamnaməsi olan Dövlət Bankına çevrildi. Rusiya Dövlət Bankının 1860-cı ildə qəbul edilmiş nizamnaməsində 200-dən artıq məqalə mövcud idi ki, onlar iki fəslə təşkil edirdi: birinci fəsil «Bankın quruluşu və onun əməliyyatları», ikinci fəsil isə «Dövlət Bankının idarə olunması» adlanırdı. Rusiyada Dövlət Bankının təşkilinə yönəlmiş ilk tədbirlər bunlar idi.

Dövlət Bankının sonrakı islahatı inqilabdan əvvəlki Rusiyanın ən görkəmli maliyyə nazirlərindən biri olmuş S.Y. Vittenin rəhbərliyi altında həyata keçirildi.

S.Y.Vitte Dövlət Bankı qarşısında yeni vəzifələr qoydu. Həmin vəzifələr 1894-cü ilin iyul ayında təsdiq edilən və 1 yanvar 1895-ci il tarixdən etibarən tətbiq edilməyə başlanan nizamnamədə öz əksini tapdı. Qeyd edilən nizamnamədə dəqiq göstərilirdi ki, Rusiya Dövlət Bankının məqsədi pul dövriyyəsini asanlaşdırmaqdan, qısamüddətli

kreditlər vasitəsilə yerli ticarətə, sənayeyə və kənd təsərrüfatına yardım göstərməkdən, həmçinin ölkənin pul sistemini möhkəmləndirməkdən ibarətdir.

Buna uyğun olaraq Dövlət Bankının əməliyyatları genişləndirildi:

- artıq uçot müddəti 6 ay təşkil edən veksellər uçota qəbul edilə bilərdi;
- daşınmaz əmlakın girov qoyulması ilə təmin olunmuş solovekselləri girov qoymaqla sənaye ssudalarının təqdim edilməsinə icazə verildi;
- daşınmaz əmlakla təmin olunan ssudalar 12 ay müddətinə, vaxtı eyni müddətə uzatmaq hüququ ilə verilirdi;
- avadanlığın alınması üçün ssudalar tədricən ödənilmək şərti ilə üç il müddətinə verilirdi;
- zemstvo və şəhərləri dövriyyə vəsaitləri ilə təmin etmək məqsədi ilə onlar üçün kredit açılmasına icazə verildi.

Beləliklə, yeni nizamnamə Rusiya Dövlət Bankının fəaliyyətinə xeyli dəyişiklik gətirdi. Bankın əsas kapitalı 50 milyon rubladək, ehtiyat kapitalı isə 5 milyon rubladək artırıldı.

Rusiya Dövlət Bankı 1917-ci ilədək bu şəkildə mövcud oldu. 1917-ci ildə bank yenidən təşkil edildi, bir qələr sonra isə Bankların milliləşdirilməsi haqqında dekretlə əlaqədar ləğv edildi. Dövlət Bankının mövcud olduğu 57 il ərzində Rusiyanın xalq təsərrüfatında böyük dəyişikliklər baş verdi: böyük dəmir yol şəbəkəsi tikildi, sənaye inkişaf etdirildi, kənd təsərrüfatında ciddi dəyişikliklər baş verdi.

Beləliklə, 1917-ci ilin Oktyabr çevrilişi və onun ardınca həyata keçirilən tədbirlər Rusiya kredit sistemi tarixini bütöv bir mərhələsinə son qoydu.

50. Mərkəzi Bankın təşkili forması və funksiyaları

Kapital üzərindəki mülkiyyət baxımından mərkəzi bankların aşağıdakı növləri mövcuddur:

- **dövlət bankları**, yəni onların kapitalı bütünlüklə dövlətə məxsusdur (Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa və Kanadanın mərkəzi bankları);
- **səhmdar banklar** (ABŞ-ın Federal Ehtiyatlar Sistemi);
- **qarışıq banklar** – kapitalının bir hissəsi dövlətə, bir hissəsi isə digər hüquqi şəxslərə məxsus olan səhmdar cəmiyyətlər (Yaponiya və Belçikanın mərkəzi bankları).

Mərkəzi bank ölkənin kredit sistemində xüsusi rol oynadığından ölkə hökuməti, şübhəsiz, onun etibarlı olmasında maraqlıdır.

Lakin mərkəzi bank dövlətlə sıx əlaqədə olsa da, hökumət mərkəzi bankın siyasətinə hədsiz dərəcədə təsir etmir. Kapitalın mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, mərkəzi bank hüquqi baxımdan müstəqildir və ölkənin qanunverici orqanı, yaxud parlament tərəfindən yaradılmış sosial bank komissiyası qarşısında hesabat verir.

Mərkəzi bankın müstəqilliyi onun effektiv fəaliyyətinin zəruri şərtidir, çox vaxt bu fəaliyyət hökumətin qısamüddətli məqsədləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Eyni zamanda mərkəzi bankın hökumətdən asılı olmaması nisbi xarakter daşıyır, çünki uzunmüddətli planda mərkəzi bankın siyasəti bilavasitə hökumətin makroiqtisadi kursunun prioritetləri ilə müəyyən olunur.

Mərkəzi bank ənənəvi olaraq dörd əsas funksionu yerinə yetirir:

- təkbəşinə banknotların emissiyasını həyata keçirir;
- banklar bankı kimi çıxış edir;
- hökumətin bankiri kimi çıxış edir;

• milli valyutanın pul-kredit tənzimlənməsini və sabitliyinin təmin olunmasını həyata keçirir.

1. Banknotların təkbəşinə emissiyası.

Banknotlara, yəni ümummilli kredit pullarının emissiyası hüququ qanunverici qaydada dövlətin təmsilçisi qismində çıxış edən ölkənin milli bankına həvalə olunmuşdur. Banknotlar borc öhdəliklərinin hamı tərəfindən qəbul edilmiş son ödəniş vasitəsidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hal-hazırda banknotlar sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin pul kütləsinin cüzi hissəsini təşkil edir, ona görə də həmin ölkələrdə mərkəzi bankların emissiya monopoliyası funksiyası bir qədər az əhəmiyyət kəsb edir. Bu ölkələrdə pul-kredit siyasətinin başlıca vəzifəsi nağdsız emissiyanın tənzimlənməsidir. Nağdsız emissiyanın əsas mənbəyi kommersiya banklarıdır.

2. Banklar bankı. Mərkəzi bank hüquqi və fiziki şəxslərlə bilavasitə işləmir, çünki onun başlıca müştəriləri kommersiya banklarıdır.

Əksər dövlətlərdə kommersiya bankları kassa ehtiyatlarının bir hissəsini mərkəzi bankda saxlamağa borcludur. Bu cür ehtiyatlar məcburi xarakter daşıyır. Mərkəzi bank məcburi ehtiyatların bankların passivlər üzrə öhdəliklərinə minimum nisbətini müəyyən edir.

Bəzi ölkələrdə mərkəzi banklar təkbəşinə və ya maliyyə nazirliyi, yaxud digər dövlət orqanı ilə birləşməli kommersiya bankları və qeyri-bank kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edir.

3. Hökumətin bankiri. Mərkəzi bank hökumətin kassiri qismində onun kassiri və kreditörü kimi çıxış edir. Burada hökumətin və hökumət idarələrinin hesabları açılmışdır. Əksər dövlətlərdə mərkəzi bank büdcənin kassa icrasını həyata keçirir.

4. Mərkəzi bankın sadalanan funksiyaları onun tərəfindən dördüncü funksiyanın yerinə yetirilməsi – **ölkənin**

bütün pul-kredit sisteminin tənzimlənməsi və milli valyutanın sabitliyinin təmin edilməsi üçün obyektiv şərait yaradır. İndiki mərhələdə bu funksiya mərkəzi bankın ən mühüm funksiyasıdır.

Valyutanın sabitliyinin təmin edilməsi və iqtisadiyyatın pulla təmin olunması arasında dəqiq sərhəd yoxdur, çünki pulun dəyərinin (yəni valyutanın sabitliyinin) idarə olunması qismən də olsa, pul kütləsinin (pulun həcmnin) idarə olunması vasitəsilə baş verir və sonuncu yenə də mərkəzi bankların bazardakı fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Mərkəzi banklar **pul kütləsinin idarə olunması üçün valyuta siyasətinin instrumentləri kimi** aşağıdakılardan istifadə edir:

- minimum ehtiyat siyasəti;
- diskont və lombard siyasəti;
- açıq bazar siyasəti.

51. Mərkəzi bankın passiv əməliyyatları

Mərkəzi bank öz funksiyalarını bank əməliyyatları – passiv və aktiv əməliyyatlar vasitəsilə həyata keçirir.

Passiv əməliyyatlar mərkəzi bank ehtiyatlarının onların yardımı ilə yarandığı əməliyyatlara deyilir.

Mərkəzi bankların əsas passiv əməliyyatları aşağıdakılardır:

- banknotların emissiyası;
- kommersiya bankları və xəzinənin vəsaitlərinin qəbulu;
- xüsusi kapitalın yaradılması üzrə əməliyyatlar.

Əksər ölkələrdə banknotların emissiyası mərkəzi bank ehtiyatlarının başlıca mənbəyidir, burada banknotların emissiyası mərkəzi bankın bütün passivlərinin 54%-dən tutmuş 85%-ə qədərini təşkil edir. Hal-hazırda banknotların buraxılışı qızılıla tamamilə təmin olunmamışdır. Banknotların qızılıla təminatı, həmçinin pul vahidlərinin qızıl tərkibi hər yerdə ləğv edilmişdir.

Banknotların emissiyasının müasir mexanizmi kommersiya banklarının, dövlətin kreditləşməsinə və qızıl valyuta ehtiyatlarının artırılmasına əsaslanır. Emissiya mexanizmi banknotların kredit təminatının xarakterini müəyyən edir.

Xəzinənin və kommersiya banklarının əmanətləri mərkəzi bank ehtiyatlarının mənbəyidir. Xəzinə və kommersiya bankları məcburi ehtiyatlar da daxil olmaqla öz kassa ehtiyatlarının bir hissəsini mərkəzi banklardakı faizsiz hesablarda yerləşdirə bilər.

Nəhayət, mərkəzi bank ehtiyatlarının üçüncü mənbəyi kimi xüsusi kapitalın yaradılması ilə bağlı əməliyyatlar çıxış edir. Lakin bu, ikinci dərəcəli mənbədir, çünki xüsusi kapitalın payına mərkəzi bankın bütün ehtiyatlarının təxminən 4%-i düşür.

52. Mərkəzi bankın aktiv əməliyyatları

Aktiv əməliyyatlar mərkəzi bankın öz vəsaitlərinin yerləşdirilməsi üzrə apardığı əməliyyatlardır.

Mərkəzi bankların əsas aktiv əməliyyatları aşağıdakılardır:

- uçot-ssuda əməliyyatları;
 - dövlət qiymətli kağızlarına qoyulan əmanətlər;
 - qızıl və xarici valyuta ilə aparılan əməliyyatlar.
- Uçot-ssuda əməliyyatları iki növə təmsil olunmuşdur:
- uçot əməliyyatları;
 - dövlətə və banklara verilən qısamüddətli ssudalar.

Uçot əməliyyatları bank tərəfindən dövlətdən və banklardan veksellərin alınmasıdır. Mərkəzi bank kommersiya banklarının öz müştərilərindən aldığı vekselləri alır, ona görə də belə əməliyyat veksellərin təkrar hesablanması (yəni onların təkrar alınması) adlanır.

Əksər ölkələrdə xəzinə veksellərinin uçotunun aparılması dövlətin mərkəzi bank tərəfindən qısamüddətli kreditləşməsinin başlıca vasitəsidir.

Kommersiya banklarına **qısamüddətli kreditlər** sadə və barat veksellərlə, qiymətli kağızlar və digər aktivlərlə təmin olunma şərti ilə təqdim edilir.

Mərkəzi banklar müxtəlif məqsədlərlə dövlət qiymətli kağızlarına vəsait yerləşdirə bilər.

Birincisi, sənaye baxımından inkişaf etmiş dövlətlərin əksəriyyətində mərkəzi banklar tərəfindən dövlət istiqrazlarının alınması büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlətin birbaşa kredit verməsi mövcud olmadıqda və ya qanunla məhdudlaşdırıldıqda büdcə kəsirinin ödənilməsi üçün hökumətə kredit təqdim edilməsinin başlıca və hətta yeganə formasıdır.

İkincisi, mərkəzi banklar tərəfindən dövlət istiqrazlarının alınmasının əsas məqsədi bank sisteminin likvidliyinin və pul-kredit siyasəti həyata keçirilərkən dövlət borcunun idarə olunmasının tənzimlənməsindən ibarətdir.

53. Mərkəzi bankın pul-kredit siyasəti

Tarixi təcrübə zamanı mərkəzi bankın pul-kredit siyasəti üsullarının geniş çeşidi işlənib hazırlanmışdır. Rusiyaya gəldikdə isə, başlıca üsullar Rusiya Bankı haqqında Qanunun 35-ci maddəsində ifadə olunmuşdur:

- Rusiya Bankının əməliyyatları üzrə faiz dərəcələri;
- Rusiya Bankında depozitə qoyulmuş icbari ehtiyatların normativləri;
- açıq bazardakı əməliyyatlar;
- bankların yenidən maliyyələşdirilməsi;
- valyuta tənzimlənməsi;
- pul kütləsinin artım oriyentirlərinin müəyyən edilməsi;
- birbaşa kəmiyyət məhdudiyyətləri.

Yenidən maliyyələşdirmə sistemi dedikdə bank sisteminin likvidliyini tənzimləmək məqsədi ilə kommersiya bankları və kredit təşkilatlarına Rusiya Bankı tərəfindən kreditlərin verilmə qaydası, üsulları, şərtləri, müddətləri və limitləri nəzərdə tutulur.

Rusiya Bankının faiz dərəcələri onun öz əməliyyatlarını apardığı minimum dərəcələrdir. Yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin dəyişməsi Mərkəzi Bank tərəfindən digər banklara təqdim edilən əlavə kredit ehtiyatlarının qiymətlərinin dəyişməsidir.

Konyunkturanın pul ehtiyatlarına olan tələbatı artdıqda və qiymət artımı sürətləndikdə Mərkəzi Bank «bahalı» pul siyasətini həyata keçirir, yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinə artırmaqla kommersiya banklarının, eləcə də onların müştərilərinin kreditlərə olan tələbini azaldır, dövriyyədə olan pulun miqdarını azaldır, qiymət artımını aşağı salır, investisiyaları və sənaye artımını ləngidir.

Pul ehtiyatlarına olan tələbat azaldıqda Rusiya Bankı fərqli kredit-pul siyasəti aparır: yenidən maliyyələşdirmə

dərəcəsinə aşağı salır, banklar və onların müştəriləri üçün krediti ucuzlaşdırır, onu genişləndirir və bununla da dövriyyədəki pulun miqdarını çoxaldır, əmtəə və xidmətlərə olan tələbi genişləndirir, investisiyaları və istehsal artımını stimullaşdırır.

İcbari ehtiyatların normativləri - kommersiya banklarının Mərkəzi Bankdakı ehtiyat hesabına cəlb olunmuş ehtiyatlardan icbari ayırmalarının normalarıdır.

Onlar ikili funksiya yerinə yetirir: birincisi, kommersiya bankları tərəfindən həyata keçirilən emissiyaya əngəl rolunda çıxış edir; ikincisi, pul bazarında likvidliyin cari tənzimləmə vasitəsi kimi çıxış edir. İcbari ehtiyat normaları müxtəlif ölkələrdə fərqlidir, onların fəaliyyət mexanizmi isə yenidən maliyyələşdirmə dərəcələri ilə eynidir. Kredit restriksiyası zəruri olduqda ehtiyatda saxlama normaları artırılır, kredit ekspansiyası həyata keçirildikdə isə – aşağı salınır.

Hər iki vasitənin əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq, bir çox ölkələrdə mərkəzi bankın pul-kredit siyasətinin əsas instrumenti kimi açıq bazarda aparılan əməliyyatlar çıxış edir.

Açıq bazarda aparılan əməliyyatlar dedikdə, kommersiya və digər veksellərin, dövlət istiqrazları və digər faizli qiymətli kağızların Rusiya Bankı tərəfindən alınib-satılması nəzərdə tutulur.

Bu vasitənin mahiyyətini qiymətli kağızların mərkəzi bank tərəfindən öz hesabına alınması və ya satılması nəzərdə tutulur. Mərkəzi bank qiymətli kağızları almaqla dövriyyədə olan pulun miqdarını artırır, qiymətli kağızları satmaqla pulu dövriyyədən çıxarır.

Açıq bazarda aparılan əməliyyatlar həlledici əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu, faiz siyasəti və icbari ehtiyatlar siyasəti ilə müqayisədə daha çevik tənzimləmə vasitəsidir.

Yenidən maliyyələşdirmə dedikdə Rusiya Bankı tərəfindən kommersiya banklarına kredit verilməsi, o

cümlədən veksellərin uçuğu və yenidən uçuğa alınması nəzərdə tutulur.

Hal-hazırda dövlət qiymətli kağızlarını girov qoymaqla lombard kreditinin verilməsi Rusiya Bankı tərəfindən kommersiya banklarının kreditləşməsinin əsas formasıdır.

Valyuta tənzimləməsi milli valyuta kursunun saxlanması məqsədi ilə həyata keçirilir.

Rusiya Bankının **valyuta müdaxilələri** dedikdə rublun kursuna və iqtisadiyyatda pulun ümumi tələb və təklifinə təsir etmək məqsədilə birja bazarında Rusiya Bankı tərəfindən rus valyutasına qarşı xarici valyutanın alınıb-satılması nəzərdə tutulur. Mərkəzi bank valyuta sazişlərinin istənilən növündən istifadə etməklə valyuta əməliyyatlarını apara bilər.

Rusiya Bankının birbaşa kəmiyyət məhdudiyyəti dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- əməliyyatların və sövdələşmələrin ayrı-ayrı növləri üzrə dərəcələrin maksimal səviyyələrinin müəyyən edilməsi;
- kreditləşmənin birbaşa məhdudlaşdırılması, faiz dərəcələrinin dondurulması;
- banklar və kredit idarələri üçün konkret kredit növlərinin birbaşa tənzimlənməsi.

54. Bank idarəçiliyinin Bazel prinsipləri və RF MB-nin fəaliyyəti

Təsir tədbirləri həyata keçirilərkən nəzarət orqanları tərəfindən həll edilən başlıca məsələ bank fəaliyyətini qüvvədə olan bank qanunvericiliyinin norma və tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə onun tənzimlənməsidir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə artıq 100 ildən artıqdır ki, bankların fəaliyyətinə nəzarət həyata keçirilir. Son 15-20 ildə inkişaf etməkdə olan ölkələr etiraf etmişlər ki, belə bir nəzarət həm bank-maliyyə sahəsində, həm də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır.

Bankların fəaliyyətinin tənzimlənməsi iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş bütün ölkələrdə prioritet əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox ölkələrdə bankların fəaliyyətinə nəzarət mərkəzi bankların ən mühüm funksiyalarından biri hesab edilir. Bu cür tənzimləmə iqtisadiyyatın, o cümlədən pul-kredit bazarlarının qeyri-sabit inkişafı dövrlərində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edilən səbəblərdən müxtəlif ölkələrin bankların işinin tənzimlənməsi və beynəlxalq bank nəzarəti sisteminin yaradılması üzrə nəzarət orqanlarının söylərinin əlaqələndirilməsi zərurəti meydana gəldi. Beynəlxalq bank nəzarəti sistemi bir çox ölkələrin banklarının inteqrasiyası prosesində yaranırdı.

Bank nəzarəti və onun tənzimlənməsi sahəsində ən tanınmış və nüfuzlu beynəlxalq təşkilat 1974-cü ildə Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BHB) nəzdində yaradılmış Bank Nəzarəti üzrə Bazel Komitəsidir (BNBK). Komitənin adı mənzil-qərargahın yerləşdiyi Bazel (İsveçrə) şəhərinin adından götürülmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bazel Komitəsi məşvərətçi orqandır. Ona görə də onun tövsiyələri həttə Komitənin üzvü olan ölkələr üçün də məcburi deyil. Lakin bu orqanın beynəlxalq nüfuzu o qədər böyükdür ki, həttə BNBK-nın

üzvü olmayan ölkələr belə onun standartlarına riayət etməyə çalışır.

Bazel Komitəsi bir neçə prinsip işləyib hazırlamışdır. Bu prinsiplərə əməl edilməsi bank sisteminin sabitliyinə yardım etmək vəzifəsi daşıyır.

Bazel Komitəsi tərəfindən nəzarətin 25 əsas prinsipi işlənib hazırlanmışdır. Bu prinsiplər bankların «həyat silsiləsi»nin bütün mərhələlərini və onların nəzarət orqanları ilə münasibətlərini əhatə edir. 1997-ci ildə RF MB-də həmçinin Komitənin qəbul etdiyi qərarlara qoşuldu.

Bazel Komitəsi tərəfindən işlənib hazırlanmış prinsiplərdən irəli gələn nəzarətin təkmilləşdirilməsi prinsiplərini ətraflı təhlil edək.

Bankların fəaliyyətinə məqsədyönlü şəkildə nəzarət etmək üçün ölkədə bir və ya bir neçə təşkilat, məsələn, ölkənin mərkəzi bankı, qanunvericiliklə müəyyən edilməlidir.

Bazel prinsiplərindən biri bankların fəaliyyətinin lisenziyalasdırılmasının zəruriliyidir. Lisenziyaların verilməsi ilə bağlı ərizələrə baxarkən nəzarət orqanları bankın nizamnamə kapitalının minimum həcmi və mülkiyyətinin strukturunu, personalın tərkibini və strukturunu, bankın biznes-planını, daxili nəzarətin təşkilini (idarəetmə, bankın yaxın gələcək üçün nəzərdə tutulmuş inkişaf planı) diqqətlə təhlil edir.

Digər Bazel prinsipi bankın fəaliyyətinin daha erkən dövrlərində yarana biləcək problemləri (bankın problemliliyi) aşkar etmək məqsədi ilə nəzarətin norma və qaydalarının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Bazel prinsiplərinə həmçinin aiddir: likvidlik, ödəniş qabiliyyəti, valyuta, kredit, faiz, bazar və digər risklərin maksimal hədlərinin müəyyən edilməsi.

Bankların idarə edilməsi keyfiyyəti ilə bağlı olan risklərin neytrallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, Bazel Komitəsi tərəfindən işlənib hazırlanmış prinsiplərə görə, nəzarət orqanları aşağıdakıları etməyə borcludur:

- bankların rəhbərliyinin məlumatlandırma sistemlərinə malik olduqlarına əmin olmaq, həmin sistemlər sonunculara aktivlərin portfeli çərçivəsində risklərin cəmləşməsinə müəyyən etmək imkanı verir (9-cu bənd);

- riskə yol verildiyi təqdirdə nəzarət altında olan bankın dəqiq idarəetmə sisteminə malik olduğuna əmin olmaq (13-cü bənd);

- bankların, onların fəaliyyətinin tip və miqyasına uyğun olan daxili nəzarət sisteminə malik olduğunu aşkar etmək (14-cü bənd).

Bazel Komitəsi hesab edir ki, nəzarət orqanları maliyyə sektorunda yüksək etik standartlara əməl etməli, bankın kriminal strukturlar tərəfindən qərəzli şəkildə istifadə edilməsinə yol verməməli, yerlərdə yoxlamalar aparmaq hüququna malik olmalı və xarici auditor firmalarının xidmətlərindən istifadə etməli, banklar ciddi pozuntulara yol verdikdə zəruri təshih etmə vasitələrindən istifadə etmək imkanına malik olmalıdır.

Bankların fəaliyyətinə nəzarətin başlıca məqsədi pul-kredit bazarlarının ümumi sabitliyini qoruyub saxlamaqdan, bütün banklara daimi nəzarət etmək yolu ilə sistemli böhranların qarşısını almaqdan və müasir təshihedici tədbirləri görməkdən ibarətdir. Bu işdə erkən diaqnostika mexanizmi xüsusi rol oynayır.

Erkən diaqnostika ümumiləşdirilmiş məlumatların əsasında bank sisteminin inkişaf proqnozlarını işləyib hazırlamağa və vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün şərait yaradılmasına dair tövsiyələr hazırlamağa imkan verir.

RF-də belə bir nəzarət yalnız ümumdövlət səviyyəsində həyata keçirilir. Lakin təcrübə göstərir ki, bütün regional pul-maliyyə bazarlarında analoji nəzarət həyata keçirilmədən belə bir nəzarət qeyri-səmərəlidir.

Bankların vəziyyətinin sabitliyi müəyyən dərəcədə ayrı-ayrılıqda hər bir bankın özündən asılıdır. Nəzarətə

sistemli yanaşma bankın fəaliyyətinin nizama salınmasını şərtləşdirir. İlk növbədə mümkün ləğv etməyə qədər bankı qeydiyyatdan keçirmək lazımdır.

Mərkəzi bankın ayrı-ayrı banklara nəzarət etməsinə sistemli yanaşma aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- həyat silsiləsi mərhələlərinin dəqiq müəyyən edilməsi: «törəmə» (bankın açılması, yəni onun gələcək fəaliyyətinin əsasının qoyulması); «təşəkkül» (bankın qeydiyyatdan keçməsi və eyni zamanda maliyyə-iqtisadi göstəricilərinin artması, fəaliyyət sahəsinin genişlənməsi, heyətin sayının artması və s.); «qocalma» və «sönmə» (banka yardım göstərilməsi və ya onun ləğvi);

- hər bir mərhələdə nəzarətin əsas məqsədlərinin qeyd edilməsi və banklara təsirin ən mühüm elementlərinin seçilməsi: birinci mərhələdə – kommersiya bankı adı uğrunda mübarizə aparan layiqli namizədlərin seçilməsi, onların fəaliyyəti üçün şərait yaradılması; nəzarət vasitələri – biznes-planların təhlili, rəhbər heyətin və təsisçilərin yoxlanılması, nizamnamə kapitalının minimum həcmində nəzarət, maddi-texniki bazanın mövcudluğunun yoxlanılması; ikinci mərhələdə – inkişafdakı fasilələrin qarşısının alınması, bank qanunvericiliyinə və normativ sənədlərə riayət olunması; nəzarət vasitələri – maliyyə hesabatlarının təhlili, mərkəzi bankın normativləri, müfəttiş yoxlamaları, cərimələrin qoyulması, audit; üçüncü mərhələdə – sanasiya planlarının köməyi ilə «qocalma» vəziyyətindən çıxardılma (təşkilati-texniki və maliyyə yardımı, müfəttiş yoxlamaları, müvəqqəti administrasiya orqanları) və ya «sönmə» zamanı – ləğvetmə tədbirlərini görməklə bankın minimum sosial-iqtisadi məsrəflərlə sivil qaydada ləğv edilməsi;

- əlaqələndirici idarənin seçilməsi ilə nəzarət bloku bölmələrinin funksiyalarının mərhələli şəkildə müəyyən edilməsi: birinci mərhələdə əlaqələndirici qismində lisenziyalasdırma İdarəsi çıxış edir, ikinci mərhələdə bu rolu

Ümumi-İqtisadi İdarə və Prudensial Nəzarət İdarəsi, üçüncü mərhələdə isə – Sağlamlasdırma İdarəsi oynayır. Əlaqələndirici idarələrin öz səlahiyyətləri daxilində qəbul etdikləri qərarlar nəzarət orqanlarının bütün digər bölmələri üçün məcburidir.

Beləliklə, bankların fəaliyyətinə nəzarətin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakılar zəruridir:

- 1) nəzarət prosesinin bir-biri ilə bağlı olan üç hissəyə bölünməsi: makroiqtisadi təhlil; bütövlükdə fəaliyyətin monitorinqi; ayrı-ayrı banklara nəzarət;

- 2) nəzarətin ilk növbədə ictimaiyyətin banklara etimadının möhkəmləndirilməsinə, sonuncuların kütləvi şəkildə müflisləşməsinin qarşısının alınmasına istiqamətləndirilməsi;

- 3) problemlı bankların erkən mərhələlərdə aşkar edilməsi;

- 4) bankın həyat silsiləsinin müxtəlif mərhələlərinin təhlili;

- 5) bankların borclarını ödəyə bilməmələrinin ilk əlamətlərini üzə çıxarmağa imkan verən yüklənməmiş sənədlərin istifadə olunması.

Bütün bunlarla yanaşı, bankların fəaliyyətinin tənzimlənməsinin inkişafı üçün beynəlxalq təcrübədə məlum olan əsas normalardan (kapitalın kifayət qədər olması, likvidliyə dair tələblər, iri kreditlərin məhdudlaşdırılması və s.) savayı aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir: bankların hamı tərəfindən qəbul edilmiş dəyərləndirmə sistemlərinin yaradılması; müntəzəm reyting məlumatlarının mövcudluğu; bank mütəxəssislərinin icbari sertifikatı; bank holding şirkətlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi; yüksək risklərə məhdudiyyət qoyulması; banklar tərəfindən məlumatların tam şəkildə açıqlanmasına nəzarət.

11. Kommersiya bankları və onların fəaliyyəti

55. *Kommersiya bankının funksiyaları.* 56. *Kommersiya bankının təşkilati strukturu.*

57. *Kommersiya bankının idrarətmə strukturu.*

58. *Kommersiya bankının passiv əməliyyatları.* 59. *Kommersiya banklarının Rusiya Bankında depozitə qoyulan icbari ehtiyatlarının formalaşma qaydası.*

60. *Kommersiya bankının aktiv əməliyyatları.*

61. *Kommersiya bankında kreditləşmənin təşkili.*

62. *Kredit müqaviləsi.* 63. *İpoteka kreditləşməsinin xüsusiyyətləri.*

64. *Kommersiya bankının qeyri-ənənəvi əməliyyatları.*

65. *Kommersiya bankının likvidliyi problemi.* 66. *Bank fəaliyyətində risklərin idarə edilməsi.*

55. Kommersiya bankının funksiyaları

Fəaliyyət göstərən bank sistemi mexanizmində başlıca rol, şübhəsiz, kommersiya banklarına məxsusdur. Çünki onlar ölkədəki kredit ehtiyatlarının əsas hissəsini toplayaraq müştərilərə kredit-maliyyə xidmətinin bütöv kompleksini təqdim edirlər.

Kommersiya bankı – kredit-bank sisteminin mənfəət əldə etmək məqsədi ilə ssuda kapitalının hərəkətini təşkil edən institutudur.

Kommersiya bankının mahiyyəti onun funksiyalarında təzahür edir.

Kommersiya bankı aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. Pul kapitalının toplanması və səfərbər edilməsi.

Kommersiya banklarının bu funksiyasının yardımı ilə hüquqi və fiziki şəxslərin müvəqqəti boş olan pul vəsaitlərinin toplanması və kapitalla çevrilməsi baş verir.

2. **Kreditdə vasitəçilik.** Bu funksiya belə bir faktla müəyyən edilir ki, ssuda kimi təklif edilən kapitalın məbləğ və müddətinin borc alanın onlara olan ehtiyacı ilə üst-üstə düşməməsi üzündən kreditorlar və borc alanlar arasındakı birbaşa münasibətlərin qurulması mümkün deyil. Kreditdə vasitəçi rolunu oynayan kommersiya bankları bu çətinlikləri aradan qaldırır.

3. **Kredit pulların yaradılması.** Bu funksiya bankların bank depozitləri şəklində kredit pulların yaradılması üzrə xüsusi funksiyasıdır. Bank depozitləri çeklərin, plastik kartların, elektron köçürmələrin köməyi ilə istifadə olunur.

Kommersiya banklar, birincisi, müştərilərdən nağd pul qəbul etməklə depozitlər əmələ gətirir, bu zaman pulun (banknotların) bir növünün digər növlə (depozitlə) əvəz olunması baş verir.

İkincisi, bank qiymətli kağızları, xarici valyuta və qızılı müştərilərdən satın almaqla bank ssudalarının verilməsi əsasında depozitlər yaradır. Belə olduqda pulun nağdsız formadan yenidən nağd formaya keçidi baş verir.

4. Xalq təsərrüfatında hesablaşmaların həyata keçirilməsi. Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin xalq təsərrüfatında hesablaşma münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi şəraitində hüquqi şəxslər arasında aparılan hesablaşmaların böyük hissəsi nağdsız formada həyata keçirilir və kommersiya bankları bu cür hesablaşmaların təşkilatçısı və vasitəçiləri kimi çıxış edir. Onlar müştərilərin tapşırığı ilə ödənişləri həyata keçirir, pul vəsaitlərini hesablara qəbul edir və öz müştərilərinin aldıkları və verdikləri pulun uçotunu aparır.

5. Qiymətli kağızların buraxılışının və yerləşdirilməsinin təşkili. Bu funksiya vasitəsilə kommersiya banklarının ölkədə qiymətli kağızların birinci və ikinci bazarının təşkilindəki rolu gerçəkləşir. Qeyd edilən bazarlar, şübhəsiz, kredit sistemini tamamlayır və onunla qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir.

6. Banklar tərəfindən konsultativ xidmətlərin göstərilməsi. Bu funksiya bankların öz müştərilərinin sabit, effektiv və mənfəətli işində maraqlı olması ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar banklar müştərilərinin kredit qabiliyyətinin artırılması, onların hesablaşmalarının optimallaşdırılması, vergi planlaması məsələləri və hesabatların tərtib edilməsi problemləri ilə bağlı onlara məsləhətlər verir.

56. Kommersiya bankının təşkilati strukturu

Kommersiya bankının təşkilati strukturu, ilk növbədə onun təşkilati-hüquqi mülkiyyət forması ilə müəyyən edilir. Bankın təşkilati strukturunu məhz təşkilati-hüquqi mülkiyyət forması müəyyən edir və bu, şübhəsiz, bankın Nizamnaməsində öz əksini tapır.

Rusiyanın kommersiya banklarının xeyli hissəsinin səhmdar mülkiyyət formasına malik olması faktını nəzərə alaraq, **səhmdar kommersiya bankının təşkilati strukturunu** nəzərdən keçirək.

Səhmdarların ümumi iclası bankın ali idarəetmə orqanıdır, iclas zəruri hallarda, ildə bir dəfədən az olmamaq şərti ilə müəyyən edilmiş qaydada çağırılır.

Səhmdarların ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə bankın fəaliyyətinin aşağıdakı məsələləri daxildir:

- bankın Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi və dəyişdirilməsi;
- bankın Direktorlar şurasının seçilməsi;
- bankın illik hesabatının təsdiq edilməsi;
- bankın gəlirlərinin bölüşdürülməsi və bank fondlarının yaradılması haqqında qərar;
- bankın filiallarının yaradılması və ləğv edilməsi;
- bank auditorlarının təsdiq edilməsi.

Səhmdarların yığıncaqları arasındakı fasilələr zamanı bankın fəaliyyətinə ümumi rəhbərlik bankın Direktorlar şurası tərəfindən həyata keçirilir. Bank səhmdarlarının ümumi yığıncağının müstəsna səlahiyyətinə aid olan məsələlərdən savayı bankın fəaliyyətinin istənilən strateji məsələsinin həlli Direktorlar şurasının səlahiyyətinə daxildir.

Bankın Direktorlar şurasının fəaliyyətinə rəhbərliyi bankın Direktorlar şurasının sədri tərəfindən həyata keçirilir. Sədr bankın Direktorlar şurasının üzvləri arasından seçilir.

Bankın Direktorlar şurası icraçı orqanı – Bankın idarə heyətini və onun rəhbərini – Bankın idarə heyətinin sədrini seçir, sədr bankın cari fəaliyyətini təşkil edir.

57. Kommersiya bankının idarəetmə strukturu

Bankın idarəetmə strukturuna funksional bölmələr və xidmətlər daxildir, onların sayı bank tərəfindən yerinə yetirilən əməliyyatların iqtisadi məzmunu və həcmi ilə müəyyən olunur. Bank əməliyyatları bank tərəfindən bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi lisenziyasında öz əksini tapmışdır.

Adətən kommersiya bankının idarəetmə strukturunun tərkibində aşağıdakı bölmə və xidmətlər fərqləndirilir:

- depozit və əmanət əməliyyatlarının idarə edilməsi;
- kassa əməliyyatlarının idarə edilməsi;
- müştərilərlə işin idarə edilməsi;
- mühasibat uçotu və hesabatların idarə edilməsi;
- daxili nəzarətin idarə edilməsi;
- valyuta idarəetməsi;
- hüquqi idarəetmə;
- kredit idarəçiliyi;
- investisiyaların idarə edilməsi;
- qiymətli kağızların və bankın maliyyə xidmətlərinin idarə edilməsi;
- marketinq idarəçiliyi;
- bankın filial şəbəkəsi ilə iş üzrə idarəetmə;
- bankın mühafizəsinin və təhlükəsizliyinin idarə edilməsi;
- inzibati-təsərrüfat idarəçiliyi.

Aydındır ki, bankların təklif etdiyi xidmətlər dairəsi genişləndikcə bölmələr siyahısı da genişlənəcək.

58. Kommersiya bankının passiv əməliyyatları

Kommersiya banklarının passiv əməliyyatları bank vəsaitləri, ehtiyatları mənbələrinin formalaşdırılması ilə bağlı aparılan əməliyyatlardır. Həmin vəsait və ehtiyatlar bank balansının passivində öz əksini tapır.

Kommersiya bankları ehtiyatlarının iki əsas mənbəyi mövcuddur:

- bankın xüsusi vəsaitləri və onlara bərabər tutulan vəsaitlər;
- cəlb olunmuş vəsaitlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bank biznesinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, kommersiya bankı əsasən cəlb olunmuş vəsaitlərlə işləyir. Cəlb olunmuş vəsaitlər bankın ümumi passivlərinin 90%-i, bankın xüsusi vəsaitləri isə-yalnız 10%-i təşkil edir.

Lakin bankın passivlərinin təhlili, adətən, bankın xüsusi kapitalından başlanır. Birincisi, ona görə ki, xüsusi kapital olmadan bank fəaliyyətinin başlanması ümumiyyətlə qeyri-mümkündür. İkincisi, bankın fəaliyyətində xüsusi kapitalın əhəmiyyəti onun passivlərin ümumi həcmindəki payından daha əhəmiyyətlidir. Bankın xüsusi kapitalı həm onun fəaliyyətinin əsası, həm də arzu edilməyən hallar baş verdikdə sonuncu ehtiyatıdır.

Hal-hazırda nizamnamə kapitalının minimal həcminə aşağıdakı tələblər irəli sürülür.

Cədvəl 2

Kredit təşkilatının növü	Nizamnamə kapitalının minimal həcmi (Rusiya Bankının 24.06. 1999-cu il tarixli 586-U №-li göstərişi)	Nizamnamə kapitalının minimal həcmi (Rusiya Bankının 16. 11.2001-ci il tarixli 1053-U №-li göstərişi)
Yaradılan bank (törəmə bank istisna edilməklə)	1 milyon avro	5 milyon avro
Yaradılan qeyri-bank kredit təşkilatı (QKT), xarici bankın törəmə QKT-dən fərqli olaraq	100 min avro	100 min avro
Kredit təşkilatının növü	Nizamnamə kapitalının minimal həcmi (Rusiya Bankının 24. 06. 1999-cu il tarixli 586-U №-li göstərişi)	Nizamnamə kapitalının minimal həcmi (Rusiya Bankının 16. 11.2001-ci il tarixli 1053-U №-li göstərişi)
Xarici bank tərəfindən yaradılan törəmə kredit təşkilatı	10 milyon avro	5 milyon avro
Bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün Baş lisenziyanın alınması ilə bağlı vəsatət qaldıran fəaliyyət göstərən bank	5 milyon avro	5 milyon avro

Yeni yaradılan kredit təşkilatları üçün nizamnamə kapitalının minimal həcmi Rusiya Bankının «Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənmə qaydası haqqında» 30 yanvar 1996-cı il tarixli 1№-li Təlimatı ilə müəyyən edilmişdir. 1 iyul 1998-ci il tarixdə onun minimal həcmi 5,0 milyon EKÜ-yə, əməliyyatlarının dairəsi məhdud olan kredit təşkilatları üçün isə 125 milyon EKÜ-yə uyğun olmalı idi.

Kredit təşkilatı və bölüşdürülməmiş mənfəət fondu tərəfindən kredit təşkilatı üçün nizamnamə kapitalının məbləği kimi müəyyən edilən xüsusi vəsaitlərin (kapitalın) həcmi 1 yanvar 1999-cu il tarixdən etibarən 5,0 milyon EKÜ həcmində, əməliyyatlarının dairəsi məhdud olan kredit təşkilatları üçün isə bu göstərici 1 milyon EKÜ-yə ekvivalent olan məbləğ təşkil etməli idi (burada qeyd etmək lazımdır ki, 1998-ci ilin avqust böhranından sonra bu normativin yerinə yetirilmə müddəti ləğv edildi).

Bankın nizamnamə kapitalı iş prosesində arta bilər və artmalıdır. Buna əlavə səhmlər buraxmaq və onları gizli abunə və ya açıq satış yolu ilə hüquqi və fiziki şəxslər arasında bölüşdürmək yolu ilə nail olmaq mümkündür.

Kommersiya bankları nizamnamə kapitalından savayı digər xüsusi fondlara da malikdir. Bu fondlar aşağıdakılardır:

1. **Ehtiyat fondu** - bankın mümkün ziyanının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulub. Onun həcmi bankın Nizamnaməsi tərəfindən müəyyən olunur və adətən nizamnamə kapitalının 15%-i təşkil edir.

Bütün digər fondlar kimi, bu fondun mənbəyini mənfəət təşkil edir.

2. **İstehsalat və sosial inkişaf fondu** - bank işinin texniki baxımdan təkmilləşdirilməsinin maliyyələşdirilməsi üçün xidmət edir.

3. **Maddi həvəsləndirmə fondu** bank heyətinin həvəsləndirilməsi üçün xidmət edir.

4. **Bankın İdarə Heyəti Sədrinin fondu** bankın digər fondları tərəfindən nəzərdə tutulmayan istiqamətlərin maliyyələşdirilməsi üçün xidmət edir.

Banklar iri əməliyyatlar apararkən yuxarıda göstərilənlərdən savayı qiymətli kağızlara qoyulan kapitalın və bank ssudaları üzrə mümkün itkilərin qiymətdən düşməsi hesabına **xüsusi sığorta fondları** yaradır.

Bankın cəlb olunmuş vəsaitləri kommersiya banklarının ehtiyatlarının böyük hissəsini təşkil edir. Passiv əməliyyatların aparılması banka hüquqi və fiziki şəxslərin müvəqqəti artıq maliyyə ehtiyatlarını cəlb etməyə imkan verir.

Kommersiya banklarının passiv əməliyyatlarının tərkibində aşağıdakı qrupları fərqləndirmək olar:

- hüquqi və fiziki şəxslərin əmanətləri və depozitləri;
- hüquqi şəxslərin hesablaşma, cari və digər belə hesablarındakı qalıqlar;
- digər kommersiya banklarının və ya Rusiya Mərkəzi Bankının kreditləri (banklararası kreditlər);
- qeyri-investisiya qiymətli kağızlarının (depozit sertifikatlarının, veksellərin və s.) emissiyası.

Depozit saxlanılmaq üçün banka köçürülən və müddəti qurtardıqda və müəyyən şərtlərin vaxtı çatdıqda qaytarılmalı olan pul vəsaitidir. Depozitin məbləği depozit müqaviləsində müəyyən edilmiş faiz dərəcəsi ödənilməklə geri qaytarılır.

Müasir bankların təcrübəsində istifadə olunan depozit hesablarının növləri olduqca müxtəlifdir. Əksər ölkələrdə depozit hesablarının təsnifatı iki məqamın nəzərə alınmasına əsaslanır:

- götürülənədək depozitin müddəti;
- əmanətçinin kateqoriyası.

Müddətinə görə aşağıdakı depozitləri fərqləndirirlər:

- «tələbli» depozitlər, yəni qabaqcadan xəbərdarlıq edilmədən əmanətçinin tələbi ilə ödənilən depozitlər;
- müddətli depozitlər.

Şübhəsiz, bank müddətli depozitlərə daha çox üstünlük verir, çünki vəsaitlərdən istifadə müddəti məlumdur. Ona görə də bankın müddətli depozitlər üzrə ödədiyi depozitlər «tələbli» depozitlər üzrə ödənilən faizlərdən artıqdır.

Əmanətçinin kateqoriyasından asılı olaraq hesabların aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

- fiziki şəxslərin hesabları;
- hüquqi şəxslərin hesabları;
- hökumət orqanlarının hesabları;
- yerli hakimiyyət orqanlarının hesabları;
- xarici əmanətçilərin hesabları.

«**Tələbli**» əmanətlər əmanətçi tərəfindən geri götürülmə və ya sahibinin ilk tələbi ilə başqa şəxsə verilə bilər. Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrdə «tələbli» əmanətlər əsasən çeklərin köməyi ilə götürülür, odur ki, onları çek əmanətləri adlandırırlar. Pul dövriyyəsi əməliyyatlarının əksəriyyəti tədavi vasitəsi funksiyasını yerinə yetirən «tələbli» əmanətlərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Müddətli əmanətlər müəyyən müddətə depozit hesablarına daxil edilir və həmin əmanətlər üzrə faizlər ödənilir. Bank depozitin sahibi ilə yazılı formada müqavilə imzalayır və həmin müqavilədə depozitin məbləği, faiz dərəcəsi, depozitin müddəti, ödəmə tarixi və s. müqavilənin digər şərtləri göstərilir. Ödəmə vaxtı çatanaqədək əmanətçi banka qabaqcadan bildiriş göndərməklə depoziti geri götürə bilər, lakin bu zaman əmanətçi, bir qayda olaraq, depoziti vaxtından əvvəl götürdüyünə görə cərimə olunur və beləliklə, faiz gəlirini itirir.

1991-ci ildən etibarən Rusiyanın bank təcrübəsində depozit sertifikatı ilə rəsmiləşdirilən müddətli bank əmanətinin növ müxtəlifliyi tətbiq edilməyə başladı. **Depozit sertifikatı** – pul vəsaitlərinin əmanət qoyulması haqqında emitent bankın yazılı şəhadətnaməsidir. Bu şəhadətnamə əmanətçinin və ya onun hüquqi varisinin müəyyən müddətdən sonra əmanətin məbləğini və onun faizlərini almaq hüququnu təsdiq edir.

Depozitlər bank ehtiyatlarının əsas mənbəyidir. Kommersiya banklarında depozitlərin strukturu pul bazarının

konyunkturundan və əmanətlər üzrə faiz normasının dövlət tərəfindən tənzimlənməsindən asılı olaraq dəyişir.

Bank menecerləri depozitlərlə bağlı passiv əməliyyatları yerinə yetirərkən əmanətlərin müxtəlif kateqoriyaları üzrə xərclərin həcmi, mümkün riskləri nəzərə almaqla, vəziyyətə nəzarət edir və cəlb edilən əmanətlərin artması və onların strukturunun optimallaşdırılması üçün səy göstərir.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, göstərilən passivlər qrupunun xüsusiyyəti ondadır ki, bankın bu cür əməliyyatların həcmi üzərində nəzarəti zəifdir, çünki vəsaitlərin yerləşdirilməsi təşəbbüsünü, şübhəsiz, əmanətçilər irəli sürür.

Bank ehtiyatlarının digər mənbələri bankın öz likvidliyini təmin etmək məqsədi ilə müstəqil surətdə cəlb etdiyi vəsaitlərdir. Bunlar banklararası kreditlər, girovu geri alma haqqında sazişlər əsasında satılan qiymətli kağızlar, avro-dollarlar bazarındakı borclardır. Onları **idarə olunan passivlər** adlandırırlar. Bu passivlər banklara depozit itkilərini ödəmək və gözlənilməz hadisələrə hazır olmaq imkanı verir.

Banklararası əməliyyatlar bütövlükdə banklar arasındakı müxbir münasibətlərinin inkişaf dərəcəsini göstərir. Banklar digər banklardan borc almaqla kifayət qədər böyük pul vəsaitləri ilə əməliyyatlar apara, müxbir hesabında optimal qalıq saxlaya və zəruri hallarda kredit almaq üçün müxbir banka müraciət edə bilər.

RF MB-dən borc alınması kommersiya banklarının ənənəvi passiv əməliyyatıdır. Kommersiya bankları veksellərin yenidən uçota alınması və yenidən girov qoyulması şəklində, yenidən maliyyələşdirmə qaydası üzrə, həmçinin lombard krediti şəklində, yəni dövlət qiymətli kağızlarının girov qoyulması şəklində RF MB-dən kredit alırlar.

Girovun geri alınması haqqında sazişlər (REPO sazişləri) kommersiya bankları ehtiyatlarının yeni mənbələri kimi meydana gəlmişdir. Belə bir saziş bankla firma arasında imzalanı bilər. Əgər firma böyük məbləğdə nağd pulu qısa

müddətə yerləşdirmək istəyirsə, o zaman həmin pulu girovun geri alınması haqqında sazişə qoyur. Bank müəyyən müddətdən sonra daha baha qiymətlə geri almaq öhdəliyi ilə qiymətli kağızları firmaya təqdim edir. Bu qiymətlər arasındakı fərq banka təqdim olunmuş kreditə görə faktiki ödənişi təşkil edir.

Bank veksellərinin buraxılışı yolu ilə vəsaitlərin cəlb edilməsi üzrə əməliyyatlar 1993-cü ildən etibarən geniş yayıldı. Vekselin rahatlığı ondadır ki, depozit və əmanət sertifikatından fərqli olaraq, hesablaşma vasitəsi kimi istifadə edilə bilər. Bundan əlavə, veksellər digər qiymətli kağızlar kimi qeydə alınmır və bu, bankların onlarla işləməsini asanlaşdıraraq veksellərin geniş surətdə tətbiq edilməsinə imkan yaradır, baxmayaraq ki, veksellərin kommersiya bankları tərəfindən buraxılması N13 normativinin köməyi ilə tənzimlənir.

Avrovalyuta borcları passiv əməliyyatların idarə edilməsinin maliyyə vasitəsidir, bu vasitə xarici valyuta ilə ifadə olunmuş və konkret ölkənin kommersiya banklarında saxlanılan əmanətlər əsasında fəaliyyət göstərir.

Banklararası və ya mərkəzləşdirilmiş kreditlərin cəlb edilməsi üzrə passiv əməliyyatlar, həmçinin qeyri-investisiya qiymətli kağızlarının emissiyası bankın təşəbbüsü ilə həyata keçirilir və iri maliyyə ehtiyatlarının tez cəlb edilməsinin effektiv üsulu kimi çıxış edir. Lakin bu əməliyyatlar pul bazarında həyata keçirildiyindən, bu cür ehtiyatların cəlb edilməsinin dəyəri eyni müddətli depozitin dəyərindən artıqdır. Ona görə də kommersiya bankları, adətən, ələcsiz qaldıqda (maliyyə çətinlikləri yarandıqda) bu cür vasitələrə əl atır.

59. Kommersiya banklarının Rusiya Bankında depozitə qoyulan icbari ehtiyatlarının formalaşma qaydası

Banklar «Kredit təşkilatlarının Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankında depozitə qoyulan icbari ehtiyatları haqqında» 30 mart 1996-cı il tarixli 37 №-li Əsasnaməyə uyğun olaraq cəlb olunmuş vəsaitlərini hesablaşma-kassa mərkəzindəki ayrıca hesaba köçürməklə onları mütləq sürətdə ehtiyata qoymalıdır. **İcbari ehtiyatlar (ehtiyat tələbləri)** Rusiya Bankının pul-kredit siyasətinin əsas vasitələrindən biri, bank sisteminin ümumi likvidliyinin tənzimlənməsi mexanizmidir. Ehtiyat tələbləri kredit təşkilatının (KT) kredit imkanlarını məhdudlaşdırmaq və dövriyyədə olan pul kütləsini müəyyən səviyyədə saxlamaq məqsədi ilə müəyyən edilir.

İcbari ehtiyatların cəmi ölkənin **kredit ehtiyatlarının tənzimlənməsi fondunu** təşkil edir. Banklar cəlb olunmuş vəsaitlərin bir hissəsini Rusiya Bankındakı ayrıca hesabda ehtiyata qoymalı olduğundan, cəlb olunmuş vəsaitlərin hamısını kredit resursları kimi istifadə edə bilmir.

İcbari ehtiyatların həcmnin müəyyən olunması üçün cəlb olunmuş vəsaitlərin məbləğinə rubl və xarici valyuta ilə ifadə olunmuş vəsaitlər daxil edilir:

- hesablaşma, cari və depozit hesablarında olan vəsaitlər;
- müxtəlif səviyyəli büdcələrin və büdcədənəkar fondların hesablarında olan vəsaitlər;
- istiqrazların, depozit və əmanət sertifikatlarının, veksellərin buraxılışından əldə olunan vəsaitlər.

Cəlb olunmuş vəsaitlərin məbləği ayın birinci və sonuncu tarixləri də daxil olmaqla qalıqlar barədə hər bir günə olan məlumata əsasən orta xranoloji göstərici formulu üzrə hesablanır.

Hal-hazırda icbari ehtiyatların normativi fərqli sürətdə fiziki və hüquqi şəxslərin əmanətləri üzrə və valyuta və rublla ifadə olunmuş əmanətlər üzrə ayrı-ayrılıqda müəyyən edilir. 2000-ci ilin fevral ayında icbari ehtiyatların normativi müəyyən edildi: *fiziki şəxslərin rublla olan əmanətləri üzrə – 7%, bütün digər əmanətlər üzrə – 10%.*

Ehtiyat tələblərini yerinə yetirmək öhdəliyi Rusiya Bankının bank əməliyyatlarını aparmaq hüququ verən lisenziyası alındıqdan sonra meydana gəldi.

Depozitə qoyulması zəruri olan icbari ehtiyatların həcmnin tənzimlənməsi bütün KT tərəfindən hesabat ayından sonrakı ayın 1-ci günündə həyata keçirilir. Bu zaman cəlb olunmuş vəsaitlərin qalıqlarından çıxış edərək, faktiki olaraq ödənilmiş və ödənilməli olan vəsaitlərin məbləği tutuşdurulur. Cəlb olunmuş vəsaitlərin qalıqlarının məbləği hesabat dövrü üçün orta xranoloji göstəricinin formulu əsasında hesablanır. Ödəmə tam həyata keçirilmədikdə icbari ehtiyatların əlavə köçürülməsi yerinə yetirilir, artıq ödənildikdə isə vəsaitlər KT-nin müxbir hesabına köçürülür.

Rusiya Bankının ərazi idarəsi kvartalda bir dəfədən az olmamaq şərti ilə KT tərəfindən icbari ehtiyatların həcmnin hesablanmasının doğruluğunun başdan-başa və ya seçmə yoxlamasını həyata keçirir. Ehtiyat tələbləri yerinə yetirilmədikdə ödənilməmiş vəsaitin məbləği tutulur, həmçinin ehtiyata qoyma qaydasının pozulmasına görə müəyyən həcmdə cərimə alınır, lakin cərimə yenidən maliyyələşdirmənin iqtisadi dərəcəsindən artıq olmamalıdır.

60. Kommersiya bankının aktiv əməliyyatları

Kommersiya bankının aktiv əməliyyatları dedikdə müvafiq gəlir əldə etmək məqsədi ilə onun cəlb olunmuş və məxsusi vəsaitləri öz adından istifadə etməsi nəzərdə tutulur.

Kommersiya bankının aktiv əməliyyatlarının əsas növləri aşağıdakılardır:

- hüquqi və fiziki şəxslərə müxtəlif şərtlərlə və müxtəlif müddətə kreditlərin verilməsi;
- qiymətli kağızlarla öz adından və öz hesabına aparılan əməliyyatlar;
- investisiya yatırımları;
- REPO əməliyyatları;
- valyuta diling əməliyyatları;
- kommersiya banklarının qeyri-ənənəvi əməliyyatları.

Kommersiya bankları tərəfindən mənfəət qazanmaq məqsədi ilə aktiv əməliyyatlar həyata keçirilir. Eyni zamanda bank likvidliyinin zəruri səviyyəsi və risklərin əməliyyatların ayrı-ayrı növləri üzrə optimal bölgüsü saxlanılır. Qeyd edilən tələblərə riayət etmənin zəruriliyi bankları öz aktivlərinin bir hissəsini gəlir gətirməyən kapitala yönəltməyə sövq edir.

Bundan əlavə, bankın hərtərəfli təminatına və fəaliyyətinin inkişafına olan tələbat bank binaları və avadanlığı, filiallara yatırılan investisiyalar və s. kimi aktiv maddələrin mövcudluğunu tələb edir.

Beləliklə, yerinə yetirilən vəzifələrə görə bankın aktiv əməliyyatların iki qrupa bölünür:

- bankın likvidliyinin müəyyən səviyyədə saxlanılmasına yönəlmiş əməliyyatlar;
- bank mənfəətinin əldə olunmasına yönəlmiş əməliyyatlar.

Birinci qrupa aşağıdakılar daxildir:

- bank kassasındakı vəsaitlər;

- RF MB-dəki müxbir hesabında olan qalıqlar;
- digər banklardakı hesab və əmanətlərdə olan vəsaitlər.

İkinci qrupa aşağıdakılar daxildir:

- fiziki və hüquqi şəxslərə kreditlərin verilməsi;
- qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşları;
- investisiya layihələri;
- valyuta diling əməliyyatları.

Aktiv əməliyyatların mənfəətli və likvid olmasından savayı onların həyata keçirilməsi üçün kredit riskləri və onların bölüşdürülməsi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, yəni aktiv əməliyyatların konkret növündə həddən ziyadə təmərküzləşməyə yol verilməməsi məsələsi banklar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bankın öz fəaliyyəti prosesində məruz qaldığı əsas risklər bankın kredit portfelinin struktur və keyfiyyəti ilə bağlıdır, ona görə də borc alanların diqqətlə seçilməsi, kreditin verilmə şərtlərinin təhlili, onun icrasına nəzarət bank fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Təəssüf ki, müasir Rusiya banklarının kredit portfelinin strukturu demək olar ki, tamamilə qısamüddətli ssudalardan ibarətdir, burada ticarət-tədarük biznesi sahəsində verilən ssudalar üstünlük təşkil edir.

Şübhəsiz, belə bir şərait Rusiya iqtisadiyyatının indiki vəziyyəti ilə bağlıdır, lakin hər halda bu vəziyyət real müflislik təhlükəsini ehtiva edir, çünki RF MB-nin təhlilinə əsasən, müflisləşmiş bankların əksəriyyəti buna bənzər kredit siyasəti yürütmüş və kredit portfelinin oxşar strukturuna malik olmuşdur.

İnvestisiya layihələrinin həyata keçirilməsi investisiya portfelinin idarə edilməsi strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədbirləri, mənfəət əldə etmək məqsədi ilə birbaşa və portfel investisiyalarının optimal uyğunluğunun əldə olunmasını, bank riskinin yol

verilən səviyyəsinin və bank balansının likvidliyinin saxlanılmasını nəzərdə tutur.

Birbaşa investisiyalar - vəsaitlərin bilavasitə istehsalata yönəldilməsi, real aktivlərin əldə edilməsi deməkdir.

Portfel investisiyaları, qiymətli kağızların alınması və ya pul vəsaitlərinin uzun müddətli ssudaya verilməsi şəklində həyata keçirilir.

Bankın investisiya əməliyyatlarından əldə etdiyi gəlirlər qiymətli kağızlar üzrə faizlərdən, onların kurs dəyərinin, komissiya haqlarının artmasından, həmçinin qiymətli kağızın alqı-satqı qiymətləri arasındakı fərqdən əmələ gəlir.

Valyuta dilinqi. Kommersiya bankları xarici valyutanın tələb və təklifi arasında təbii vasitəçi rolunu oynayır. Odur ki, bu sahədə bankın üzərinə düşən vəzifə öz müştəriləri üçün bir valyuta ilə ifadə olunmuş aktivlərini digər valyuta ilə ifadə olunmuş avuarlara konvertasiya etmək imkanının yaradılmasından ibarətdir. Belə bir konvertasiya «spot» və «forvard» şərtləri əsasında aparılan əməliyyatlar yolu ilə həyata keçirilir, yəni bank mənfəət qazanmaq üçün xarici valyutayı satmaq məqsədi ilə hər iş günü ərzində həmin valyutayı öz nöqteyi-nəzərindən daha əlverişli kurs nisbətləri üzrə əldə etməyə çalışır.

Kommersiya banklarının qeyri-ənənəvi əməliyyatlarına kommersiya banklarından savayı digər təşkilatların da yerinə yetirdiyi əməliyyatlar aiddir. Həmin əməliyyatlar aşağıdakılardır:

- hesab-kassa xidməti;
- trast əməliyyatları;
- lizinq;
- faktoring;
- təminat və zəmanətlərin verilməsi;
- inkassasiya xidmətləri və s.

Banklar qeyd edilən əməliyyatlar üzrə gəliri komissiya haqları və ya xidmətə görə ödəniş şəklində əldə edir.

61. Kommersiya bankında kreditləşmənin təşkili

Bankla borc alan arasında münasibətlərin formalaşmasının təşkilati vergisi kimi borc alanın **kredit təqdim etmək barədə ərizə** ilə kommersiya bankına müraciət etməsi çıxış edir. Həmin ərizədə aşağıdakılar göstərilir:

- kreditin alınmasının məqsədi;
- kreditin məbləği və istifadə müddəti;
- kredit verilən müəssisənin qısa xarakteristikası;
- kreditin həyata keçirilməsindən əldə olunacaq iqtisadi səmərənin hesablanması.

Borc alan ərizə ilə birgə aşağıdakı sənədlərin surətlərini banka təqdim edir:

- təsis sənədləri;
- müştərinin kredit almaq səlahiyyətini təsdiq edən sənədlər;
- kredit verilən tədbirin texniki-iqtisadi əsaslandırılması;
- kredit verilən tədbirə aidiyyəti olan kontraktların, müqavilələrin və digər sənədlərin surətləri;
- illik və rüblük mühasibat hesabatları;
- gəlir bəyannamələri (fiziki şəxslərdən);
- digər banklarda açılmış hesablardan çıxarışlar;
- ssudanın vaxtında qaytarılmasının təmin edilməsi ilə bağlı öhdəliklər.

Kreditləşmə prosesi müxtəlif risk amilləri ilə bağlıdır, həmin amillər ssudanın borc alan tərəfindən müqavilədə göstərilmiş müddət ərzində ödənilməməsi ilə nəticələnə bilər. Ona görə də kreditləşmə şərtləri tərtib edilməzdən və kredit müqaviləsi imzalanmazdan əvvəl bank borc alanın krediti ödəmə qabiliyyətini təhlil edir.

Borc alanın krediti ödəmə qabiliyyətinin dəyərləndirilməsi problemi Rusiya iqtisadi ədəbiyyatında kifayət qədər işıqlandırılmadığından, kommersiya bankları öz gündəlik təcrübələrində xarici kommersiya banklarının təcrübəsinə əsaslanır.

Xarici kommersiya bankları uzun illər ərzində borc alanın krediti ödəmə qabiliyyətini dəyərləndirərkən aşağıdakı üç məqamdan çıxış edirdilər:

- 1) borc alanın hüquq səlahiyyəti;
- 2) onun nüfuzu;
- 3) kapitalla malik olması.

Daha sonra iki amil də əlavə olundu:

- 4) ssudanın təminatının mövcudluğu;
- 5) iqtisadi konyunkturanın vəziyyəti.

Ssudaya münasibətdə hüquq səlahiyyəti borc alanın ssudanı ödəmək qabiliyyəti ilə yanaşı, ilk növbədə, onun ssudanı almaq səlahiyyətini ifadə edir, çünki əksər hallarda ssudanın geri qaytarılmaması riski məhz onun ixtiyarsız alınması faktı ilə əlaqədar meydana gəlir.

Borc alanın nüfuzu onun ssuda üzrə borcunu ödəmək qabiliyyəti ilə yanaşı kredit müqaviləsinin şərtlərindən irəli gələn, hətta gözlənilməz hadisələr baş versə belə bütün öhdəliklərini yerinə yetirmək arzusunu nəzərdə tutur.

Borc alanın **kapitalla malik olması** onun kreditin təmin olunmasında müəyyən aktivlərə sahib olmasını nəzərdə tutur.

İqtisadi konyunkturanın vəziyyəti borc alanın öz borcunu ödəmək qabiliyyətinə ciddi surətdə təsir etsə də, təəssüf ki, nə borc alan, nə də kreditor ona nəzarət edə bilmir.

Aydındır ki, ssudanın müddəti nə qədər uzun olarsa, proqnozun əhəmiyyəti də bir o qədər artar, çünki borc alan ssudanı tam şəkildə ödəyənədək iqtisadi böhranın və ya tənəzzülün baş vermə ehtimalı böyükdür. Bu məqsədlə Rusiyanın bir sıra ən iri kommersiya banklarında iqtisadi təhlil və proqnozlaşdırma ilə məşğul olan xüsusi bölmələr yaradılmışdır.

Ümumdünya bank təcrübəsində borc alanın krediti ödəmə qabiliyyətinin dəyərləndirilməsinin aşağıdakı üsulları mövcuddur:

- maliyyə əmsalları sistemi əsasında;
- pul axınlarının təhlilinə əsasən;
- işgüzar riskin təhlili əsasında.

Borc alanın krediti ödəmə qabiliyyətinin maliyyə əmsalları sistemi əsasında dəyərləndirilməsi zamanı əmsallardan ibarət beş qrupdan istifadə olunur:

- 1) likvidlik əmsalı (cariv ə ani);
- 2) səmərəlilik əmsalı;
- 3) maliyyə leveraj əmsalı;
- 4) mənfəətlilik əmsalı;
- 5) borca xidmət əmsalı.

Hər bir əmsalın müəyyən səviyyəsinə müəyyən dərəcə verilir. Nəticədə, bank öz müştərilərinin krediti ödəmə qabiliyyətinin reytingini tərtib və tətbiq edə bilər, yəni müştərilərinin krediti ödəmə qabiliyyəti dərəcəsi haqqında rəy verməklə onların siyahısını tərtib edir. Birinci üsulun müəyyən şərtliyi, xüsusən də Rusiya iqtisadi şəraitində (müəssisənin öz öhdəliklərini yerinə yetirmək iqtidarında olduğunu müəyyən etməyə imkan verən yeganə göstəricinin bütün dövriyyə aktivlərinin həcmi onların strukturundan asılı olmayaraq qısamüddətli borcların ümumi miqdarı ilə tutuşdurulması olduqda), əmsallar hesablanarkən aradan qaldırıla bilər, bu zaman likvid vəsaitlərin dövriyyələri, ehtiyatlar və qısamüddətli öhdəliklər haqqında məlumatlar nəzərə alınır. Dövriyyələr müvafiq qaydada uyğunlaşdırıldıqda krediti ödəmə qabiliyyətinin dəyərləndirilməsi daha etibarlı olacaq. Bu yanaşmanı müştərinin pul axınlarının təhlili, yəni müəyyən dövr ərzində mədaxil və məxaricin xalis saldosunu müəyyən etmək yolu ilə həyata keçirmək mümkündür.

Nəhayət, borc alanın krediti ödəmə qabiliyyətinin dəyərləndirilməsinə üçüncü yanaşma onun işgüzar riskinin təhlili əsasında həyata keçirilir. İşgüzar risk belə bir faktı nəzərdə tutur ki, fondların dövriyyəsi bu və ya digər səbəbdən dayandırıla bilər. Belə bir riskin təhlili banka borc alanın ssudanı ödəmək üçün kifayət qədər mənbəyə malik olmasını proqnozlaşdırmağa imkan verəcək.

Potensial borc alanın ərizəsinə baxıldıqdan, kredit tədbirinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması öyrənildikdən və borc alanın krediti ödəmə qabiliyyəti təhlil edildikdən sonra bank kredit müqaviləsi ilə bağlı öz şərtlərini müəyyən edir və müqavilənin bağlanması haqqında qərar qəbul edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bankla borc alanın münasibətlərinin bütün incəlikləri müqavilədə nə qədər keyfiyyətli işlənərsə və əks olunarsa, kredit müqaviləsinə həyata keçirərkən bankın problemi bir o qədər az olar. Çünki müqavilənin icrası zamanı meydana gələn və danışıqlar zamanı həll olunmayan bütün problemlər yalnız arbitraj qaydası ilə həll olunur.

62. Kredit müqaviləsi

Kredit müqaviləsi - kommersiya bankı və ssuda alan arasında imzalanan sənəddir. Həmin sənəd əsasən, bank müddətlilik, qaytarılma və ödəmə şərtləri ilə borc alana razılaşdırılmış məbləğdə kredit təqdim etməyi öhdəsinə götürür, borc alan isə alınmış məbləği təyinatı üzrə istifadə etməyi və müəyyən edilmiş müddətdə qaytarmağı (şərtləşdirilmiş faizləri ödəməklə) öhdəsinə götürür.

Adətən, kredit müqaviləsi aşağıdakı əsas bölmələrdən ibarət olur:

1. Razılığa gələn tərəflərin adlarının olduğu **preambula**.
2. **Kreditin məqsədi, həcmi, istifadə olunma müddəti və ödəniş tarixi.**

Bu bölmədə istənilən kreditin dəqiq məqsədi qeyd edilir, çünki Rusiya qanunvericiliyinə əsasən, kreditin məqsədli istifadəsinə nəzarət bütünlüklə kommersiya bankına həvalə olunur, kreditin müəyyən məqsəd üçün istifadə olunmaması kredit müqaviləsinin qüvvəsinin dayanması və bankın kreditin vaxtından əvvəl ödənilməsi ilə bağlı tələbi üçün əsas kimi çıxış edir.

Bundan əlavə, bu bölmədə kreditin istifadə müddəti və dəqiq ödəniş tarixi göstərilir, çünki borc alan krediti müəyyən edilmiş tarixdə ödəmədikdə bankın ona qarşı tətbiq edəcəyi cərimə sanksiyaları qüvvəyə minir.

3. **Kreditdən istifadəyə görə ssuda faizi, həmin faizin ödənilməsinin qaydası və müddəti və faiz dərəcəsinin dəyişmə qaydası.**

Kredit müqaviləsinin bu bölməsi bankın ssuda alanla qarşılıqlı münasibətlərində ən mühüm bölmədir, əsas fikir ayrılıqları adətən bu bölmə ilə əlaqədar yaranır.

Banklar tez-tez kredit müqaviləsinə dəyişiklik etmək zərurəti ilə üzləşir, bu dəyişikliklər kreditdən istifadəyə görə

faiz dərəcəsinin artması ilə bağlıdır. Bəzən banklar öz müştərilərinə faiz dərəcəsinin dəyişməsi haqqında yazılı bildiriş göndərməklə kifayətlənirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, müqavilədə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olunmaqla, müqavilənin şərtlərinin birtərəfli dəyişdirilməsi yolverilməzdir. Ona görə də kredit müqaviləsində kreditdən istifadəyə görə faiz dərəcəsinin birtərəfli dəyişməsinin (bankın təşəbbüsü ilə) və ya müştərinin yuxarıda qeyd edilən bildirişə müsbət cavab verməsinin mümkünlüyü barədə qeyd-şərt olmadıqda müqaviləni dəyişdirilmiş hesab etmək olmaz.

4. Hesabat və təminatlar. Müqavilənin bu bölməsində borc alan öz maliyyə vəziyyətini xarakterizə edir və kredit müqaviləsinin əsasını təşkil edən maliyyə hesabının həqiqətə uyğun olduğuna dair təminat verir.

Bundan əlavə, bu bölmədə borc alanın bank nəzarətindən yayınmamaqla bağlı öhdəliyi öz əksini tapır. Bu öhdəliyin gerçəkləşməsi banka müştərinin gözlənilən müflisliyi zamanı itkiləri azaltmaq imkanı verir.

Bank borc alanın maliyyə-təsərrüfat vəziyyəti ilə yanaşı kreditin təmin olunmasına da nəzarət edir. Girov alan bank girov predmetinin mövcudluğunu və bütövlüyünü yoxlayır.

Nəzarətin həyata keçirilməsi prosesində bank borc alandan mühasibat balansını, müxtəlif arayışları təqdim etməyi tələb etmək, borc alanın məqsədli yoxlamalarını aparmaq və müqavilədə göstərilmiş digər tədbirləri görmək hüququna malikdir.

5. Kreditləşmə dövrü ərzində kredit təminatının təqdim etmə qaydası. Kredit təminatı da verilə bilər, lakin kredit müqavilələrinin əksəriyyətində belə bir fəsil nəzərdə tutulur. Əgər kreditin verilməsi onun təminatının təqdim olunmasından asılıdırsa, o zaman bank borc alanın kreditləşməsi dövrü ərzində kreditin qüvvədə olmasında maraqlı olacaq.

Girov qoyulmuş əmlakın mövcudluğu və bütövlüyü, həmçinin girov qoyulmuş hüququn qüvvədə olması kreditləşmə prosesində bank tərəfindən yoxlanılır.

6. Kredit müqaviləsinin məcbur edən, qadağan edən və məhdudlaşdırıcı şərtləri. Bu fəsil kredit müqaviləsi qüvvədə olduğu müddətdə bankın borc alana irəli sürdüyü məcburi, qadağanedici və məhdudlaşdırıcı şərtlərin siyahısını nəzərdə tutur.

7. Kredit müqaviləsinin yerinə yetirilməməsinin şərtləri. Bu fəsildə kredit müqaviləsinin yerinə yetirilməməsinə səbəb olan şərtlərin tam və müfəssəl siyahısı verilir. Bu şərtlərin səsərbəst izahına yol verilmir.

Kredit müqaviləsinin şəkli sadə yazılıdır. Bir qayda olaraq, bu, hər iki tərəfin imzaladığı yeganə sənəddir. Təcürbədə kredit müqaviləsinin məktub və ya teleqram mübadiləsi yolu ilə rəsmiləşdirilməsi hallarına təsadüf edilməsə də, bu, nəzəri cəhətdən mümkündür.

63. İpoteka kreditləşməsinin xüsusiyyətləri

Qədim zamanlarda borc verən borcu pul və ya əmlakla ödəmək haqqında iltizam almaqla borc alanın torpağına dirək basdırırdı. Həmin dirəkə də torpaq və əmlakın müəyyən məbləğdə borcun təminatı olduğu yazılırdı. Bu cür dirək «ipoteka» adlanırdı.

24 iyun 1997-ci il tarixli «İpoteka (daşınmaz əmlakın girov qoyulması) haqqında» Federal Qanunda ipoteka və əmlakın girov qoyulması praktik olaraq sinonimlər kimi nəzərdən keçirilir, yəni «ipoteka» termini daşınmaz əmlakın girov qoyulması kimi, «ipoteka krediti» termini isə belə bir girovun təmin olunması üçün verilən ssuda kimi tətbiq edilir.

Kredit müqaviləsinin, girov haqqında müqavilənin və girov kağızının mövcudluğu ipoteka kreditləşməsinin mütləq atributudur.

Girov kağızı - borc alanın daşınmaz əmlakı girov qoyması haqqında sənəddir. Həmin sənəd birinci kreditora və ya girov kağızının digər sahibinə girov kağızında göstərilmiş daşınmaz əmlakı satmaq və əldə olunmuş vəsaiti borc alanın ona olan borcunun ödənilməsinə yönəltmək hüququ verir. Girov kağızı girov haqqında müqavilənin qeydiyyatı ilə bir vaxtda notarial qaydada qeydiyyatdan keçməlidir. Girov kağızının bir nüsxəsi ipotekanın ilkin girov alanına verilir, ikinci nüsxə isə qeydiyyat yerində saxlanılır. Bu nüsxə girov kağızının sahibinin öhdəliklərinin təminatı kimi girov qoyula bilər. Daşınmaz Əmlak üzərində Hüquqların Vahid Dövlət Reyestrində girov kağızının saxlanması və qeydə alınması qaydası ciddi surətdə nizamlanır.

İpoteka haqqında müqavilə və kredit müqaviləsi faktiki olaraq razılığa gələn tərəflərin qarşılıqlı surətdə faydalı maraqlarının təmin olunması üzrə razılaşdırılmış sözlərinin uzunmüddətli, əksər hallarda çoxillik proqramını nəzərdə tutur. Kreditor bank üçün bu, borc verilmiş pullara görə uzunmüddətli gəlirin əldə olunması və həmin pulların da-

şınmaz əmlak kimi etibarlı təminatla təmin olunmuş qaytarılması deməkdir. Borc alan-girov qoyan üçün bu, əksər hallarda uzunmüddətli investisiya krediti almaq üçün yeganə imkandır. İpoteka kreditləşməsi ölkədə mənzil probleminin həll edilməsinin investisiya mənbəyi kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İpoteka kreditləri bazarında dörd subyekt fəaliyyət göstərir, onların hər biri müəyyən funksiyaları həyata keçirir:

1. Borc alan.
2. Kreditor bank.
3. İnvestor.
4. Kommersiya banklarından ipoteka kreditlərinin alıcısı funksiyalarını yerinə yetirən struktur.

İpoteka münasibətlərinin dörd iştirakçısının hər birinin vəzifə və funksiyalarını nəzərdən keçirək.

Borc alan. Onun vəzifəsi ssudanı vaxtında qaytararaq öz ehtiyac və imkanlarına daha uyğun olan daşınmaz əmlak almaq imkanı verən şərtlərlə daha ucuz kredit almaqdan ibarətdir.

Kreditor bank. Onun vəzifəsi səhmdar bankın mənfəət və dividendlərini artırmaqdan ibarətdir. Bu məsələnin həlli yollarından biri bank tərəfindən kredit resurslarının döndə-dönə istifadə edilməsidir. Məsələ burasındadır ki, satılan kreditlərə görə banka daxil olmuş pul onun müxbir hesabına daxil edilir, eyni zamanda müvafiq ssuda məbləği bankın balansından «silinir», nəticədə bank yeni kredit vermək imkanı qazanır.

Bu cür əməliyyatlar il ərzində dəfələrlə təkrarlana bilər. Lakin bankın «satılan kreditlər»ə xidmət göstərmək, yəni ssudanın və faizin ödənilməsi məqsədi ilə pul əldə etmək öhdəliyi qüvvədə qalır. Həmin pulu bank əvvəllər krediti satdığı agentliyə köçürməlidir.

Borc alan krediti vaxtında qaytarmadıqda bankın vəzifəsi aşağıdakılardan ibarət olacaqdır – girovun satılması və əvvəllər bankdan krediti satın almış agentliyə müvafiq məbləğlərin köçürülməsi ilə bağlı olan bütün əməliyyatların aparılması.

İnvestor. Burada investor qismində ipoteka qiymətli kağızlarının alıcıları çıxış edirlər. Bu funksiyaları ayrı-ayrı vətəndaşlar və ya kollektiv investorlar yerinə yetirə bilər, məsələn, pensiya fondları və pay investisiya fondları, sığorta şirkətləri, digər kapital sahibləri. İnvestorların məqsədi öz vəsaitlərini daşınmaz əmlakla təmin olunmuş kifayət qədər gəlirli qiymətli kağızlara yönəltməkdən ibarətdir.

Kommersiya banklarından ipoteka kreditlərinin alıcısı funksiyalarını yerinə yetirən struktur. Bu funksiyaları ipoteka mənzil kreditləşməsi üzrə agentlik yerinə yetirir. Agentlik ipoteka kreditləşməsinin gələcək inkişafına yardım göstərən resursların fond bazarında səfərbər edilməsi məqsədi ilə agentlik kommersiya banklarından ipoteka kreditlərinin alıcısı və qiymətli kağızların emitenti olmaq iqtidarındadır. Fəaliyyəti prosesində kommersiya banklarından ilkin dövrdə kredit pullarının formalaşması üçün kifayət edəcək miqdarda kredit almaq üçün agentlik məxsusi kapitala malikdir.

İpoteka kreditləşməsi sxemi ipoteka kreditləşməsinin bütün iştirakçılarının qarşılıqlı münasibətlərini dəqiq müəyyən edir və xaricdə geniş tətbiq edilir. Bu sxem ipoteka kreditləşməsi üçün klassik sxem kimi qəbul edilə bilər. Onun tətbiqi üçün ən azı 4 şərtin olması zəruridir:

- kreditorun girovu sətəraq bunun hesabına krediti ödəmək hüququ;
- ipoteka kreditlərinin yenidən maliyyələşdirilməsi sisteminin yaradılması;
- ipoteka qiymətli kağızlarının dövriyyə bazarının yaradılması;
- kreditlərin sığortalanması sisteminin yaradılması.

İpoteka kreditləşməsi zamanı uzunmüddətli kreditə görə faizlərin həcmi və ödənilmə qaydasının müəyyən edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

64. Kommersiya bankının qeyri-əməliyyatı əməliyyatları

Kommersiya banklarının qeyri-əməliyyatı əməliyyatlarına digər qeyri-bank təşkilatlarının yerinə yetirə bildiyi əməliyyatlar aid edilir. Həmin əməliyyatlar aşağıdakılardır:

- müştərilərə hesablama-kassa xidmətlərinin göstərilməsi;
- lizinq əməliyyatları;
- faktoring əməliyyatları;
- trust əməliyyatları.

Müştərilərə bank tərəfindən hesablama-kassa xidmətlərinin göstərilməsinin ilk şərti bankda haqq-hesab və ya cari hesabın açılmasıdır. Haqq-hesab və ya cari hesabın açılma qaydası və həmin hesablardan aparılan əməliyyatlar Rusiya Bankı tərəfindən tənzimlənir, hesabın fəaliyyət mexanizmi isə kommersiya bankı tərəfindən müəyyən edilir və kommersiya bankı və onun müştəriləri arasında imzalanan hesablama-kassa xidmətlərinin göstərilməsi haqqında müqavilədə əks olunur.

Müqaviləyə uyğun olaraq kommersiya bankı öz üzərinə bir sıra öhdəliklər götürür:

- müştərinin hesabında bankın lisenziyasında öz əksini tapmış bütün növ bank əməliyyatlarını həyata keçirmək;
- müştərinin hesaba daxil olmuş bütün pul vəsaitlərinin qorunmasını təmin etmək;
- nağdsız hesablaşmalar həyata keçirmək məqsədi ilə müştərinin tapşırığına əsasən onun hesabında olan pul vəsaitlərinin silinməsi üzrə əməliyyatlar aparmaq;
- müştəriyə onun hesabından çıxarışlar təqdim etmək.

Kommersiya bankı RF-dəki nağdsız hesablaşmalar haqqında Əsasnaməyə və RF Mülki Məcəlləsinin II hissəsinə müvafiq olaraq nağdsız hesablaşmaları həyata keçirir.

Rusiya Bankı Direktorlar Şurasının «RF ərazisində nağd pul dövriyyəsinin təşkili qaydaları haqqında» 19 dekabr 1997-ci il tarixli Əsasnamasına uyğun olaraq kommersiya bankları tərəfindən müştərilərə kassa xidmətləri göstərilir.

Kommersiya bankı banka təqdim olunmuş kassa planlarının müştərilər tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, hüquqi şəxslər üçün kassa qalığının limitini təsdiq edir, həmçinin kassa əməliyyatlarının aparılmasına və nağd pullarla hesablaşmaların son məbləğinə riayət olunmasına nəzarət edir. Kommersiya banklarının qeyri-ənənəvi əməliyyatları arasında **lizinq** mühüm rol oynayır. Müasir ədəbiyyatda «lizinq» kateqoriyasının vahid anlayışı mövcud deyil, lakin əksər iqtisadçılar lizinq dedikdə maşınların, avadanlığın və istehsal təyinatlı tikililərin icarəyə verilməsini nəzərdə tutur.

Təcrübədə lizinq əməliyyatı aparılarkən üç iqtisadi subyekt iştirak edir:

- **lizinqverən** – nizamnaməsində belə bir fəaliyyət növü nəzərdə tutulan bank yaxud istənilən kredit idarəsi;

- **lizinq alan** – istənilən hüquqi şəxs;

- **tədarükçü** – lizinq predmetinin satıcısı.

Lizinq lizinqverənin müddətlilik, qaytarılmaq və ödənilmək şərti ilə ötürülən əmlak, yəni əmtəə şəklində lizinq alana təqdim etdiyi kreditdir.

Lizinq əməliyyatlarının iki növü mövcuddur:

- əməliyyat lizinqi;
- maliyyə lizinqi.

Əməliyyat lizinqinə elə sazişlər aiddir ki, həmin sazişlər üzrə icarə müddəti əmlakın xidmət müddətindən azdır, yəni lizinqverən əmlakı bir neçə dəfə lizinqə verir.

Maliyyə lizinqi, yəni qoyulan xərci tamamilə ödəyən lizinq kommersiya bankları tərəfindən aparılan lizinq əməliyyatlarının bir növüdür. Maliyyə lizinqi əməliyyat davam etdiyi müddətdə avadanlığın tam amortizasiyası üçün

kifayət edən və banka qəti müəyyən edilmiş mənfəət gətirə bilən sabit ödənişin alınmasını nəzərdə tutur. Lizinq verən bankın bütün hüquqları lizinq müqaviləsində təsbit edilmişdir.

Faktoring xarici ölkələrin bank təcrübəsində kreditləşmənin kifayət qədər yayılmış növüdür.

Faktoring əməliyyatı tədarükçünün alıcıya irəli sürdüyü pul tələblərinin bank və ya ixtisaslaşdırılmış faktoring şirkəti tərəfindən alınmasını və müəyyən haqq müqabilində indeksləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu, kreditin hüquq varisliyi şəklində qaytarılması və ya alıcıya tələbin irəli sürülməsi hüququnun güzəşt edilməsi şərti ilə tədarükçünün kreditləşməsi üsuludur.

Dünya təcrübəsində faktoring əməliyyatlarının aşağıdakı növləri mövcuddur:

- hesabların güzəştə və faktora ödəniş həyata keçirməklə alınması;
- faktor firmasının şirkətin satışlarının uçotu üzrə əməliyyatları öz üzərinə götürərək həmin şirkətin debitorlarının bütün hesablarını aparması və borcu inkasso etməsi;
- əmtəənin dəyərinin tam ödənilməsinə dair zəmanət verilməsi, hətta alıcı borcu vaxtında qaytarmadığı və ya ümumiyyətlə qaytarmadığı təqdirdə.

Faktoring tədarükçüyə aşağıdakı üstünlükləri verir:

- borc tələblərinin vaxtından əvvəl reallaşması;
- ödəməmə riskindən azad etmə;
- balans strukturunun sadələşdirilməsi;
- inzibati və mühasibat məsrəflərinin azaldılması.

Bütün bunlar tədarükçünün kapital dövriyyəsinin sürətlənməsinə, dövriyyə xərclərinin azalmasına və mənfəətin artmasına şərait yaradır.

Faktoring krediti üzrə faiz dərəcəsi adətən adi kreditlər üzrə cari bank dərəcəsindən bir neçə faiz maddəsi artıq olur.

Forfeyting veksellərin və ya digər borc tələblərinin satın alınması vasitəsilə ixracatçının kreditləşməsi, kommersiya kreditinin bank kreditinə çevrilməsi formasıdır.

Satıcı qismində icracatçı, alıcı (forfeytor) qismində isə bank və ya ixtisaslaşdırılmış şirkət çıxış edir. Alıcı (bank) idxalatçıların borcu ödəyə bilməmələri ilə bağlı olan kommersiya risklərini öz üzərinə götürür, lakin həmin sənədləri ixracatçıya repress etmək hüququna malik deyil.

Kommersiya bankları və digər kredit-maliyyə institutları arasında müştərilərin cəlb edilməsi uğrunda güclənən rəqabət **trast** yaxud **etibarlı əməliyyatların** inkişafına səbəb olmuşdur.

Trast - bank təcrübəsində tərəflər arasında etibarlı münasibətlər deməkdir. Tərəflərdən biri vəkalət verənin mülkiyyətinin onun xeyrinə idarə olunmasına görə məsuliyyəti öz üzərinə götürür.

Müxtəlif növlü trastların müxtəlif məqsədləri ola bilər, lakin əsas məqsəd həm bank, həm də vəkalət verən üçün gəlir əldə etməkdir. Trast əməliyyatlarında üç subyekt iştirak edir:

- vəkalət verən – əmlakı idarə olunmaq üçün vəkalətnamə verən hüquqi, yaxud fiziki şəxs;
- vəkil edilmiş şəxs – əmlakın idarə olunması etibar edilən bank, yaxud xüsusi trast şirkəti;
- mənfəət qazanan şəxs – xeyrinə trast yaradılan və həmin trastdan gəlir əldə edən şəxs.

Trast xidmətləri həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərə göstərilir.

Vəkil edilmiş müdir dünya təcrübəsinin müəyyən etdiyi meyara uyğun olmalıdır. Həmin meyarlar əhəmiyyət dərəcəsi sırası ilə aşağıda verilmişdir.

Loyallıq. Vəkil edilmiş müdir həm idarənin təsisçisinə, həm də mənfəət qazanan şəxsə loyallıq münasibət bəsləməlidir. Təcrübədə vəkil edilmiş müdirin loyallığı onun qabaqcadan müəyyən edilmiş haqq müqabilində vicdanla işləməsində

özünü göstərir. Eyni zamanda o, öz xidməti vəzifəsindən şəxsi mənfəət üçün istifadə etməyə cəhd göstərmir. Xarici ölkələrdə əvvəlki iki-üç iş yerindən müsbət rəy alınmadan vəkil edilmiş müdir vəzifəsində çalışmaq qeyri-mümkündür.

İdarə oluna bilmə. Vəkil edilmiş müdirin idarənin təsisçisinin göstərişlərini və müqavilənin şərtlərini yerinə yetirmək qabiliyyəti, həmçinin zəruri hallarda müqaviləni məhkəmədə müdafiə etməyə hazır olmasıdır.

Səriştə. Hüquqşünas, mühasib, maliyyəçi, iqtisadçı və s. ixtisaslara yiyələnmiş şəxslərin xidmətlərindən istifadə etmə zərurəti. Belə ki, əgər söhbət bina və tikililərdən gedirsə, tikinti üzrə mütəxəssisə, torpaq və ya qiymətli kağızlardan bəhs edildikdə isə müvafiq olaraq aqrotexnika və ya maliyyəçiyə üstünlük verilməlidir.

Müstəqillik. Trastın idarə olunması sahəsində xarici təcrübə bir cümlə ilə ifadə olunur: «Başqasının əmlakını yalnız öz əmlakı olan şəxs idarə edə bilər». Üstəlik vəkil edilmiş müdirin əmlakı müqavilədə nəzərdə tutulmuş öhdəliklər onun tərəfindən lazımi qaydada yerinə yetirilmədiyi təqdirdə dəyə biləcək ziyanın ödənilməsinə təmin etmək üçün girov rolunu oynayır. Belə bir təminatın dəyəri vəkalətnamə əsasında idarəetməyə verilmiş əmlakın dəyərindən aşağı olmamalıdır⁸.

«Vəkalətnamə əsasında idarəetmə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi və Rusiya Federasiyasının kredit təşkilatları tərəfindən həmin əməliyyatların mühasibat uçotunun aparılması haqqında» RF Mərkəzi Bankının 2 iyul 1997-ci il tarixli Təlimatı dərc edildikdən sonra kommersiya bankları fəal surətdə trast xidmətlərini göstərməyə başladı. Buna uyğun olaraq bu xidmətlərin göstərilməsinin daha optimal təşkilati formalarının müəyyən edilməsi ilə bağlı problemlər yarandı.

⁸ Бизнес и банки. 1998 г. № 11 (385)

Qərb dövlətləri banklarının təcrübəsində bu problemin həllinə bir neçə yanaşma mövcuddur. Bəzi banklar törəmə şirkətlərə daha artıq sərbəstlik və müstəqillik vermək məqsədi ilə həmin xidmətləri bu şirkətlər vasitəsilə göstərməyə üstünlük verirlər.

Lakin xarici təcrübə hər-halda sübut edir ki, trast şöbəsi vəkalətnamə əsasında aparılan əməliyyatların (trast əməliyyatları) idarə olunmasının ən optimal formasıdır. Trast əməliyyatları şöbəsinin rəhbəri bankın prezidentinə və ya vitse-prezidentə tabedir. Onlar trast şöbəsinin mənfəətlə fəaliyyət göstərməsinə görə məsuliyyət daşıyır və vəkalətnamə əsasında aparılan əməliyyatların bankın digər bölmələri ilə birgə həyata keçirilməsi üzrə səmərəli siyasət formalaşdırırlar.

65. Kommersiya bankının likvidliyi problemi

İstənilən kommersiya bankının fəaliyyəti bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç amillə müəyyən olunur:

- mənfəətlilik;
- likvidlik;
- ödəmə qabiliyyəti.

Qeyd etmək lazımdır ki, əksər iqtisadçıların fikrincə, bankın likvidliyi onun ödəmə qabiliyyəti ilə müqayisədə birinci yerdədir.

Praktik bank təcrübəsində bankın mənfəətlilik və likvidlik kateqoriyalarının sanki bir-birinə zidd olmaları tez-tez müşahidə edilir. Çünki bankın yüksək mənfəətliliyi likvidliyin itirilməsinə, likvidliyin yüksək səviyyədə saxlanılması isə mənfəətin xeyli hissəsinin itirilməsinə gətirib çıxarır.

Təcrübədə bankın likvidliyi onun balansının likvidliyinin dəyərləndirilməsi yolu ilə müəyyən edilir. Əgər balans aktivləri üzrə vəsaitlər onların tez bir zamanda satılması hesabına passivlər üzrə müddətli öhdəlikləri ödəməyə imkan verirsə, bankın balansı likvid hesab olunur. Kommersiya banklarının mənfəətliliyi və likvidliyi arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmaq və Rusiya bank sisteminin yüksək likvidlik səviyyəsini saxlamaq məqsədi ilə Rusiya Mərkəzi Bankı «Kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydası haqqında» RF MB-nin 30.01.1996-cı il tarixli 1 №-li Təlimatına uyğun olaraq bank tənzimlənməsi sahəsində qanunvericiliklə müəyyən olunmuş səlahiyyətlərdən çıxış edərək, kommersiya bankları üçün 14 məcburi iqtisadi normativ müəyyən etmişdir. Onların arasında bankın bilavasitə likvidlik normativləri (H_2 , H_3 , H_4 , H_5) və kommersiya bankının likvidlik səviyyəsinə müəyyən təsir göstərən normativlər var.

H_1 - məxsusi vəsaitlərin (kapitalın) kafilik normativi kredit təşkilatına məxsus kapitalın onun ölçülüb-biçilmiş aktivlərinin (risk nəzərə alınmaqla) ümumi həcminə nisbə-

tidir: 01.02.1999-cu il tarixdən etibarən bu normativ 8% həcmində müəyyən edilmişdir.

H₂ – **bankın cari likvidlik normativi**, bankın ümumi likvid aktivlərinin onun 30 gün müddətinə «tələbli» hesablar üzrə öhdəliklərinin məcmusuna nisbətidir. 01.02.1999-cu il tarixdən etibarən bu normativin yol verilən minimal qiyməti 70% həcmində müəyyən edilmişdir.

H₃ – **ani likvidlik normativi**, bankın likvidliyi yüksək olan ümumi aktivlərinin bankın «tələbli» hesablar üzrə ümumi öhdəliklərinə nisbətidir. 01.02.1997-ci il tarixdən etibarən bu normativin yol verilən minimal qiyməti 20% həcmində müəyyən edilmişdir.

H₄ – **uzunmüddətli likvidlik normativi** bank tərəfindən 1 ildən artıq müddətə verilmiş kreditlərin bank kapitalına, həmçinin bankın depozit hesabları, alınmış kreditlər və 1 ildən artıq müddətə digər uzunmüddətli öhdəliklərinin nisbətidir. Bu normativin yol verilən maksimal qiyməti 120% həcmində müəyyən edilmişdir.

H₅ – **ümumi likvidlik normativi**, kredit təşkilatının likvid aktivlərinin və ümumi aktivlərinin nisbətidir. 01.02.1997-ci il tarixdən etibarən bu normativin yol verilən minimal qiyməti 20% həcmində müəyyən edilmişdir.

Bilavasitə likvidlik normativlərindən başqa Təlimatda kommersiya bankının likvidlik səviyyəsinə dolayı yolla ciddi təsir göstərən bir sıra normativlər nəzərdə tutulmuşdur.

H₆ – **bir borc alan və ya bir-biri ilə bağlı olan borc alanlar qrupunun payına düşən maksimal risk normatividir**.

Riskin maksimal həcmi bankın məxsusi vəsaitlərinin (kapitalının) konkret faizi həcmində müəyyən edilir və 01.02.1998-ci il tarixdən etibarən 25% təşkil edir.

H₇ – **böyük kredit risklərinin maksimal həcmi normatividir**.

Böyük kredit risklərinin maksimal həcmi böyük kredit risklərinin ümumi məbləğinin bankın məxsusi vəsaitlərinə (kapitalına) faiz nisbətidir. Bank kapitalının 5%-dən artıq olan istənilən kredit böyük kredit hesab olunur. Bankın

böyük kreditlərinin ümumi məbləği onun kapitalından ən çoxu 8 dəfə artıq ola bilər.

H₈ – **bankın bir kreditörünün (əmanətçisinin) payına düşən maksimal risk normatividir**.

Əmanətin məbləğinin və ya kreditin bankın məxsusi vəsaitlərinə faiz nisbəti kimi müəyyən olunmuşdur. Bu nisbət 25%-dən artıq ola bilməz.

H₉ – **bankın öz iştirakçılarına (səhmdarlarına) təqdim etdiyi kreditlərin, təminat və zəmanətlərin maksimal həcmidir**.

İştirakçılara (səhmdarlara) verilən bütün kreditlərin ümumi məbləğinin bankın kapitalına faiz nisbətidir. Yol verilən maksimal qiymət 20%-dir.

H₁₀ – bankın öz insayderlərinə, yəni səhmdarlarına, Direktorlar Şurasının üzvlərinə, bankın İdarə Heyətinin üzvlərinə və s. təqdim etdiyi kreditlərin maksimal məbləğidir. Bu məbləğ bank kapitalının 2%-indən artıq ola bilməz.

H₁₁ – **əhalinin cəlb edilmiş pul əmanətlərinin (depozitlərinin) maksimal həcmidir**. Bank kapitalının həcmindən artıq olmamalıdır.

H₁₂ – digər hüquqi şəxslərin paylarını (səhmlərini) almaq məqsədi ilə bankların öz vəsaitlərindən istifadə etmə normativi. Bank kapitalının 25%-indən artıq olmamalıdır.

H₁₃ – **bank tərəfindən məxsusi borc istiqrazlarının (veksellərinin) buraxılması normativi**. Bank kapitalından artıq olmamalıdır.

H₁₄ – **qiymətli metallarla aparılan əməliyyatlar üzrə likvidlik normativi**. Minimal qiyməti bank kapitalının 10%-i həcmindədir.

66. Bank fəaliyyətində riskin idarə olunması

Bank fəaliyyətində bank risklərinin idarə olunması problemi likvidlik problemi ilə bağlıdır.

Bank təcrübəsində əsas məsələ mənfəətin əldə edilməsidir. Burada, şübhəsiz, bank riskləri, yəni əməliyyat yerinə yetirilərkən baş verə biləcək itkilər məsələsi əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyə riski maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi ilə bağlı olan geniş risk sahəsinə əhatə edir. Buraya kredit riski konsepsiyası, faiz riskləri, sahə riskləri, sığorta riskləri, valyuta riskləri, müqavilə tərəfinin öz öhdəliklərini yerinə yetirməməsi riskləri və s. daxildir. Qeyd edilən müxtəlif dərəcəli risklər bir-biri ilə sıx bağlıdır və onlardan birinin dəyişməsi digərlərinin də dəyişməsinə səbəb olur. Belə ki, bankirlərin öz üzərlərinə götürdüləri maliyyə riski bankdakı rollarından asılı olmayaraq bank müştərilərinin üzərlərinə götürdüləri və daşıdıqları risklərlə bilavasitə bağlıdır, yəni bankların öz üzərlərinə götürdüyü risklərlə müştərilərin öz üzərlərinə götürdüləri risklər arasında sıx əlaqə mövcuddur.

Hal-hazırda kommersiya bankının fəaliyyətini idarə edərkən nəzərə alınması zəruri olan **əsas risk növlərinə** aşağıdakılar aiddir:

- **bankın likvidliyinin itirilməsi riski** (ödənişlərin müəyyən olunmuş müddət ərzində həyata keçirilməsi ilə bağlı bankın üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirə bilməməsi ilə bağlıdır);

- **valyuta riski** (xarici valyuta kurslarının gözlənilmədən rubla nisbətən kəskin surətdə dəyişməsi nəticəsində itkilərin olması ehtimalı);

- **faiz riski** (bankın cəlb edilmiş vəsaitlərinin orta dəyərinin, yerləşdirilmiş aktivlər üzrə orta dərəcənin artması riski);

- **əksagentin riski** (bankın əksagentinin öz öhdəliklərini yerinə yetirməməsi riski);

- **maliyyə yatırımlarının müxtəlif sahələrə yönəldilməməsi riski** (bankın əsas vəsaitlərinin yatırıldığı bazar sektorunda baş verən kəskin dəyişikliklər üzündən itkilərin olması riski);

- **bazar riski.**

Riskləri dəyərləndirərkən məhz Rusiya bank sistemi üçün səciyyəvi olan bir sıra xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır.

Bankın ani likvidliyinin itirilməsi riski daha mühümdür. Bu, müştərilərin ödənişlərinin ləngiməsinə, müştəri bazasının itirilməsinə və s. gətirib çıxaracaq.

Rusiya bank sistemində faiz riski az əhəmiyyət kəsb edir, çünki dərəcələr və müddətlər arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur və təhlükə yalnız «uzun» (bahalı) pulun «qısa» (az gəlirli) aktivlərə yönəldilməsi zamanı baş verir.

Bank əksagentinin risk dərəcəsi yüksəkdir, çünki, birincisi, iqtisadi vəziyyətin kəskin surətdə dəyişməsi ehtimalı qalır, ikincisi, müəyyən rus mentalitetini və zəif qanunvericilik bazasını nəzərə almaq lazımdır; üçüncüsü, Rusiya maliyyə hesabdərliyyəsinin qeyri-şəffaf olması üzündən borc alanın maliyyə vəziyyətini proqnozlaşdırmaq çətindir.

Rusiyanın beynəlxalq valyuta bazarında müəyyən yer tutması Rusiya bank təcrübəsindəki rəsmi kursun inzibati qaydada müəyyən edilməsi zamanı valyuta riskinin əsas valyuta növlərinə təsirini artırır.

Rusiyanın maliyyə bazarında alternativin olmaması Rusiya kommersiya banklarının aktivlərinin müxtəlif sahələrə yönəldilməsini zəiflədir. Həmçinin yatırım riskinin aşağı olması şəraitində qiymətli dövlət kağızlarının (QKO) kifayət qədər gəlir gətirməsi buna təsir etmişdir. Belə bir vəziyyət avqust (1998-ci il) valyuta-maliyyə böhranı zamanı Rusiya banklarının əksəriyyətinin iflası uğramasında həlledici amil olmuşdur.

12. İxtisaslaşdırılmış banklar və onların əməliyyatlarının xüsusiyyətləri

67. Kredit-bank sistemi strukturunda ixtisaslaşdırılmış banklar. 68. Əmanət bankları və onların əməliyyatları. 69. Rusiya Əmanət Bankı və onun əməliyyatları. 70. İnvestisiya bankları: onların funksiyaları və əməliyyatlarının xüsusiyyətləri. 71. İpoteka bankları və onların əməliyyatları.

67. Kredit-bank sistemi strukturunda ixtisaslaşdırılmış banklar

Bazar şəraitində ixtisaslaşdırılmış bankların fəaliyyəti əksər müştərilər üçün, əsasən, bir-iki bank xidmətinin göstərilməsinə yönəlmişdir. Bankların ixtisaslaşmasının digər növü kimi yalnız müştərilərin müəyyən kateqoriyasına xidmət göstərilməsi və ya sahə üzrə ixtisaslaşma çıxış edə bilər.

Dünya bank təcrübəsində aşağıdakı ixtisaslaşma meyarları qəbul olunmuşdur.

1. Funksional ixtisaslaşma:

- ssuda-əmanət bankları;
- investisiya bankları;
- ipoteka bankları;
- klirinq bankları.

2. Sahə üzrə ixtisaslaşma:

- kənd təsərrüfatı bankları;
- tikinti bankları;
- trast baqnkları;
- xarici ticarət bankları.

3. Müştərilər üzrə ixtisaslaşma:

- birja bankları;
- kooperativ banklar;
- sığorta bankları;
- kommunal baqnklar.

4. Ərazi üzrə ixtisaslaşma:

- regional banklar;
- regionlararası banklar;
- bələdiyyə bankları.

Bankların funksional ixtisaslaşması daha aydın ifadə olunmuşdur, çünki bu ixtisaslaşma bankın fəaliyyətinin xarakterinə prinsipial surətdə təsir edir, aktivlərin və passivlərin formalaşdırılmasının xüsusiyyətlərini, bankın balansının tərtib edilməsini, həmçinin müştərilərlə işin təşkili xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

68. Əmanət bankları və onların əməliyyatları

Əmanət bankları öz fəaliyyətlərini xırda əmanətlərin müəyyən müddətə cəlb edilməsi hesabına qurur. Baxmayaraq ki, onların əksəriyyəti, bir qayda olaraq, istifadə rejimi müxtəlif olan müddətli hesabların tətbiqini təcrübədən keçirir. Həmin hesablar müddətli vəsaitləri məhdudiyyət qoyulmadan istənilən vaxt götürməyə imkan verir.

Əmanət bankları regionlar və ya ayrı-ayrı şəhərlər miqyasında fəaliyyət göstərən kiçik kredit təşkilatları kimi meydana gəlmişdir. Onlar ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya və bəzi Skandinaviya ölkələrində daha çox inkişaf etmişdir.

Hal-hazırda əmanət banklarının bir neçə növü mövcuddur.

1. **Vəkalətli-əmanət bankları** - kooperativ bank idarələrinin bir növüdür. Böyük Britaniyada daha geniş yayılmışdır. Böyük Britaniya Milli Əmanət Bankı geniş yayılmış poçt şöbələri şəbəkəsi vasitəsilə fəaliyyət göstərir və dövlətin nəzarəti altındadır.
2. **Qarşılıqlı-əmanət bankları** - ABŞ-da yayılmış kooperativ bank idarələrinin bir növüdür. Bu bankların xüsusiyyəti ondadır ki, onlar səhmdar kapitala malik deyil. Qeyd edilən banklar Etibarlı Şəxslər Şurası tərəfindən idarə olunur, onların fəaliyyəti isə qanunvericiliklə tənzimlənir. Yerinə yetirilən əməliyyatların dairəsi baxımından qarşılıqlı-əmanət bankları kommersiya banklarına yaxındır.
3. **Poçt-əmanət bankları** - xarici ölkələrdə əmanət idarələrinin ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Bu banklar XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində əhalinin geniş dairələrinin əmanətlərini cəlb edən institutlar kimi yaranmışdır.

Təşkilati struktur kimi ölkələrin əsrlərlə formalaşan poçt sistemindən istifadə olunmuşdur. Müasir şəraitdə belə banklar Böyük Britaniya, Fransa, Finlandiya, Yaponiya, Misir və Hindistanda geniş yayılmışdır.

Poçt-əmanət bankları əhalinin vəsaitlərini poçt şöbələri vasitəsilə toplayır, həmin şöbələrin rolu pul vəsaitlərinin qəbul edilməsi və verilməsi ilə məhdudlaşır.

Aktivlər tamamilə dövlət qiymətli kağızlarından ibarətdir. Banklar aşağıdakı bank əməliyyatlarını həyata keçirir:

- əhaliyə kredit verir;
- hüquqi şəxslərə kredit verir;
- çekləri ödəyir;
- pul köçürmələrini həyata keçirir.

Regional iqtisadiyyatın inkişaf etdiyi ölkələrdə əmanət idarələrinin böyük qrupunu əmanət kassaları təşkil edir. Hal-hazırda əmanət kassalarının üç növü mövcuddur:

- dövlət əmanət kassaları;
- özəl əmanət kassaları;
- bələdiyyə əmanət kassaları.

Əmanət kassaları müxtəlif ölkələrdə fərqli təşkilati struktura malikdir: Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya və Yaponiyada dövlət əmanət kassaları, Fransada dövlət və bələdiyyə əmanət kassaları, ABŞ-da isə «qarşılıqlı» əmanət kassaları fəaliyyət göstərir.

Almaniya iqtisadiyyatında əmanət kassaları sisteminin əhəmiyyəti daha böyükdür. Qeyd etmək kifayətdir ki, Almaniya əmanət kassaları sisteminə 12 regional birlikdə fəaliyyət göstərən 710 əmanət kassası daxildir və ölkə əhalisinin təxminən 60%-i həmin kassalarda hesablara malikdir.

Bütövlükdə Almaniya əmanət kassaları aşağıdakı əməliyyatları həyata keçirir.

Aktiv əməliyyatlar:

- daşınmaz əmlak üçün kreditlər;

- sənaye kreditləri;
- istehlak kreditləri;
- bələdiyyə kreditləri.

Passiv əməliyyatlar:

- tələbli əmanətlər;
- əmanət qoyuluşları;
- müddətli əmanətlər;
- əmanət sertifikatları;
- əmanət kassalarının istiqrazları.

Əmanət kassaları digər xidmətlər də göstərir:

- qiymətli kağızların alqı-satqısı;
- müştərilərə məsləhət verilməsi və s.

Müştərilər vəsaitlərini əmanət kassalarına yerləşdirərkən onlara əmanət kitabçası verilir. Pul vəsaitlərinin sahibləri əmanət sertifikatları və ya əmanət kassalarının istiqrazlarını əldə edə bilərlər. Sabit faiz dərəcəsinə malik olan bu sertifikat və istiqrazlar kursun dəyişməsi riskinə məruz qalmır. Bununla yanaşı əmanətlərin digər formaları da mövcuddur.

69. Rusiya Əmanət Bankı və onun əməliyyatları

Rusiyada Əmanət Bankı, həmçinin əhalinin və hüquqi şəxslərin müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərini bank əmanətçilərinin maraqlarına uyğun şəkildə yerləşdirmək məqsədi ilə cəlb etmək üçün yaradılmışdır.

Rusiya Əmanət Bankı təşkilati formasına görə Nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətdir. Bankın əsas səhmdarı Rusiya Mərkəzi Bankıdır, Rusiya Əmanət Bankı səhmlərinin nəzarət paketi ona məxsusdur. Digər səhmdarlar: Rusiya Xarici Ticarət Bankı, RF MB-nin Rusiya Respublika İnkassasiya İdarəsi, bu bankların idarələrinin kollektivləri və ayrı-ayrı idarələri, digər hüquqi və fiziki şəxslərdir.

Rusiya Əmanət Bankının fəaliyyəti səhmdarlar iclası tərəfindən tənzimlənir və onun nəzarəti altındadır. Səhmdarlar iclası bankın ali idarəetmə orqanıdır, iclaslararası fasilələr zamanı bankın fəaliyyəti Bank Şurası tərəfindən tənzimlənir. Bankın icraçı orqanı Direktorlar Şurasıdır: buraya Prezident, dörd vitse-prezident və Direktorlar Şurasının 15 üzvü daxildir. Direktorlar Şurasına ümumi rəhbərlik bankın prezidenti tərəfindən həyata keçirilir.

Rusiya Əmanət Bankı sisteminin başlıca struktur elementi şöbələrdir. Onlar əməliyyat şöbələrinə və müştərilərə xidmət üzrə filial və şöbələrə malik ola bilər.

Rusiya Əmanət Bankının banklarına sədrilər rəhbərlik edir, onlar bankın prezidenti tərəfindən təyin edilir. Bankın şöbələrinə isə bank sədriləri tərəfindən təyin edilən müdirilər rəhbərlik edir.

Rusiya Əmanət Bankının bütün idarələri müvafiq bölmələr haqqında Əsasnaməyə uyğun fəaliyyət göstərir, həmin Əsasnamədə onların səlahiyyətləri, yerinə yetirdikləri funksiyaları və məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur.

Rusiya Əmanət Bankının fəaliyyətinin əsas istiqaməti əhaliyə müxtəlif xidmətlərin göstərilməsidir:

- əmanətlərin qəbulu və verilməsi;
- kredit-hesablaşma xidməti;
- üçüncü şəxslərə görə əmanətlərin, təminatların və digər öhdəliklərin verilməsi;
- hüquqi və fiziki şəxslərdən xarici valyutanın alınması və onlara satılması.

Rusiya Əmanət Bankı digər banklar kimi aktiv və passiv əməliyyatları həyata keçirir.

Rusiya Əmanət Bankının **passiv əməliyyatlarına** aşağıdakılar aiddir:

- məxsusi kapitalın yaradılması üzrə əməliyyatlar;
- əhalinin əmanətlərinin qəbulu və saxlanması üzrə əməliyyatlar;
- hüquqi şəxslərin depozitlərinin qəbulu üzrə əməliyyatlar;
- dövlət qiymətli kağızlarının, depozit və əmanət sertifikatlarının və digər qiymətli kağızların satışı üzrə əməliyyatlar.

Rusiya Əmanət Bankının **aktiv əməliyyatlarına** aşağıdakılar aiddir:

- vəsaitlərin qiymətli kağızlara, ilk növbədə dövlət qiymətli kağızlarına yatırılması üzrə əməliyyatlar;
- banklararası kreditlər;
- hüquqi şəxslərə verilən kreditlər;
- əhaliyə kreditlərin verilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya Əmanət Bankının aktiv əməliyyatlarının əksəriyyəti əhaliyə kreditlərin verilməsi üzrə əməliyyatların payına düşür. Ssudalar aşağıdakı məqsədlər üçün verilir:

- daimi yaşayış üçün fərdi yaşayış binalarının tikintisi;

- daimi yaşayış üçün fərdi yaşayış binasının alınması;
- kənd yerində xüsusi olaraq ayrılmış torpaq sahəsində mövsümi yaşayış üçün evin tikintisi;
- zəruri ehtiyaclar.

Ssudalar üzrə faizlər dərəcələrə ayrılmaqla (ssudanın verilmə müddətindən fərqli olaraq) müəyyən edilir. Əlavə edilmiş faizlərin bir hissəsi kredit alınarkən dərhal ödənilir, qalan hissə isə kreditin istifadə olunduğu ayların sayına bölünərək əsas borc üzrə ödənişə əlavə edilir.

Rusiya Əmanət Bankı sadalananlarla yanaşı aşağıdakı xidmətləri də göstərir:

- müştərilərin və bank müxbirlərinin tapşırığı ilə hesablaşmalar həyata keçirir;
- müştərilərə kassa xidmətləri göstərir;
- inkassasiya xidmətləri göstərir;
- müştərilərin və müxbir-bankların hesablarını aparır;
- valyuta mübadiləsi üzrə əməliyyatları həyata keçirir;
- broker xidmətləri göstərir;
- məsləhətlər verir.

Rusiya Əmanət Bankı göstərdiyi xidmətlərə görə müqavilə əsasında komisiyon haqqı alır.

Rusiya Əmanət Bankı tam təsərrüfat hesabı prinsipləri əsasında işləyir, müstəqil balansla malikdir və müştərilərə kredit-hesablaşma xidmətlərinin göstərilməsi qaydasının müəyyən edilməsində yuxarı strukturlardan qətiyyətli asılı deyil.

70. İnvestisiya bankları: onların funksiyaları və əməliyyatlarının xüsusiyyətləri

İnvestisiya bankları - investisiyaların maliyyələşdirilməsi və kreditləşməsinə həyata keçirən xüsusi kredit institutlarıdır. Bu banklar spesifik bank idarələridir, bu həm ssuda kapitalları bazarının xüsusiyyətləri, həm də sənaye baxımından inkişaf etmiş ayrı-ayrı ölkələrin bank qanunvericiliyinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Qeyd edilən ölkələrdə kommersiya banklarına investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağandır.

ABŞ-dakı investisiya bankları əsasən emissiya funksiyasını yerinə yetirir, yəni yeni səhm və istiqrazların buraxılması ilə bağlı hüquqi şəxslərlə danışıqlar aparır, belə buraxılışlara texniki hazırlığı həyata keçirir, qiymətli kağızların bazarda yerləşdirilməsi və onların bazarda yerləşdirilməli olmayan hissəsinin öz hesabına alınmasına dair öhdəlik götürür.

Beləliklə, ABŞ-da kommersiya və investisiya banklarının səlahiyyətləri qanunvericilik tərəfindən dəqiq müəyyən edilmişdir.

Sənaye baxımından inkişaf etmiş Avropa ölkələrində belə bir dəqiq ayırma mövcud deyil.

Böyük Britaniyada investisiya əməliyyatlarını ənənəvi olaraq ticarət bankları həyata keçirir.

Fransada kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilmə və kreditləşməsi xüsusi kredit institutları tərəfindən həyata keçirilir, onların arasında «Milli kredit» bankı başlıca rol oynayır.

Almaniyada investisiya bankları müstəqil institutlar kimi geniş yayılmamışdır. Burada banklar öz fəaliyyətlərində həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli (investisiya) əməliyyatlarını həyata keçirir.

Yaponiyada həm dövlət, həm də özəl banklar uzunmüddətli ssudaların verilməsi ilə məşğuldur.

İnvestisiya banklarının vəzifəsi investisiyaların maliyyələşdirilməsi və kreditləşməsi olduğundan, investisiyaların əsas növlərini nəzərdən keçirək.

İnvestisiyalar - sahibkar gəliri və ya faizi qazanmaq məqsədi ilə pul vəsaitlərinin xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə uzun müddətə yatırılmasıdır.

İnvestisiyaların aşağıdakı növləri mövcuddur:

- **maliyyə investisiyaları** - özəl şirkətlər və dövlət tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlara yatırımlardır;

- **real investisiyalar** əsas kapitalla və maddi-istehsal ehtiyatlarının artırılmasına yönəlmiş yatırımlardır.

Həmçinin aşağıdakıları fərqləndirirlər:

- **genişlənmə investisiyaları**, onların mənbəyi mənfəətin bir hissəsidir;

- **yeniləşmə investisiyaları**, onların mənbəyi amortizasiya fondudur.

İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi üzrə əməliyyatların aparılması üçün investisiya bankları uzunmüddətli ssuda kapitalını səfərbər edir və istiqrazların, yaxud digər növ borc öhdəliklərinin buraxılması və yerləşdirilməsi vasitəsilə həmin ssuda kapitalını borc alanlara təqdim edir.

Digər banklar kimi, investisiya bankları da aktiv və passiv əməliyyatları həyata keçirir.

İnvestisiya banklarının resursları, əsasən bankların öz qiymətli kağızlarını (səhm və istiqrazlarını) yerləşdirmək yolu ilə əldə etdikləri cəlb olunmuş vəsaitlər hesabına formalaşır. İnvestisiya banklarının **passiv əməliyyatlarının** xüsusiyyəti bundan ibarətdir. Kommersiya banklarından fərqli olaraq, investisiya bankları qısa və orta müddətli depozitlərdən istifadə edə bilmir. Son illərdə investisiya banklarının passivlərində borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisinin artması

tendensiyası müşahidə edilir, eyni zamanda onların məxsusi kapitalının xüsusi çəkisi azalmaqdadır.

İnvestisiya banklarının **aktiv əməliyyatları** aşağıdakılardır:

- qiymətli kağızları girov qoymaqla uzunmüddətli ssudaların verilməsi;
- bank investisiyaları.

Qiymətli kağızların girov qoyulması şərti ilə ssudalar qiymətli kağızların kurs dəyərinin bir hissəsi həcmində verilir, qiymətli kağızlar isə müvəqqəti olaraq borc alandan bankın sərəncamına keçir.

Ödənilmə müddətinə görə ssudalar orta müddətli (bir ildən beş ilədək) və uzunmüddətli ssudalara (beş ildən artıq) bölünür.

İnkişaf etmiş Qərbi dövlətlərində iri müəssisələrə birbaşa uzunmüddətli sənaye krediti, onların istehsal fondlarının girov qoyulması şərti ilə verilir.

Bu cür kredit əksər hallarda sənayenin banklar tərəfindən maliyyələşdirilməsi ilə nəticələnir. Bu zaman banklar vəsaitlərinin bir hissəsini müəssisənin inkişafına yönəldir və onun iştirakçısına çevrilir.

Bank investisiyaları - qiymətli kağızlar bankın mülkiyyətinə çevrildikdə bank tərəfindən həmin kağızların alınmasıdır. İnvestisiya banklarının investisiyaların maliyyələşdirilməsində iştirakı müxtəlif ölkələrdə fərqlidir və bu zaman həmin bankların təşkilati strukturunun xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Belə ki, İngiltərənin ticarət bankları səhmlərin və istiqrazların buraxılması və yerləşdirilməsi yolu ilə İngiltərə sənayesini maliyyələşdirir.

İnkişaf etməkdə olan investisiya banklarının resursları qiymətli kağızların buraxılması yolu ilə formalaşır, həmin qiymətli kağızlar birjada, yaxud bank sistemi vasitəsilə yerləşdirilir, nadir hallarda isə əhali arasında paylanır.

Rusiya iqtisadiyyatında «investisiyalar» və «kapital qoyuluşları» anlayışları uzun müddət eyni mənada işlənmişdir. Yalnız 1990-cı ilin dekabrında investisiya fəaliyyəti haqqında qanunvericiliyin qəbul edilməsi ilə əlaqədar müəyyən olunmuşdur ki, sahibkarlıq fəaliyyəti (bu fəaliyyət nəticəsində mənfəət (gəlir) əldə edilir) obyektinə qoyulan əmlak və intellektual dəyərlərin bütün növləri investisiya adlanır. Beləliklə, investisiya anlayışı qəbul olunmuş anlayışa yaxınlaşdırıldı.

Lakin bu məsələ Rusiya bank təcrübəsində öz gələcək inkişafını tapmadı, xüsusən də 1998-ci ilin avqust hadisələri ilə əlaqədar.

71. İpoteka bankları və onların əməliyyatları

İpoteka (torpaq) bankları daşınmaz əmlakın (torpaq və tikililərin) girov qoyulması şərti ilə vəsaitlərin uzun müddətə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi üzrə kredit əməliyyatlarını həyata keçirir.

İpoteka bankları ilk dəfə XVIII əsrdə Almaniyada meydana gəlmişdir. 1770-ci ildə Sileziyada yaradılmış bank ilk ipoteka bankı olmuşdur.

İpoteka bankları əsasən Almaniya, ABŞ və Fransada inkişaf etmişdir.

Hal-hazırda Almaniyada 13 dövlət və 25 özəl torpaq bankı fəaliyyət göstərir.

1916-cı ildə ABŞ-ın 12 dairəsində federal torpaq bankları yaradılmışdır, onların məqsədi fermerlərin torpaqlarını girov götürməklə onlara ssuda verməkdən ibarət idi.

Fransada ən iri torpaq bankı olan Kredi fonsye de Frans və onun filialı – Sahibkarlar kontoru torpaq sahibləri və tikinti şirkətlərinə mənzil və sənaye tikintisi üçün ssuda verir.

İpoteka banklarının **əsas passivləri** bankın məxsusi kapitalı və bank tərəfindən buraxılan ipoteka istiqrazlarıdır.

İpoteka istiqrazları - daşınmaz əmlakla təmin edilməklə buraxılan və sabit (müəyyən edilmiş) faiz gətirən uzunmüddətli qiymətli kağızlardır. İpoteka istiqrazları həm ipoteka bankları, həm də ticarət-sənaye korporasiyaları tərəfindən buraxılır.

İpoteka banklarının **əsas aktiv əməliyyatı** ipoteka kreditinin təqdim edilməsidir.

İpoteka krediti daşınmaz əmlakın, ilk növbədə torpağın girov qoyulması ilə verilən uzunmüddətli ssudalardır. Ssuda almaq məqsədi ilə daşınmaz əmlakın girov qoyulması **ipoteka** adlanır.

İpoteka krediti sahibkarlara kapitalın səmərəli istifadə həcmi artırmaq, torpaq sahiblərinə isə əlavə torpaq sahələrinin satın alınmasını maliyyələşdirmək imkanı verir.

İpoteka krediti uzunmüddətli olması ilə yanaşı girov qoyulmuş əmlakın borclu şəxsə qalmasını təmin edir və həmin şəxs bu əmlakdan istifadə edir. Əgər əvvəlki girov kağızları əmlakın dəyərinə təsir etməmişsə, o zaman əlavə kredit almaqla əmlakı yenidən girov qoymaq mümkündür.

Borc alanların maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq, ipoteka ssudaları üzrə faiz dərəcələri, bir qayda olaraq, birbirindən fərqlənir. Əksər hallarda faiz dərəcələrinin həcmi dövlət tərəfindən əhalinin təbəqələrinə uyğun şəkildə müəyyən edilir.

Borc alan borcu vaxtında ödəmədikdə daşınmaz əmlakı itirir və girov qoyulmuş əmlak üzərində sahiblik hüququ banka keçir.

İpoteka bazarı İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ, Kanada, Qərbi Avropa və Yaponiyada xeyli inkişaf etmişdir.

Bir sıra olduqca mühüm qanunun olmaması Rusiyada ipoteka bankının inkişafını ləngidir. Torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ və onun həyata keçirilmə mexanizmi həmin qanunlarda mütləq öz əksini tapmalıdır.

13. İxtisaslaşdırılmış qeyri-bank institutları

72. İxtisaslaşdırılmış qeyri-bank institutlarının kredit-bank sistemindəki yeri və rolu.

73. Sığorta əməliyyatları.

74. Qeyri-dövlət pensiya fondları.

75. İnvestisiya şirkətləri.

76. Ssuda-əmanət assosiasiyaları.

77. Maliyyə şirkətləri. 78. Kredit ittifaqları.

79. Xeyriyyə fondları.

72. İxtisaslaşdırılmış qeyri-bank institutlarının kredit-bank sistemindəki yeri və rolu

İxtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutlarını və ya parabank idarələrini fərqləndirən cəhət onların müəyyən müştəri tiplərinə xidmət göstərməyə meyl etməsi, yaxud əsasən bir-iki xidmət növünü təklif etməsidir. Onların fəaliyyəti əsasən bazarın kiçik segmentinə xidmət etməkdən, bir qayda olaraq, kredit-hesablaşma və maliyyə xidmətlərinin xüsusi növlərini təklif etməkdən ibarətdir.

İxtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutlarının təsirinin artmasına aşağıda göstərilən üç səbəb təsir edir:

- 1) inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin gəlirlərinin artması;
- 2) qiymətli kağızlar bazarının fəal inkişaf etməsi;
- 3) bu institutlar tərəfindən kommersiya və ixtisaslaşdırılmış bankların göstərə bilmədiyi xüsusi xidmətlərin təklif edilməsi.

Bu institutların bank bazarındakı fəaliyyətinin əsas formaları əhalinin qənaət edilib yığılmış pullarının toplanması, hüquqi şəxslərə, bələdiyyə strukturlarına və dövlətə istiqraz borcları vasitəsilə kreditlərin verilməsi, bütün növ səhmlər vasitəsilə kapitalların səfərbər edilməsi, həmçinin ipoteka, istehlak kreditlərinin verilməsi və qarşılıqlı kredit yardımının göstərilməsindən ibarətdir.

Qeyri-bank maliyyə-kredit institutları həm öz aralarında, həm də kommersiya bankları ilə şiddətli rəqabət aparır.

Sığorta şirkətləri pensiya vəsaitlərinin cəlb olunması uğrunda pensiya fondları ilə rəqabət aparır. Ssuda-əmanət assosiasiyaları ipoteka krediti və daşınmaz əmlaka kapital qoyuluşu sahəsində sığorta şirkətləri ilə mübarizə aparır. Maliyyə şirkətləri istehlak krediti sahəsində sığorta şirkətləri ilə rəqabət aparır. Bundan əlavə, bütün maliyyə-kredit

institutları əhalinin bütün təbəqələrinin vəsaitlərinin cəlb edilməsi uğrunda kommersiya və əmanət bankları ilə rəqabət aparırlar.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, rəqabət, bir qayda olaraq, qeyri-qiymət xüsusiyyətinə malikdir.

Məsələn burasındadır ki, 1980-ci ilədək ABŞ-da ölkənin Federal Ehtiyatlar Sistemi tərəfindən nəşr edilmiş «**Q**» Təlimatı qüvvədə olmuşdur, bu Təlimat kredit ittifaqları və qarşılıqlı fondlara bir sıra spesifik üstünlüklər verirdi.

İstehlak kooperativləri olan kredit ittifaqları mənfəətsiz institutlar kateqoriyasına aid edilərək federal gəlir vergisindən azad edilmişdi. Bundan əlavə, onlar öz səhmləri üzrə 7% həcmində orta dividend ödəmək hüququna malik idi, eyni zamanda kommersiya bankları yalnız 5,25%, ssuda-əmanət bankları isə yalnız 5,5% ödəyə bilərdi.

«Q» Təlimatı tərəfindən bank və ssuda-əmanət assosiasiyalarının depozitlərinə tətbiq edilən məhdudiyyətlər də bazar faiz dərəcələrinin artması ilə birgə qarşılıqlı fondların inkişafına səbəb olmuşdur. Qısamüddətli qiymətli kağızlar bazarının faiz dərəcələri «Q» Təlimatı tərəfindən banklar və ssuda-əmanət institutları üçün müəyyən edilmiş həddi keçdikcə, pul bazarının qarşılıqlı fondları da inkişaf edirdi. Fondların səhmlərindən əldə edilən gəlirlər 1979-cu ildə ikirəqəmli ədədlə ifadə olunduqda banklardan və ssuda-əmanət assosiasiyalarından vəsaitlərin axını fəcəli şəkildə alındı.

73. Sığorta şirkətləri

Sığorta bazarı pul münasibətlərinin xüsusi sahəsidir. Burada alqı-satqı obyektini kimi «spesifik əmtəə», yəni sığorta xidməti çıxış edir, ona olan tələb və təklif formalaşır.

Sığorta şirkətlərində kapital yığımının xüsusiyyəti hüquqi və fiziki şəxslərdən sığorta mükafatlarının daxil olması təşkil edir, həmin mükafatların məbləği sığorta tarifləri və ya dərəcələri əsasında hesablanır.

Banklardan və ya digər maliyyə-kredit institutlarından fərqli olaraq, sığorta şirkətləri daha geniş təşkilati formalara malikdir. Hal-hazırda dörd forma mövcuddur.

Sığorta şirkətləri təşkilinin birinci forması digər maliyyə-kredit institutlarının təşkilati formaları ilə eynidir, yəni səhmdar əsasda qurulmuşdur. Bu cür təşkilati forma həm həyatı sığorta edən şirkətlərə, həm də əmlakı bədbəxt hadisədən sığorta edən şirkətlərə xasdır.

Sığorta şirkətləri təşkilinin ikinci forması «qarşılıqlı əsasda» adlanır: sığorta polisinə malik olan hər bir şəxs şirkətin sahibi, yəni səhmdarıdır, lakin səhm əsasən deyil, sığorta polisinə əsasən. Aydındır ki, belə olduqda şirkət səhm buraxmır. Bu cür təşkilati forma həyatı sığorta edən şirkətlərə xasdır və ABŞ, Kanada, İngiltərə və Avstraliyada geniş yayılmışdır.

Sığorta şirkətləri təşkilinin üçüncü forması qarşılıqlı mübadilədir. Bu zaman əslində kooperativ əsaslarla təşkil edilmiş şirkət ayrı-ayrı şəxslərin və ya şirkətlərin adından fəaliyyət göstərir. Şirkətin iştirakçıları onun mərkəzi ofisi vasitəsilə sığorta risklərini mübadilə edir. Bu zaman onlar yalnız özlərini sığortalayaraq sığortanı kənara satmır. Məhz belə şirkətlər daxili sığorta və ya qarşılıqlı mübadilə şirkətləri adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, onlar sığorta əməliyyatlarında mühüm yer tutur və əsasən avtomobillərin sığortası və yangından sığorta sahəsində fəaliyyət göstərir.

Və, nəhayət, təşkilin dördüncü forması sindikatlardan ibarət olan Lloyd sistemidir. Həmin sindikatlara, bir qayda olaraq, xırda sığorta şirkətləri və broker sığorta firmaları ortaqdır. Sığorta riski üzrə məsuliyyət sindikat üzvləri və ya Lloyd sisteminin bütün iştirakçıları arasında bölüşdürülür. Lloyd sisteminə sindikatların fəaliyyətinə rəhbərlik və yeni üzvləri qəbul edən xüsusi komitə rəhbərlik edir. Bu təşkilati forma İngiltərə və Almaniya üçün daha səciyyəvidir.

Sığorta şirkətlərinin maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi mənfəət və sığorta əmanətlərinin ehtiyatlarıdır. Bunlar sığorta müqafatı və sığorta əvəzinin ödənilməsi arasında yaranan fərqdən üstə gəl əməliyyatların aparılması xərclərindən əmələ gəlmişdir. Mənfəət həmişəlik şirkətdə qalır, əmanətlərin ehtiyatları isə gələcək öhdəliklər kimi investisiyalara yönəldilir.

Sığorta şirkətlərinin passiv və aktiv əməliyyatları spesifik xarakterə malikdir və bankların və digər maliyyə-kredit institutlarının buna bənzər əməliyyatlarından prinsipial şəkildə fərqlənir.

Sığorta şirkətlərinin passivləri əsasən hüquqi və fiziki şəxslərin ödədiyi sığorta müqafatları hesabına formalaşır. Digər passiv maddələrin payı cüzidir və səhmdar kapitaldan, mənfəət hesabına formalaşan ehtiyat kapitalından, həmçinin sığorta şirkətinin əmlakının da daxil olduğu bəzi digər maddələrdən ibarətdir.

Sığorta şirkətlərinin aktiv əməliyyatları - mərkəzi və yerli hökumətin dövlət səhmlərinə, özəl müəssisələrin səhm və istiqrazlarına, ipotekaya, həmçinin polis istiqrazlarına qoyulan investisiyalar hesabına əmələ gəlir. Sığorta şirkətlərinin bu qoyuluşlarının xüsusiyyəti ondadır ki, burada özəl şirkətlərə məxsus qiymətli kağızlar və ipoteka kreditləri əsas yer tutur. Həyatı sığorta edən şirkətlərin aktivlərində polis istiqrazları və daşınmaz əmlaka qoyuluşlar mühüm yer tutur. Polis istiqrazları mahiyyət etibarilə konkret şirkətdə sığorta almış şəxslərin kreditləşdirilməsidir.

RF-nin Dövlət Sığorta Nəzarəti İdarəsi tərəfindən Rusiyadakı sığorta şirkətlərinə investisiyaları aşağıdakı istiqamətlər üzrə yerləşdirmək məsləhət görülmüşdür:

- dövlət qiymətli kağızlara və Federasiya subyektləri və yerli hakimiyyət orqanlarının qiymətli kağızlarına (burada həyatın sığortalanması üzrə ehtiyatların 20%-ni və digər ehtiyatların 10%-ni yerləşdirmək tövsiyə olunur);
- bank əmanətlərinə (depozitlərinə) (burada sığorta ehtiyatlarının ən çoxu 50%-i həcmində vəsait yerləşdirmək tövsiyə olunur);
- səhmdar cəmiyyətlərin qiymətli kağızlarına (yatırımların ən çoxu 40%-i);
- daşınmaz əmlaka (yatırımların ən çoxu 40%-i);
- valyuta sərvətlərinə (sığorta ehtiyatlarının ən çoxu 10%-i)

Sığorta ehtiyatları əmanətlərinin likvidliyinə zəmanət və cari sığorta ödəmələrini həyata keçirmək məqsədi ilə sığorta şirkətinin bankdakı haqq-hesab hesabında sığorta ehtiyatlarının ümumi məbləğinin ən azı 10%-i həcmində vəsait olmalıdır.

74. Qeyri-dövlət pensiya fondları

Pensiya fondları kredit bank bazarında kifayət qədər yeni hadisədir. Onların inkişafı İkinci Dünya müharibəsindən sonra başlamışdır.

Pensiya fondunun təşkilati strukturunu digər maliyyə-kredit idarələrinin strukturundan fərqləndirən cəhət burada hər-hansı bir mülkiyyət formasının nəzərdə tutulmamasıdır. Pensiya fondu korporasiyalar nəzdində yaradılır və həmin korporasiyalar onun sahibi hesab edilir. Bu fondlar idarə olunmaq məqsədi ilə kommersiya banklarının trust şöbələrinə verilə bilər və bu zaman həmin fondlar sığorta olunmamış hesab edilir; yaxud pensiya fondları sığorta şirkətlərinə verilir, sığorta şirkətləri isə pensiyaların bundan sonra ödənilməsinə həyata keçirir və belə fondlar sığorta olunmuş fondlar adlanır.

Qeyri-dövlət pensiya fondları ilə yanaşı mərkəzi hökumət və yerli hakimiyyət orqanları səviyyəsində dövlət fondları da yaradılır.

Pensiya fondlarının passiv əməliyyatlarının əsasını hüquqi şəxslərdən (işəgötürənlərdən), həmçinin işçi və qulluqçulardan daxil olan ehtiyatlar təşkil edir, onların çəkisi daxil olan pulun 20-30%-i təşkil edir. Həyatın sığortalanmasında olduğu kimi, pensiya fondlarının kapitalının xüsusiyyəti yığımların uzunmüddətli olmasıdır (10 il və daha artıq).

Bu fakt nəzərə alınmaqla, pensiya fondlarının aktiv əməliyyatlarının xüsusiyyəti dövlət və özəl qiymətli kağızlara uzunmüddətli investisiyaların yatırılmasındadır. Pensiya fondlarının aktivlərinin demək olar ki 80%-i özəl korporasiyaların qiymətli kağızları təşkil edir, bununla belə aktivlərin təxminən 30%-i adi səhmlərin payına düşür, bu isə pensiya fondlarına korporasiyaların siyasətinə fəal təsir etmək imkanı verir.

ABŞ-dakı maliyyə vasitəçilərinin əlində olan aktivlərin təxminən dördü bir hissəsi sığorta şirkətlərinin və pensiya fondlarının payına düşür. Onların fəaliyyəti bankların, ssuda-əmanət institutlarının və qarşılıqlı fondların fəaliyyətindən fərqlənir, lakin onların ümumi bir cəhəti var – onlar müştərilərinin aktiv və passivlərə olan ehtiyacını ödəyirlər. Sığorta şirkətləri və pensiya fondları öz borc istiqrazlarını (passivlərini) annuitetlər şəklində buraxır, müştərilər həmin annuitetləri gələcəkdə gözlənilməyən xərclərin ödənilməsi üçün istifadə etmək niyyətindədirlər. Həyatın sığorta olunması gözlənilməz ölümə ehtiyatən həyata keçirilir. Burada məqsəd sığorta olunandan asılı olan şəxslərin maliyyə təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarətdir. Pensiya fondlarının müştəriləri təqaüdə çıxdıqdan sonra qeyd olunan fondlar tərəfindən vəsaitlə təmin edirlər.

Həm sığorta şirkətləri, həm də pensiya fondları xüsusi olaraq bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş borc öhdəlikləri (passivlər) buraxır. Öhdəliklərin bu növü **annuitet** adlanır.

Həyatın sığortalanmasının bəzi növləri ikinci məqsəd kimi sığorta polislərinin sahibləri üçün müəyyən likvidlik dərəcəsinə təmin edir, yəni polis sahibləri müəyyən şərtlərlə onları nağd pula çevirə bilərlər. Pensiya fondlarının müştəriləri belə hüquqlardan istifadə etmir, yəni pensiya almaq hüququ verən sənədlər likvidliyə malik deyil.

Yuxarıda göstəriləni kimi, pensiya fondlarına ödənilən vəsaitlər və həyatın sığortalanmasının ödənilməsi əhəmiyyətli pul vəsaitləri mənbəyidir, çünki hər bir müştəri annuitetlər və ya sığorta mükafatının ödənilməsi ilə bağlı tələblər ödəniş üçün təqdim olunmazdan əvvəl bir neçə il ərzində ödənişləri həyata keçirir.

75. İnvestisiya şirkətləri

İnvestisiya şirkətləri mərkəzləşdirilmiş qeyri-bank institutlarının yeni formasıdır. Bu şirkətlər 70-80-ci illərdə daha çox ABŞ-da inkişaf etmişdir, baxmayaraq ki, hələ 30-cü illərdən mövcud idi. İnvestisiya şirkətləri öz səhmlərini buraxmaqla pul vəsaitlərini cəlb edir, daha sonra isə həmin pul vəsaitlərini dövlət qiymətli kağızlara və korporasiyaların qiymətli kağızlarına yönəldir.

Hal-hazırda investisiya şirkətlərinin açıq və qapalı növləri mövcuddur.

Qapalı tipli investisiya şirkətləri bir dəfəyə müəyyən miqdarda səhm buraxır və yeni alıcı həmin səhmləri yalnız ikinci dərəcəli bazarda əvvəlki sahibdən bazar qiymətinə ala bilər.

Açıq tipli investisiya şirkətləri öz səhmlərini tədricən, müəyyən paketlərlə buraxır, bu səhmlər əsasən yeni alıcılar üçün nəzərdə tutulmuşdur. ABŞ-da açıq tipli şirkətlər «pul bazarının qarşılıqlı fondları» adlanır.

Pul bazarının qarşılıqlı fondları 70-ci illərin maliyyə xariqəsinə çevrildi. 1970-ci ildə sıfırdan başlayan fondların aktivləri 1982-ci ildə baş vermiş güclü sıçrayış nəticəsində 200 milyard dollardan artıq təşkil edirdi.

Pul bazarının qarşılıqlı fondları səhmləri qiymətli kağızlar bazarında satır və əldə olunmuş gəliri qısamüddətli qiymətli kağızların alınmasına sərf edir. Daha sonra onlar həmin qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlirləri qarşılıqlı fondların səhmlərini alan şəxslərə verir (idarə xidmətlərinə görə kiçik kompensasiyanı çıxmaqla). Qarşılıqlı fondlar həm banklardan, həm də ssuda-əmanət institutlarından fərqlənir. Onların passivləri demək olar ki, depozit rolunu oynamır, onlar ssuda vermir, FES-in məcburi ehtiyat tələblərinin yerinə yetirilməsi onlar üçün məcburi deyil.

Qarşılıqlı fondlar kommersiya banklarının depozit sertifikatları, kommersiya kağızları, federal hökumətin qısamüddətli qiymətli kağızları, geri alma haqqında sazişlər, banklar tərəfindən ödənilmək üçün qəbul edilmiş veksellər də daxil olmaqla ən müxtəlif qısamüddətli qiymətli kağızlara vəsait yönəldir.

Bəzi fondlar daha məhdud aktivlər spektrinə malik ola bilər.

ABŞ-ın Federal Ehtiyatlar Sisteminin «Q» Təlimatı ilə bank depozitləri və ssuda-əmanət assosiasiyalarına tətbiq edilən məhdudiyyətlər və bazar faiz dərəcələrinin artması fondların artmasının əsas səbəbi olmuşdur.

Lakin faiz norması artımının yuxarı məhdudiyyətlərinin müəyyən edilməsi qarşılıqlı fondların müvəffəqiyyət qazanmasının yeganə səbəbi deyildi. Qarşılıqlı fondların Federal Ehtiyatlar Sisteminin ehtiyat tələblərindən (depozit məbləğinin 12%-i) azad olmaları onlara verilən bir imtiyazdır.

Qarşılıqlı fondlar pul əməliyyatlarının idarə olunması strategiyasının mühüm elementinə çevrilmişdir. Hüquqi və fiziki şəxslər yüksək faiz gəlirləri əldə etmək məqsədilə bu fondlardan etibarlı vəsait qoyuluşu vasitəsi kimi istifadə edir. Öz vəsaitlərini faiz gəliri gətirən bank nau-hesablarında saxlamaq icazəsi olmayan firmalar qarşılıqlı fondlara xüsusi maraq göstərir.

76. Ssuda-əmanət assosiasiyaları

Ssuda-əmanət assosiasiyaları mənzil tikintisini maliyyələşdirmək üçün yaradılmış kredit şirkətləridir. Assosiasiyaların əksəriyyəti İkinci Dünya müharibəsindən sonra, mənzil tikintisinin genişləndirilməsinə yardım məqsədi ilə təşkil olunmuşdur.

Ssuda-əmanət assosiasiyaları fəaliyyətə başlamaq üçün federal hökumətdən, yaxud ştat hökumətindən çarter əldə edir. İlk öncə əksər assosiasiyalar «qarşılıqlı» əmlak əsasında, yəni öz əmanətçilərinə məxsus olan firma şəklində fəaliyyət göstərirdi. Daha sonra əksər assosiasiyalar səhmdar mülkiyyət formasına keçdi.

Ssuda-əmanət assosiasiyalarının passivlərinin əsas maddəsini mühafizə edilən kapital təşkil edir, yəni assosiasiya ənənəvi olaraq fiziki şəxslərdən əmanət qoyuluşlarını qəbul edir, daha sonra isə mənzil almaq üçün əmanətçilərə ssuda verir.

Aktiv əməliyyatlar daşınmaz əmlakın girov qoyulması ilə borcların verilməsi sahəsində güclü ixtisaslaşmaya malikdir. Bundan əlavə, ssuda-əmanət assosiasiyaları öz aktivlərinin bir hissəsini kommersiya, kənd təsərrüfatı və istehlak ssudalarına yatırmaq hüququna malikdir. Assosiasiyalar öz iştirakçıları üçün çek depozitləri, həmçinin ənənəvi əmanət və müddətli fondlar açə bilər.

1980-ci ilədək FES-in «Q» Təlimatı ssuda-əmanət assosiasiyalarına kommersiya banklarından fərqli olaraq, öz əmanətçilərinə □ faiz bəndi artıq faiz dərəcəsi ödəməyə icazə verirdi. Bu, şübhəsiz, assosiasiyalara pul vəsaitlərinin sabit axını üçün şərait yaradırdı.

Lakin faizin bazar normalarının əmanət depozitləri üzrə faiz dərəcələrinin yuxarı həddini əhəmiyyətli dərəcədə aşdığı dövrlərdə vəsaitlərin ssuda-əmanət assosiasiyalarından böyük axını baş verirdi. Pul bazarının qarşılıqlı fondlarının

inkışafı nəticəsində bu proses daha da sürətləndi. Qeyd edilən fondlar qənaət edilib yığılmış pulun yüksək gəlirli daha likvid mexanizmini təklif edirdi. Bütün bunlar ssuda-əmanət assosiasiyalarının birləşməsi prosesi ilə nəticələndi, hal-hazırda onların sayı otuz il bundan əvvəlki göstəricinin təxminən yarısı qədərdir. Qeyd edilən dövr ərzində assosiasiyaların ümumi aktivləri beş dəfədən də artıq çoxalmışdır.

Bundan əlavə, aparılan əməliyyatlar baxımından kommersiya banklarına yaxınlaşmağa çalışan assosiasiyalar yeni şəraitdə yeni bazar strategiyasına müraciət etmək məcburiyyətindədirlər, yəni onlar:

- kommersiya və istehlak ssudalarının verilməsini tətbiq edir;
- öz borclarını qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirərək onları ikinci dərəcəli bazara çıxarır;
- əmanət hesablarını müddətli əmanətlərə çevirir.

77. Maliyyə şirkətləri

Maliyyə şirkətləri - istehlak bazarı sahəsində fəaliyyət göstərən ixtisaslaşdırılmış qeyri-bank institutlarının xüsusi növüdür.

Əsasən banklar kimi istehlak və kommersiya ssudalarını verən maliyyə şirkətləri depozitləri qəbul etmək əvəzinə qısamüddətli kommersiya qiymətli kağızların buraxılışını həyata keçirir, bəzi hallarda isə digər maliyyə vasitəçilərindən vəsaitləri borc alır. Əgər kommersiya bankının balans hesabatından ehtiyat fondları və əsas depozitlər xaric edilərsə, o zaman qalıq – ssudalar və idarə olunan passivlər – maliyyə şirkətinin balansını xatırladacaq. Maliyyə şirkətlərinin iki növü mövcuddur:

- möhlətlə satışın maliyyələşdirilməsi üzrə maliyyə şirkətləri;
- şəxsi maliyyələşdirmə üzrə maliyyə şirkətləri.

Birinci qrupa daxil olan şirkətlər uzunmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulan malların (adətən avtomobillərin) kreditlə satışı ilə məşğuldur. İkinci qrupa daxil olan şirkətlər isə, bir qayda olaraq, bir ildən üç ilədək müddətə istehlak ssudaları verir.

Maliyyə şirkətləri ilk dəfə İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-da meydana gəlmişdir, lakin 60-cı illərdə Qərbi Avropa dövlətləri və Yaponiya ABŞ-ın təcrübəsindən yararlanmışlar.

Maliyyə şirkətləri uzunmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş malların bazarlara çıxarılmasında mühüm vasitədir, xüsusilə iqtisadi konyunkturun pisləşdiyi bir şəraitdə. Maliyyə şirkətləri avtomobillərin satışı işində xüsusi rol oynayır, ona görə də bir çox avtomobil korporasiyaları öz məhsullarının satışını sürətləndirmək məqsədi ilə törəmə və ya asılı maliyyə şirkətləri yaradırlar.

Maliyyə şirkətləri aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- yüksək kredit faizi (10%-dən 30%-dək);
- borc alanın ssudanı tam ödəyə bilmədikdə öz əmlakından məhrum edilməsi və həmin əmlakın şirkətin mülkiyyətinə keçirilməsi faktı.

78. Kredit ittifaqları

Kredit ittifaqları - adətən həmkarlar ittifaqları, işəgötürənlər və ya müəyyən maddi maraqlar ətrafında birləşən fiziki şəxslər qrupu tərəfindən təşkil edilən kooperativ əmanət institutlarıdır.

Kredit ittifaqları ilk dəfə XIX əsrin ikinci yarısında Avropada meydana gəlmişdir.

Kredit ittifaqlarının passivləri əmanət qoyuluşlarına bənzər xüsusi növ səhmlərdən ibarətdir. Bundan əlavə, onlar xüsusi çek hesabları da açə bilər.

Kredit ittifaqlarının aktivləri əsasən qeyd edilən kredit ittifaqının üzvlərinə verilən istehlak və fərdi ssudalardan ibarətdir. Kredit ittifaqları daşınmaz əmlakın girov qoyulması şərti ilə ssuda verə bilər, lakin iştirakçıların əmlakı olmadığından, kredit ittifaqları təcrübədə bu hüquqdan istifadə edə bilmir.

Kredit ittifaqlarının əsasən əhalinin maddi vəsaiti az olan təbəqələrinə xidmət sahəsində ixtisaslaşdığı aydındır. Maliyyə yardımına ehtiyacı olanların sayının çoxluğu kredit ittifaqlarının sayının artmasına və onların əməliyyatlarının əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsinə səbəb oldu.

Belə ki, 1984-cü ildə ABŞ-da 18 000-dən artıq kredit ittifaqı mövcud idi. Bu ittifaqlara təxminən 53 milyon insan daxil idi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bir çox kredit təşkilatları həcmcə çox kiçikdir və bütövlükdə bütün maliyyə vasitəçilərinin hesablarında olan aktivlərin cəmi 2%-nə malikdir.

Son illərdə kredit-maliyyə idarələrinin bu forması Yaponiya, Qərbi Avropa və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində də inkişaf etməkdədir.

79. Xeyriyyə fondları

Müasir iqtisadi şəraitdə **xeyriyyə fondları** sisteminin inkişafı bir sıra səbəblərlə bağlıdır:

- bu gün xeyriyyəçilik sivil sahibkarlığın bir hissəsinə çevrilmişdir;

- iri var-dövlət sahiblərinin miras buraxarkən, yaxud hədiyyə edərkən böyük vergilərdən yaxa qurtarmaq cəhdi.

İri sahibkarlar (hüquqi və fiziki şəxslər) xeyriyyə fondları yaradarkən aşağıdakı sahələri maliyyələşdirirlər:

- təhsil;
- elmi-tədqiqat institutları;
- incəsənət mərkəzləri;
- kilsələr;
- ictimai təşkilatlar.

Xeyriyyə fondlarının passiv əməliyyatları pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar şəklində olan xeyriyyə gəlirlərindən əmələ gəlir. Aktiv əməliyyatlar müxtəlif qiymətli kağızlara (o cümlədən dövlət kağızlarına), həmçinin daşınmaz əmlaka yatırılan vəsaitdən ibarətdir. Aktivlərin xeyli hissəsini (təxminən 90%) korporasiyaların qiymətli kağızları təşkil edir.

Xeyriyyə fondlarının yaradılmasında üstünlük, şübhəsiz, ABŞ-a məxsusdur, lakin son illərdə Qərbi Avropa ölkələri və Yaponiyada da analoji fondlar yaradılmağa başlanmışdır.

Bu mövzuya yekun vurarkən qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın kredit-bank sisteminə ixtisaslaşdırılmış qeyri-bank institutlarının rolu cüzidir. Bu, aşağıdakılarla əlaqədardır:

- Rusiya iqtisadiyyatında yalnız qeyri-dövlət sığorta şirkətləri və qeyri-dövlət pensiya fondları real inkişaf etmişdir;

- lakin onlar Rusiyanın bütün kredit-maliyyə institutlarının aktivlərinin ümumi dəyərinin cüzi hissəsinə malikdir.

14. Bank fəaliyyətinin hüquqi aspektləri

80. «Bank hüququ» anlayışı və onun yaranma səbəbləri.

81. Rusiya Federasiyası Mərkəzi Bankının hüquqi vəziyyəti, tabeliyi, idarəetmə orqanları və strukturu.

82. Kommersiya bankları və qeyri-bank kredit təşkilatlarının hüquqi vəziyyəti. 83. Bankın müştərilərlə qarşılıqlı münasibətlərinin hüquqi təminatı. 84. Bank sirri.

80. «Bank hüququ» anlayışı və onun yaranma səbəbləri

Kommersiya bankları və qeyri-bank kredit təşkilatlarının təşkili və fəaliyyəti hüquq normaları tərəfindən tənzimlənir. Həmin normalar bank hüququ kimi başa düşülür.

Lakin «bank hüququ» kateqoriyasının bu cür anlaşılmasının dolğunluğu və müfəssəl olması barədə sual meydana gəlir. Elə isə «bank hüququ» termini elmi dairələrdə nəyi ifadə edir?

Hüquqi ədəbiyyatda bu məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülür.

Belə ki, İ.S. Qureviçin fikrincə, bank hüququ maliyyə hüququnun xüsusi yarım sahəsidir⁹. M.L. Koqan hesab edir ki, bankın iştirakı ilə qurulan hüquqi münasibətlər təsərrüfat-hüquq xarakterlidir, yəni təsərrüfat hüququnun tənzimlənmə predmetinə aiddir¹⁰.

Xarici tədqiqatçıların əksəriyyəti bank hüququna hüquq elminin müstəqil sahəsi kimi yanaşır, onların fikrincə, bankların, yəni daimi əsasda, peşəkarcasına bank əməliyyatlarını aparan və həmin əməliyyatların hüquqi tənzimlənməsini həyata keçirən təşkilatların hüquqi vəziyyətinin müəyyən edilməsi bank hüququnun obyektidir.

Amerikalı hüquqşünaslar hesab edir ki, bank hüququ bankların təşkili və fəaliyyətinin ümumi prinsipləri ilə yanaşı maliyyə xidmətləri və onlarla əlaqədar olan xidmətlərin göstərilmə qaydasını tənzimləyən normaları əhatə edən hərtərəfli termindir¹¹.

⁹ Гуревич И.С. Очерки советского банковского права. Л., 1952. С.16, 26.

¹⁰ Коган М.Л. Правоотношения между Госбанком и объединениями // Советское государство и право. 1974. №1. С. 60.

¹¹ Поллард А.М., Пассейк Ж.Г., Дейли Ж.П. Банковское право США. М., 1992. С. 5.

Bir sıra rusiyalı hüquqşünasların fikrincə, bank hüququ nə hüquq elminin müstəqil sahəsi, nə də yarım sahəsidir, çünki kommersiya bankları arasındakı münasibətlər, həmçinin onların Rusiya Bankı və müştərilərlə olan münasibətləri hüquq elminin müxtəlif sahələrinin normaları ilə, əsasən də inzibati, mülki və maliyyə hüququnun müddəaları ilə tənzimlənir¹².

Lakin «bank hüququ» termini praktik bank işçilərinin peşə dilinə artıq daxil olmuşdur. Odur ki, bu termindən imtina etmək məqsəduyğun deyil, çünki həmin termin tədqiqat predmetini daha dəqiq müəyyən edir: Rusiyanın kredit-bank idarələrinin təşkili və fəaliyyəti qaydasını tənzimləyən normativ aktlar məcmusu, həmçinin onlar tərəfindən bank əməliyyatlarının aparılması qaydası.

Rusiyadakı hazırkı şəraitdə «bank hüququ» anlayışının yaranma və formalaşma səbəbləri aşağıdakılardır:

- fəaliyyət göstərən bankların dövlətdən ayrılması və səhmdar və təsisçilərin maraqlarına uyğun olaraq maksimal mənfəət əldə etmək məqsədi güdən yeni qeyri-dövlət kredit təşkilatları şəbəkəsinin yaradılması;

- Rusiyanın birsəviyyəli bank sisteminin ikisəviyyəli bank sisteminə çevrilməsi və Rusiya Bankının kommersiya bankları şəbəkəsi ilə münasibətləri məsələsinin aktuallaşması;

- Rusiya iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin intensiv surətdə inkişafı və bunun nəticəsi kimi ölkədə pul bazarı və maliyyə xidmətləri bazarının formalaşması və inkişafı məsələsinin meydana gəlməsi.

Hal-hazırda Rusiyada bank fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsini aşağıdakılar həyata keçirir:

- Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası;
- RF Mülki Məcəlləsinin II hissəsi;

¹² Ефимова Л.Г. Банковское право. М., 1994. С.4.

- «Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankı (Rusiya Bankı) haqqında» Federal Qanun;
- «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Federal Qanun;
- digər federal qanunlar;
- Rusiya Bankının normativ aktları.

81. Rusiya Federasiyası Mərkəzi Bankının hüquqi vəziyyəti, tabeliyi, idarəetmə orqanları və strukturu

Rusiya Bankı haqqında Qanunun 1-ci maddəsinə uyğun olaraq bu idarə Rusiya Federasiyasının əsas bankıdır və onun mülkiyyətindədir. Rusiya Bankının hüquqi statusunun öz xüsusiyyətləri var. Bu bank, bir tərəfdən, hüquqi şəxsdir və kommersiya bankları və dövlətlə (büdcə ilə) müəyyən mülki-hüquqi sövdələşmələr həyata keçirə bilər. Digər tərəfdən, ona Rusiyanın pul-kredit sisteminin idarə edilməsi sahəsində geniş səlahiyyət verilmişdir. Beləliklə, Rusiya Bankı ikili hüquqi mahiyyətə malikdir.

RF Mərkəzi Bankının sahibkarlıq fəaliyyətinə yönəlmiş səlahiyyətləri Rusiya Bankı haqqında Qanunun 45-47-ci maddələri ilə müəyyən edilmişdir. Həmin maddələrə əsasən, Rusiya Bankının hüquqları aşağıdakılardır:

- qiymətli kağızlar və digər aktivlərlə təmin etmək şərti ilə ən çoxu bir il müddətinə kredit vermək;
- qanunla müəyyən olunmuş şərtlərlə çekləri və barat veksellərini, həmçinin dövlət qiymətli kağızları və istiqraz vərəqələrini almaq və satmaq;
- təminat və zəmanət vermək;
- qanunla nəzərdə tutulmuş digər kommersiya əməliyyatlarını həyata keçirmək.

Eyni zamanda Rusiya Bankı haqqında Qanunun 3-cü maddəsinə uyğun olaraq bankın fəaliyyətinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- rublun qorunması və sabitliyinin təmin edilməsi, o cümlədən xarici valyutalara münasibətdə rublun alıcılıq qabiliyyətinin saxlanması;
- RF-nin bank sisteminin inkişafı və möhkəmləndirilməsi;

- hesablaşmalar sisteminin effektiv və fasiləsiz işləməsinin təmin edilməsi;

- Rusiya Bankı mənfəət qazanmaq naminə fəaliyyət göstərmir.

Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün Rusiya Bankı Qanunun 4-cü maddəsində əks olunmuş aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- RF Hökuməti ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərərək rublun sabitliyinin qorunması və təmin edilməsinə yönəlmiş vahid dövlət pul-kredit siyasətini işləyib hazırlayır və həyata keçirir;

- nağd pulların təkbaşına emissiyasını həyata keçirir və onların dövriyyəsinə təşkil edir;

- kredit təşkilatları üçün son instansiya kreditörü kimi çıxış edir;

- RF-də hesablaşmaların həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyən edir;

- bank əməliyyatları, mühasibat uçotu və bank sistemi üçün hesabat işlərinin aparılması qaydalarını müəyyən edir;

- kredit təşkilatlarının dövlət qeydiyyatını həyata keçirir;

- kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edir;

- kredit təşkilatları tərəfindən qiymətli kağızların emissiyasını qeydə alır;

- valyuta tənzimləməsinə həyata keçirir;

- xarici dövlətlərlə hesablaşmalar qaydasını müəyyən edir;

- valyuta nəzarətini təşkil edir və həyata keçirir;

- RF-nin ödəmə balansı proqnozunun işləyib hazırlanmasında iştirak edir.

Rusiya Bankının idarəetmə orqanları və strukturu Qanunun 17-18-ci maddələrində əks olunmuşdur.

Rusiya Bankının ali orqanı Direktorlar Şurasıdır. Bu, Rusiya Bankının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edən, banka rəhbərlik və onu idarə edən kollegial orqandır.

Direktorlar Şurasına Rusiya Bankının sədri və Direktorlar Şurasının 12 üzvü daxildir.

Rusiya Bankının sədri vəzifəyə Dövlət Duması tərəfindən RF Prezidentinin təqdimatına əsasən səs çoxluğu ilə dörd il müddətinə təyin edilir.

Direktorlar Şurasının üzvləri vəzifəyə Dövlət Duması tərəfindən Rusiya Bankı sədrinin Rusiya Prezidenti ilə razılaşdırılmış təqdimatına əsasən dörd il müddətinə təyin edilir. Direktorlar Şurası aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- RF Hökuməti ilə birlikdə vahid dövlət pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini işləyib hazırlayır və onların yerinə yetirilməsini təmin edir;

- Rusiya Bankının illik hesabatını təsdiq edir və Dumasıya təqdim edir;

- Rusiya Bankının xərclər smetasını təsdiq edir;

- Rusiya Bankının strukturunu müəyyən edir;

- Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasəti məsələlərinə dair qərarlar qəbul edir;

- Rusiya Bankının baş auditorunu təyin edir.

Rusiya Bankı Dövlət Duması qarşısında hesabat verir, bu, özünü aşağıdakı məqamlarda göstərir:

- Rusiya Bankı sədrinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi Dövlət Duması tərəfindən RF Prezidentinin təqdimatına əsasən həyata keçirilir;

- Rusiya Bankı Direktorlar Şurası üzvlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi də həmçinin Dövlət Duması tərəfindən həyata keçirilir;

- hər il Rusiya Bankının Direktorlar Şurası Dövlət Dumasına Rusiya Bankının fəaliyyəti haqqında illik hesabat təqdim edir.

Bundan əlavə, Dövlət Duması Rusiya Bankının fəaliyyəti haqqında parlament dinləmələri keçirir və bank sədrinin məruzələrini dinləyir.

Lakin, digər məsələlərdə Rusiya Bankı öz səlahiyyətlərini müstəqil surətdə həyata keçirir, odur ki, dövlət hakimiyyətinin federal orqanları, RF subyektlərinin hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarə orqanları onun fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququna malik deyil.

Rusiya Bankı bank tənzimləməsi və kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət orqanıdır, bu bank bank qanunvericiliyi və Rusiya Bankının normativ aktlarına kredit təşkilatları tərəfindən riayət edilməsinə nəzarət edir.

Bank tənzimləməsi və nəzarətin başlıca məqsədi ölkənin bank sisteminin sabitliyini qoruyub saxlamaqdan, əmanətçi və kreditorların maraqlarını müdafiə etməkdən ibarətdir. Rusiya Bankı federal qanunlarla nəzərdə tutulmuş hallar istisna edilməklə, kredit təşkilatlarının operativ fəaliyyətinə müdaxilə etmir.

82. Kommersiya bankları və qeyri-bank kredit təşkilatlarının hüquqi vəziyyəti

«Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Federal Qanunun 1-ci maddəsinə uyğun olaraq **kredit təşkilatı** fəaliyyətinin başlıca məqsədi kimi Rusiya Bankının xüsusi icəzəsinə (lisenziya) əsasən mənfəət qazanmaq üçün bu qanunda nəzərdə tutulmuş bank əməliyyatlarını aparmaq hüququ olan hüquqi şəxsdir.

Bank - aşağıdakı bank əməliyyatlarını eyni vaxtda həyata keçirmək müstəsna hüququna malik olan kredit təşkilatıdır:

- hüquqi və fiziki şəxslərin pul vəsaitlərinin əmanətlərə cəlb olunması;
- qeyd edilən vəsaitlərin öz adından və öz hesabına müddətlilik, qaytarılma və ödənilmə şərtləri əsasında yerləşdirilməsi;
- fiziki və hüquqi şəxslərin bank hesablarının açılması və aparılması.

Qeyri-bank kredit - təşkilatı bu qanunla nəzərdə tutulmuş ayrı-ayrı bank əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququna malik olan kredit təşkilatıdır, lakin onlar üçün bank əməliyyatlarının uyğunluğunu Rusiya Bankı müəyyən edir.

Xarici bank - ərazisində qeydə alındığı dövlətin qanunvericiliyi ilə bu cür tanınan bankdır.

Qanunun 5-ci maddəsinə əsasən, bank əməliyyatlarına aşağıdakılar aiddir:

- hüquqi və fiziki şəxslərin pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi üzrə əməliyyatlar;
- cəlb olunmuş vəsaitlərin öz adından və öz hesabına yerləşdirilməsi;
- hüquqi və fiziki şəxslərin bank hesablarının açılması və aparılması;
- hüquqi və fiziki şəxslərin tapşırığı ilə hesablaşmaların həyata keçirilməsi;

- pul vəsaitlərinin və digər hesablaşma və ödəmə sənədlərinin inkasso edilməsi;

- xarici valyutanın nağd və nağdsız formada alqı-satqısı;
- qiymətli metalların əmanətlərə cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi;

- bank zəmanətlərinin verilməsi.

Bundan əlavə, kredit təşkilatları aşağıdakı sövdələşmələri həyata keçirə bilər:

- üçüncü şəxslərə görə öhdəliklərin pul şəklində yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan zəmanətlərin verilməsi;

- üçüncü şəxslərdən öhdəliklərin pul şəklində yerinə yetirilməsini tələb etmək hüququnun əldə edilməsi;

- pul vəsaitləri və digər əmlakın müqaviləyə əsasən vəkil edilmiş şəxs tərəfindən idarə edilməsi;

- qiymətli metal və daşlarla əməliyyatların həyata keçirilməsi;

- xüsusi otaqların və ya həmin otaqlardakı seyflərin sənəd və qiymətli əşyaların saxlanması üçün fiziki və hüquqi şəxslərə icarəyə verilməsi;

- lizinq əməliyyatları;

- konsultasiya və informasiya xidmətlərinin göstərilməsi.

Kredit təşkilatları RF qanunvericiliyinə əsasən digər sövdələşmələri də həyata keçirə bilər.

Bu Qanuna əsasən (12-ci maddə), kredit təşkilatları Rusiya Bankında dövlət qeydiyyatına alınmalıdır.

Bank əməliyyatları **yalnız Rusiya Bankı tərəfindən verilən lisenziya əsasında** həyata keçirilir (13-cü maddə).

Hüquqi şəxs lisenziya almadan bank əməliyyatlarını həyata keçirdikdə, həmin əməliyyatların aparılması nəticəsində əldə etdiyi məbləğdən məhrum edilir, üstəlik federal büdcəyə həmin məbləğin iki misli həcmində cərimə ödəyir.

Qeyri-qanuni olaraq bank əməliyyatları həyata keçirən vətəndaşlar qanunla müəyyən olunmuş qaydada mülki-hüquqi, inzibat və ya cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

83. Bankla müştərilərin qarşılıqlı münasibətlərinin hüquqi təminatı

Nağdsız hesablaşmaları həyata keçirmək, həmçinin nağd pulları vermək və almaq üçün hüquqi şəxslər hər hansı bir kommersiya bankının idarəsində hesab açmalıdır. Onlar müxtəlif banklarda bir neçə hesab açmaq hüququna malikdir. Hesabın açılması bankla müştəri arasında müqavilə ilə rəsmiləşdirilir. Bank hüquqi şəxsin və ya fərdi sahibkarın hesabının açılması və ya bağlanması haqqında beş gün ərzində vergi orqanlarına məlumat verməlidir.

Rusiya Federasiyası ərazisində yerləşən kredit təşkilatlarında mühasibat uçotunun aparılması Qaydalarına (18 iyun 1997-ci il tarixli 61 №-li) uyğun olaraq Rusiya Federasiyasında hüquqi şəxslər, - kommersiya müəssisələri üçün banklarda **haqq-hesab hesabları**, qeyri-kommersiya təşkilatları üçün isə **cari hesablar** açılır.

Kommersiya təşkilatları - təsis sənədlərində öz fəaliyyətlərinin məqsədini göstərirlər – mənfəət əldə edilməsi. Onlar kommersiya hesablaması prinsipləri – öz xərcini ödəmə, özünü maliyyələşdirmə, maddi məsuliyyət əsasında fəaliyyət göstərirlər. Kommersiya müəssisəsinin təşkilati-hüquqi forması olduqca rəngarəngdir – bunlar müxtəlif tipli şirkətlər, cəmiyyətlər, səhmdar cəmiyyətlər, kooperativlər, dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələridir.

Qeyri-kommersiya təşkilatları - mənfəət qazanmaq məqsədi güdməyən və qazanılmış mənfəəti iştirakçılar arasında bölməyən təşkilatlardır. Bu təşkilatlar sosial, xeyriyyə, mədəni, təhsil, dini və s. məqsədlərlə yaradılır. Qeyri-kommersiya təşkilatları yalnız əsas məqsədlərinə çatmaq üçün sahibkarlıqla məşğul ola bilər. Belə fəaliyyət əmtəə və xidmətlərin istehsalını, səhmlərin, əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarının əldə edilməsi və satışını, təsərrüfat cəmiyyət və şirkətlərində əmanətçi qismində iştirakı nəzərdə

tutur. Qeyri-kommersiya təşkilatları ictimai, dini təşkilatlar, fondlar, qeyri-kommersiya şirkətləri, assosiasiyaları, ittifaqları şəklində yaradıla bilər. Qeyri-kommersiya təşkilatları öz vəsaitlərini təsdiq edilmiş smetaya uyğun xərcləyir.

Fəaliyyəti əsasən pul vəsaitləri ilə bağlı olan maliyyə təşkilatları da (investisiya fondları, birjalar, lizinq, faktoring şirkətləri, broker kontorları, sığorta şirkətləri, qeyri-dövlət pensiya fondları) banklarda öz haqq-hesab hesablarını açır.

Banklar eləcə də **büdcə təşkilatlarının hesablarına** xidmət göstərir, idarə, müəssisə və təşkilatların maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitlər həmin hesablara daxil olur. Eyni zamanda əmək haqqının ödənilməsi üçün büdcə vəsaitləri ayrı-ayrı şəxsi hesablara daxil olur və başqa məqsədlər üçün istifadə edilə bilməz.

Banklarda həmçinin büdcə gəlir və vəsaitlərinin, həmçinin büdcə xərclərinin uçotu üzrə hesablar açılır. Büdcə hesablarına xüsusi nəzarət edilməlidir, həmin hesablar üzrə onların mənbə və istiqamətləri üzrə gəlir və xərclər nöqtəyindən nəzərdən operativ, aylıq və illik hesabatlar hazırlanır.

Nağdsız hesablaşmaları tənzimləyən əsas sənəd «Rusiya Federasiyasında nağdsız hesablaşmalar haqqında» Rusiya Bankının 03.10.2002-ci il tarixli 2 №-li Əsasnaməsidir.

Hesablaşmaların forması dedikdə müəyyən edilmiş ödəmə sənədi tətbiq edilməklə nağdsız hesablaşmaların həyata keçirilməsi üsulu nəzərdə tutulur.

Hal-hazırda nağdsız hesablaşmaların aşağıdakı formaları tətbiq edilir:

- ödəmə tapşırıqları ilə;
- akkreditiv üzrə;
- çeklərlə;
- inkasso üzrə.

Hesablaşma sənədlərinin aşağıdakı formalarından istifadə etmək nəzərdə tutulmuşdur:

- ödəmə tapşırıqları;

- akkreditivlər;
- çeklər;
- ödəmə tələb-tapşırıqları;
- inkasso tapşırıqları.

Bank tərəfindən pulun silinməsi yalnız hesab sahibinin razılığı ilə həyata keçirilir və bu zaman yalnız hesabda olan məbləğdən istifadə olunur. Hesabda vəsait çatışmadıqda **ödənişlərin Rusiya Federasiyası Mülki Məcəlləsinin 855-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş ardıcılığ**ı qüvvədə olur.

Bank aşağıdakı hallarda müştərinin hesabından vəsaitləri **mübahisəsiz silmək** hüququna malikdir:

- kredit müqaviləsində nəzərdə tutulduğu təqdirdə müddəti keçmiş ssudaların ödənilməsi;
- məhkəmə və arbitrajın qərarlarının yerinə yetirilməsi.

Dəmir yol idarələrinin yüklərin daşınmasına görə təqdim etdiyi hesablaşma sənədləri, qatarlardan istifadəyə görə yığımlar, rabitə müəssisələrinin xidmətləri, elektrik enerjisi, qaz, neft və neft məhsullarından istifadəyə görə hesablar akseptsiz (şəxsiz) qaydada ödənilir. Antiinhisar komitəsi tərəfindən təyin edilmiş cərimələrin alınması, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödənişin, gömrük orqanları tərəfindən təyin olunmuş rüsumun alınması üçün ödəyici aksepti tələb olunmur. Bundan əlavə, əmtəə və xidmət tədarükçülərinin irəli sürdüləri ödəniş tələbləri üçün aksept lazım deyil, əgər ödəniş istiqraz kağızında ödənişin dəqiq müddəti müəyyən olunubsa və ya tədarük müqaviləsində vəsaitlərin şəxsiz silinməsi barədə göstəriş varsa.

Müəssisə və təşkilatların kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan məxsusi vəsaitlərinin uçotu onların haqq-hesab (cari) hesablarında aparılır; bu məqsədlər üçün ayrıca hesablar açılmır, lakin vəsaitlərin kapital qoyuluşları üçün istifadə olunması üzrə əməliyyatla-

rın uçotu məqsədi ilə müştərilərə ayrı-ayrı şəxsi hesabları idarə etməyə icazə verilir.

Nağdsız hesablaşmalara nəzarət məqsədi ilə banklar ödənilməmiş ödəmə sənədlərinin uçotunu aparır, ödənişin gecikməsinin səbəblərini aşkar edir. Bunlar 909 qeyri-balans hesabının kartotekalarıdır.

Müxbir hesabında vəsaitlərin olmaması üzündən bankın və onun müştərilərinin ödəniş öhdəliklərinin yerinə yetirilmə müddətini pozması bankın maliyyə dayanıqsızlığının mühüm əlamətidir. Ödənişlər bir aydan artıq gecikdirildikdə isə, bankın iflasa yaxın olduğu guman edilə bilər. Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti barədə nəticələr onun haqq-hesab hesabına 2 №-li kartotekanın tərkibinə əsasən çıxarıla bilər.

Banklar nağdsız hesablaşmaların dürüstlüyünə və vaxtında aparılmasına görə məsuliyyət daşıyır. Əgər federal qanunlarda, müqavilədə və ya ödəniş sənədində əks hal nəzərdə tutulmayıbsa, KO, Rusiya Bankı müştərinin vəsaitlərinin köçürülməsini və müvafiq ödəniş sənədi alındıqdan sonra növbəti əməliyyat günündən gec olmamaq şərti ilə vəsaitlərin müştərinin hesabına daxil edilməsini həyata keçirməyə borcludur.

Pul vəsaitlərinin müştərinin hesabına daxil edilməsi və ya hesabdan silinməsi vaxtında və ya düzgün həyata keçirilmədikdə, KO və Rusiya Bankı həmin vəsaitlərin məbləğindən Rusiya Bankının yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi üzrə faiz ödəyir.

84. Bank sirri

Bank fəaliyyəti haqqında Qanunun 25-ci maddəsinə uyğun olaraq Rusiya Bankı da daxil olmaqla, bank öz müştəriləri və müxbirlərinin əməliyyatları, hesabları və əmanətləri üzrə sirrin qorunmasına zəmanət verir.

Hüquqi şəxslərin və digər təşkilatların əməliyyatları və hesabları haqqında məlumatlar müəssisələrin (təşkilatların) özlərinə, onların rəhbər orqanlarına, məhkəmələrə, istintaq orqanlarına, arbitraj orqanlarına, auditor təşkilatlarına, həmçinin maliyyə orqanlarına (vergiqoyma məsələləri üzrə) verilə bilər.

Vətəndaşların hesab və əmanətləri haqqında məlumatlar müştərilərin özlərinə və onların nümayəndələrinə, müştərilərin pul vəsaitlərinə və digər qiymətli əşyalarına həbs qoyulduqda, onlar cərimə edildikdə və ya onların əmlakı müsadirə edildikdə məhkəmələrə və istintaq orqanlarına (icraatda olan işlər üzrə) təqdim edilir.

Hesab və əmanətlərin sahibləri öldükdə həmin hesab və əmanətlər üzrə məlumatlar hesab və ya əmanət sahibinin banka verdiyi vəsiyyət tapşırığında göstərilmiş şəxslərə, dövlət notariat kontorlarına (onların icraatında olan ölmüş əmanətçilərin əmanətləri haqqında miras işləri üzrə), həmçinin xarici konsul idarələrinə təqdim edilir.

Deməli, qanunvericiliyə uyğun olaraq, bank yalnız öz müştərilərinin hesabları üzrə aparılan əməliyyatların sirrini qorumağa borcludur. Bu bankın digər bankların müştərilərinin hesabları üzrə aparılan əməliyyatlar haqqında əldə etdiyi məlumatın, həmçinin bu bankın hər hansı bir müştərisinin bank hesabına bilavasitə aid olmayan informasiyanın yayılması qanunvericilik tərəfindən qadağan olunmur. Beləliklə, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş bank sirrinin qorunması öhdəliyi olduqca məhdud xarakterlidir.

Müştəri bank sirrini pozduğuna görə bankı məsuliyyətə cəlb edə bilər, bu məsuliyyət müvafiq məlumatların açılması nəticəsində dəymiş ziyanın ödənilməsi şəklində ola bilər. Bu işdə təqsiri olan bank əməkdaşları əmək qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada intizam və maddi məsuliyyətə cəlb edilə bilərlər. Əgər onların hərəkətlərində RF CM-də nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin əlamətləri varsa, o zaman onlar cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərlər. Lakin cinayət qanunvericiliyində bank sirrinin açılması kimi xüsusi cinayət tərkibi yoxdur. Bu, o qədər də doğru deyil.

Bank sirrinin açılması bir çox xarici dövlətlərdə cinayət hesab edilir. Adi mülki-hüquqi məsuliyyətə nisbətən cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaq qorxusu bank sirrinin qorunması haqqında qanunun tələblərinə hörmətlə yanaşmanı daha səmərəli şəkildə təmin edir.

Fransa Cinayət Məcəlləsinin 378-ci maddəsinə əsasən, öz peşə və ya funksional borcunu daima və ya müvəqqəti olaraq yerinə yetirdiklərinə görə müxtəlif məxfi məlumatlara malik olan həkimlər, cərrahlar, digər tibb işiləri, o cümlədən əczaçılar, mama-həkimləri və digər şəxslər qanun və ya şəraitin yol verdiyi vəziyyət mövcud olmadan həmin məlumatları yaydıqlarına görə bir aydan altı ayadək azadlıqdan məhrum edilirlər və 500 frankdan 15 000 frankadək cərimə olunurlar. Məhkəmə təcrübəsi sosial təminat idarələrinin əməkdaşları, rəyçi-iclasçılar, hakimiyyət nümayəndələri və onların köməkçiləri (əsasən polislər), vergi administrasiyasının əməkdaşları, poçt işçiləri, notariuslar, vəkillər, keşişlərlə yanaşı bankirləri də Fransa Cinayət Məcəlləsinin 378-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin xüsusi subyektləri olan digər şəxslərə aid edir.

Bank sirrinin açılmasına görə cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulmaması Rusiya qanunvericiliyinin ciddi nöqsanıdır.

Fikrimizcə, bank sirrinin açılmasına görə cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi zəruridir.

Bank sirri kommersiya sirrinin xüsusi növüdür. Odur ki, bank sirrinin, ilk növbədə təsərrüfat münasibətlərinin, müstəqil subyekti kimi bankın özünün sirri olması və, ikincisi, müştərilərin kommersiya sirlərinin məcmusu olması¹³ bəzə bəzi müəlliflərin irəli sürdükləri fikirlərlə razılaşmaq çətindir.

Bizim fikrimizcə, «bank sirri» termini bankın fəaliyyət göstərməsi səbəbindən müştərilər haqqında ona məlum olan, qanunla müəyyən olunmuş informasiyanın xüsusi hüquqi rejimini nəzərdə tutur. Bu hüquqi rejim banka əldə etdiyi məlumatları yaymağı qadağan edir, həmçinin müştərilərinin icazəsi olmadan bankın qeyd edilən informasiyanı üçüncü şəxslərə təqdim etməsinin qaydasını və şərtlərini müəyyən edir.

Bankın özünün kommersiya sirri «bank sirri» anlayışına daxil edilə bilməz. Çünki Bank fəaliyyəti haqqında Qanunun 25-ci maddəsində banka özünün deyil, yalnız özgə məlumatların məxfiliyini qorumaq tapşırılmışdır. Bundan əlavə, təsərrüfat münasibətlərinin subyekti olan bankın kommersiya sirri işçilərin əmək haqlarının səviyyəsi kimi məlumatları da ehtiva edə bilər. Aydındır ki, bu məlumatların «bank sirri» anlayışına heç bir aidiyyəti yoxdur.

¹³ Гвирцман М.В. Правовое регулирование банковской тайны.//Деньги и кредит. 1992. № 6. С. 57.

15. Bank marketingi və bank menecmenti

85. *Bank marketingi.*
86. *Bank menecmenti*

85. Bank marketingi

Bank fəaliyyətində marketingin tətbiqi bank fəaliyyətinin universallaşması, kommersiya bankları arasında rəqabətin güclənməsi, qeyri-bank kredit idarələri qismində rəqiblərin meydana gəlməsi, qiymətli kağızlar bazarının və valyuta bazarının inkişafı ilə əlaqədar pul vəsaitlərinin kommersiya banklarından kənara axını ilə bağlıdır. Nəticədə bank xidmətləri bazarının öyrənilməsinə, müştəri uğrunda mübarizənin yeni üsul və növlərinin, yəni sənaye və ticarət şirkətləri tərəfindən çoxdan tətbiq edilən marketing üsullarının öyrənilməsinə ehtiyac yarandı.

Bank marketinginin ədəbiyyatda rast gəlinən tərifləri bazarın inkişafı ilə bağlı bank vəzifələrindən tutmuş, bütövlükdə bank fəaliyyətinin kompleks proqramadək geniş diapazonu əhatə edir. Fikrimizcə, bank marketingi, bir tərəfdən, bazarın öyrənilməsi və burada bank xidmətlərinin irəli çəkilməsi ilə bağlı fəaliyyəti, digər tərəfdən isə, bankın müştərilərin ehtiyaclarının öyrənilməsi və təmin edilməsinə yönəlmiş fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Bank marketinginin tərifinə belə bir yanaşma kommersiya banklarının iş təcrübəsinin nəticəsidir. Belə ki, bir çox iri kommersiya banklarının strukturunda marketing və müştərilərlə əlaqə bölmələri mövcuddur, həmin bölmələr aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: yeni müştərilərlə əlaqələrin qurulmasını təmin edir; işgüzar münasibətlərin inkişafına yardım edir; yeni əməliyyatların və bank xidmətlərinin tətbiqi ilə bağlı analitik tədqiqatlar aparır; bazar konyunkturasını öyrənir; müştərilərə təşkilati yardım göstərir və məsləhətlər verir.

Hal-hazırda kommersiya bankları öz müştərilərinə onların maliyyə ehtiyaclarının təmin edilməsi, hesablaşma-kassa xidmətlərinin göstərilməsi, rubl və valyuta ilə kreditlərin verilməsi ilə bağlı çoxlu sayda xidmətlər göstərir. Bura həmçinin dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları ilə

aparılan əməliyyatlar, valyuta ticarəti, broker əməliyyatları, trast əməliyyatları, lizinq üzrə xidmətlər, daşınmaz əmlakla aparılan əməliyyatlar, istehlakçıların sığorta edilməsi və maliyyələşdirilməsi, investisiya əməliyyatları, bank fəaliyyəti ilə bağlı olan konsultasiya və vasitəçilik xidmətlərinin göstərilməsi daxildir.

Kommersiya banklarının bank xidmətləri bazarında marketinq fəaliyyəti eyni zamanda iki sahədə həyata keçirilir – əhalinin, müəssisə və təşkilatların müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi və onların yerləşdirilməsi. Bu zaman qeyd edilən sahələrin sıx əlaqədə olmasını nəzərə almaq lazımdır, çünki eyni müştərilər əksər hallarda həm pul vəsaitlərinin müəyyən müddətə satıcısı, həm də bank xidmətlərinin satıcısı və bankın səhmdarları qismində çıxış edirlər.

Bankların marketinq xidmətləri əməkdaşlarının fəaliyyətinə qeyd edilən bütün aspektlər baxımından bank xidmətləri bazasının təhlili (marketinq araşdırmaları), bank rəhbərliyi üçün zəruri idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi ilə bağlı tövsiyələrin işlənib hazırlanması, marketinq planının işlənib hazırlanması və bank xidmətlərinin irəli çəkilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. daxildir.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, bank xidmətlərinin bazarda irəliyə çəkilməsinin və onun müştərilər uğrunda mübarizəsinin nəticələri aşağıdakı şərtlərdən asılı olacaqdır: bank xidmətlərinin qiyməti (depozit və kreditlər üzrə faiz dərəcələri, bank xidmətlərinin digər növlərinə qoyulan tariflər, valyutanın alqı-satqı kursu), xidmətin səviyyəsi (müştəriyə münasibət, xidmət göstərilməsinin sürəti, əlavə xidmətlərin təqdim edilməsi və s.), həmçinin rəqiblərlə müqayisədə yeni növ bank xidmətlərinin və ya onların yeni keyfiyyətinin təklif edilməsi (məsələn, müddətli əmanət üzrə faizlərin ləğv edilməsinin mümkünlüyü). Bundan əlavə, bankın nüfuzu və imici, xarici görünüşü və binalarının daxili tərtibatı, bank şöbələrinin, valyuta dəyişmə məntəqələrinin düzgün yerləşdirilməsi və s. böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bu məsələlərlə bağlı qərarlar, təbii ki, bank rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilir. Bankın marketinqlə məşğul olan əməkdaşlarının vəzifəsi isə, zəruri informasiyanı toplayıb təhlil etməkdən, rəhbərlik üçün bankın fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri üzrə tövsiyələr hazırlamaqdan və öz spesifik üsulları ilə bank xidmətlərinin irəli çəkilməsi (satışın stimullaşdırılması) ilə bağlı tədbirləri həyata keçirməkdən ibarətdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bank marketinqi bankın bütün fəaliyyəti və onun idarə edilməsi (bank menecmenti) ilə sıx bağlıdır, buraya əməliyyatların və heyətin idarə olunması da daxildir.

Marketinq nəzəriyyəsində əmtəə və xidmətlər bazasını təhlil edərkən bazar segmenti anlayışından istifadə olunur. Bazar segmenti dedikdə bazanın müəyyən ümumi əlamətlərlə xarakterizə edilə bilən hissəsi nəzərdə tutulur. Bazarın hissələrə bölünməsi və ya onun, necə deyirlər, segmentasiyası ən müxtəlif üsullarla həyata keçirilir.

Bank xidmətləri bazasının segmentasiyası zamanı onun daha çox istifadə edilən səciyyəvi xüsusiyyətləri coğrafi əlamətlər, təklif edilən xidmətlərin növləri və müştəri qruplarıdır. **Coğrafi əlamətlərə görə** ölkələri, coğrafi, iqtisadi rayonları, ölkənin, şəhərin inzibati bölgü vahidlərini, şəhəratrafi qəsəbələri, şəhər mikrorayonlarını ayırmaq mümkündür. **Bank xidmətlərini aşağıdakı növlərə** ayırmaq mümkündür: kredit, depozit, investisiya və s. xidmətlər. Bank xidmətləri bazarı xidmət göstərilən müştəri qruplarına görə pərakəndə (əhali və xırda biznes), topdan satış (müəssisə və təşkilatlar) bazarı, müxbir banklar bazarı və dövlət və bələdiyyə orqanları bazasına bölünə bilər.

Bank xidmətləri bazasının marketinq araşdırmalarının son məqsədi bankın müxtəlif segmentlərində onun xidmətlərinə olan tələbin proqnozlaşdırılmasından və tərtib edilmiş proqnoz əsasında məqsədli segmentlərin, oradakı fəaliyyətin strategiyasının, qiymət siyasətinin seçilməsi, həmçinin bank şöbələrinin yerləşdirilməsi və s. ilə bağlı bank

rəhbərliyi üçün tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bu cür məsələləri həll etmək üçün, birincisi, yuxarıda göstərilən üsulların köməyi ilə bank bazarının müxtəlif segmentlərində bankın vəziyyətini müəyyən etmək və, ikincisi, müxtəlif daxili və xarici amillərin tələbə təsirini müəyyən etmək və proqnozlaşdırmaq zəruridir. Bankın fəaliyyətindən bilavasitə asılı olan daxili amillərə onun nüfuzu, göstərdiyi xidmətlərin qiymətlərinin səviyyəsi (depozit və kreditlər üzrə faiz dərəcələri, xidmətlərin ödənilməsi tarifləri, valyutanın alqı-satqı kursu), təklif edilən xidmətlər və onların keyfiyyəti, rəqiblərlə müqayisədə yeni xidmətlər göstərmək imkanı (yeni keyfiyyətli xidmətlər), müştərilərə xidmətin səviyyəsi, həmçinin bank xidmətlərinin bazarda irəli çəkilməsi ilə bağlı marketing fəaliyyəti aiddir. Xarici amillərə müştərilərin bank xidmətlərinə münasibətdə davranış və üstün tutma motivləri, müxtəlif qruplar üzrə onların gəlirlərinin strukturu və bu strukturun dəyişmə meylləri, rəqiblərin fəaliyyəti, həmçinin siyasi və iqtisadi vəziyyətin, bank qanunvericiliyinin və s. vəziyyəti və dəyişmə meylləri aiddir.

Beləliklə, bank xidmətlərinə tələbatın proqnozlaşdırılması həm marketing xidməti mütəxəssislərinin, həm də, hübhəsiz, bank rəhbərliyinin bilik, təcrübə və intuisiyasından real surətdə asılı olacaqdır.

Bank xidmətlərinin bazarda irəliyə çəkilməsi üzrə bankın marketing fəaliyyətinin məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir: birincisi, bank tərəfindən göstərilən xidmətlər, digər banklarla müqayisədə bu bankda göstərilən xidmətlərin üstünlükləri, yeni xidmətlər (və ya xidmətlərin yeni keyfiyyəti) barədə mövcud və potensial müştərilərə məlumat verilməsi, ikincisi, əhəlinin müxtəlif qruplarının, ictimaiyyətin, bələdiyyə və hökumət orqanlarının nəzərində bankın cəlbedici imicinin formalaşdırılması.

Mövcud və potensial müştərilərə bu və ya digər üsulla verilmiş bank və onun xidmətləri barədə məlumat potensial müştəriləri bankla əlaqə yaratmağa sövq etməli, mövcud

müştəriləri isə onunla münasibətləri davam etdirməyə ruhlandırmalıdır.

Bankın cəlbedici imicinin formalaşdırılması onun xidmətləri barədə məlumatın verilməsi qədər əhəmiyyətlidir. Bu, əsasən onunla əlaqədardır ki, bankların təxminən eyni xidmətlər təklif etdiyi və buna görə təxminən eyni haqq tələb etdiyi bir şəraitdə müştərinin bu və ya digər bankı seçməsi əsasən bank haqqında yaranmış təsəvvürlə müəyyən ediləcəkdir.

Bankın təklif etdiyi xidmətlər barədə müştərilərə məlumat verilməsi və bankın imicinin formalaşdırılması ilə bağlı marketing fəaliyyətinin əsas üsulları kimi bank reklamını, mövcud və potensial müştərilərlə ünsiyyəti, həmçinin ictimaiyyətlə əlaqələrə dair, eləcə də maliyyə qurumları, kütləvi informasiya vasitələri, müxtəlif ictimai təşkilatlar və bankın fəaliyyətinə real və ya potensial təsir göstərə biləcək hökumət orqanları ilə xüsusi tədbirlərin keçirilməsini qeyd etmək mümkündür.

Reklam rəqabət şəraitində əmtəə və xidmətlərin bazarda irəli çəkilməsi məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə istehlakçıya təsiri nəzərdə tutur.

Bank xidmətlərinin həyata keçirilməsinin stimullaşdırılmasında reklam müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda rəqabət şəraitində bank xidmətlərinin bazarda irəli çəkilməsi ilə bağlı onun marketing fəaliyyətinin yuxarıda qeyd edilən məqsədlərinə uyğun olaraq reklamın başlıca vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir: mövcud və potensial müştərilərin nəzərində bankın cəlbedici imicinin formalaşdırılması; bankın göstərdiyi xidmətlər, onların keyfiyyəti və digər bankların xidmətləri ilə müqayisədə üstünlükləri barədə məlumat verilməsi; bank xidmətləri bazarının seçilmiş segmentlərinə məqsədyönlü şəkildə təsir göstərilməsi.

Bank reklamının effektivliyi son nəticə ilə müəyyən edilir – müştərilərin, göstərilən xidmətlərin sayının atması və s.

86. Bank menecmenti

Bank biznesinin təşkilinin və inkişafının əsasını bank menecmenti təşkil edir. Bank menecmenti dedikdə bankın təşkili və idarə olunmasının daha rəşional sistemi haqqında elm nəzərdə tutulur.

«Bank menecmenti» anlayışında bankların fəaliyyətinin bütün xarici və daxili problemləri cəmləşmişdir, onların həll edilməsi bank qarşısında duran məqsədə – maksimal mənfəət əldə etməyə daha effektiv şəkildə nail olmağa imkan verir. Həm istehsal, həm də sosial məsələlərin həlli bu məqsədə tabe edilmişdir.

Bununla əlaqədar bank menecmentinin aşağıdakı prinsiplərini müəyyən etmək mümkündür:

- maksimal mənfəət əldə edilməsi məsələsinin həlli yollarının işlənilib hazırlanması; qarşıya qoyulmuş məqsədə minimal xərclərlə çatmanın ən effektiv vasitələrinin müəyyən edilməsi;
- bankın daha səmərəli strukturunun (bu bank üçün, onun kapitalının həcmi, müştəriləri, bank fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf prioritetləri nəzərə alınmaqla) yaradılması;
- bank fəaliyyəti təcrübəsinin, onun inkişafının proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasının bu strukturla sıx əlaqələndirilməsi; bankın cari və perspektiv fəaliyyətinə nəzarət və onun tənzimlənməsi;
- insan amilinin nəzərə alınması, təcrübəli, hazırlıqlı, psixoloji uyğunluğa malik əməkdaşların seçilməsi; hər bir əməkdaşa fərdi yanaşma;
- işçilərin mənəvi və maddi cəhətdən həvəsləndirilməsi; perspektivli mütəxəssislərin dəstəklənməsi və irəli çəkilməsi; hər bir işçinin öz ixtisasını artırmağa çalışması.

Menecment uzun və qısamüddətli dövrlər üçün effektiv bank siyasətinin işlənilib hazırlanmasını nəzərə tutur. Bu,

müvafiq illik və rüblük plan-proqnozlarda əks olunur. Bu halda qəti planlardan danışmaq olmaz, çünki bankın fəaliyyətinə çoxlu sayda gözlənilməz iqtisadi hadisə təsir edir. Bank işçiləri onları qabaqcadan nəzərə almaq iqtidarında deyil. Lakin, buna baxmayaraq, plan-proqnozların məqsədləri yalnız əsas məsələnin həllinə – maksimal mənfəətin əldə edilməsinə yönəlməlidir.

16. Dünya valyuta-maliyyə sistemi və valyuta bazarı

87. Dünya valyuta sistemi və onun təkamülü. 88. Regional valyuta sistemləri. 89. Avropa regional valyuta sisteminin inkişaf perspektivləri. 90. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Rusiyanın valyuta sistemi. 91. Valyuta bazarının təşkili prinsipləri və strukturu. 92. Beynəlxalq hesablaşmaların balansları.

87. Dünya valyuta sistemi və onun təkamülü

Valyuta sistemi iki əsas elementin – valyuta mexanizmi və valyuta münasibətlərinin məcmusudur.

Valyuta mexanizmi dedikdə hüquq normaları və onları milli və beynəlxalq səviyyələrdə təmsil edən institutlar nəzərdə tutulur.

Valyuta münasibətləri beynəlxalq hesablaşmaları, kredit və valyuta əməliyyatlarını həyata keçirmək məqsədi ilə hüquqi və fiziki şəxslərin, bankların valyuta və pul bazarlarında qurduqları gündəlik əlaqələri ehtiva edir.

Milli, regional və dünya valyuta sistemlərini fərqləndirirlər.

Beynəlxalq valyuta münasibətləri fəaliyyət mübadiləsi prosesində ölkələr arasında yaranır və beynəlxalq valyuta, hesablaşma və kredit-maliyyə əməliyyatlarının aparılması prosesində ölkələr arasında yaranan ictimai münasibətlər məcmusudur.

Dünya valyuta sistemi milli valyuta qanunvericiliyi və dövlətlərarası münasibətlərlə tənzimlənən valyuta münasibətlərinin təşkili forması kimi xarici iqtisadi münasibətlərin inkişafı nəticəsində formalaşmışdır. Dünya valyuta sisteminin xüsusiyyətləri və onun qurulması prinsipləri dünya təsərrüfatı strukturundan çox asılıdır. Aydındır ki, onun strukturu dəyişdikcə dünya valyuta sistemi də təkamül etmiş, deməli, onun əsas elementləri də dəyişmiş və təkmilləşmişdir:

- dünya pullarının funksional formaları;
- valyutaların konvertasiyası şəraiti;
- valyuta paritetləri və valyuta kursları rejimləri;
- valyuta tənzimlənməsinin səviyyəsi və valyuta məhdudiyyətlərinin dərəcəsi;
- beynəlxalq hesablaşmaların vahid şəkllə salınması.

Qed etmək lazımdır ki, dünya valyuta sisteminin inkişafı bir neçə onillik öncə dünyanın əksər inkişaf etmiş

ölkələrindəki milli pul sistemlərinin başlıca inkişaf mərhələlərini təkrar edir. Belə ki, daxili iqtisadiyyatda pul sistemləri qızıl sikkə standartından qızıl külçə və qızıl deviza standartlarına, daha sonra isə kağız-kredit tədaviyünə qədər təkamül yolu keçmişdir.

Dünya səviyyəsində belə bir vəziyyət bir qədər sonra və spesifik formalarda müşahidə edilmişdir.

Birinci dünya (Paris) valyuta sistemi qızıl sikkə standartı əsasında yaradılmış və sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin 1867-ci ildə Prisdə keçirilmiş konfransında imzalanmış dövlətlərarası sazişlə hüquqi cəhətdən təsbit edilmişdir. Bu valyuta sistemi üçün milli valyutaların qəti müəyyən edilmiş qızıl tərkibi və qəti müəyyən edilmiş valyuta kursları səciyyəvi olmuşdur. Valyuta kursları qızılın, xarici valyutanın bir vahidinin ekvivalentinin Böyük Britaniya və ABŞ-ın pul mərkəzləri arasında göndərilməsinin dəyəri həcmində qızıl nöqtələr çərçivəsindəki sikkə pariteti ətrafında enib-qalxa bilirdi.

Qızıl nöqtələr çərçivəsində valyuta kursu tələb və təklif əsasında müəyyən edilirdi. Valyuta kursu qiymətdəndüşmə nəticəsində qızıl nöqtələr çərçivəsindən kənara çıxdıqda, qızılın ölkədən kənara axını başlanırdı və kurs əvvəlki yerinə qayıdırdı.

Qızıl standartının Birinci Dünya müharibəsinədək mövcudluğu valyuta sisteminin sabitliyini təmin etməklə yanaşı ölkələrin iqtisadiyyatının sabit inkişaf etməsinin əsasını təşkil edirdi. XIX əsrin sonlarında S.V. Vittenin Rusiyada həyata keçirdiyi pul islahatının başlıca şərtlərindən biri rublun qızıl standartının tətbiqi olmuşdur. Qızılın sərbəst tədaviyünə icazə verilməsi yerli və xarici kapitalı qızıl hasilatı sahəsinə cəlb etdi və 1913-cü ildə Rusiyaya qızılın istehsalı və ixracı üzrə birinci yerə çıxmağa, qızıl ehtiyatlarını iki dəfədən çox artırmağa və rublu dünyanın ən sabit valyutalarından birinə çevirməyə imkan verdi.

Paris valyuta sistemi dövrü üçün bütövlükdə dünya-dakı nisbi siyasi sabitlik və ölkələrin inflyasiyanın aşağı səviyyəsi ilə müşayiət olunan sürətli iqtisadi inkişafı səciyyəvi idi.

Birinci Dünya müharibəsi və onun nəticəsi olaraq baş vermiş valyuta böhranı yeni valyuta sisteminin yaradılmasına təkan verdi.

1922-ci ildə formalaşmış **İkinci (Genuya) valyuta sistemi** qızıl deviza standartına əsaslanırdı. Deviza qismində istənilən formada olan xarici valyuta çıxış edirdi. Ehtiyat valyuta statusu rəsmən heç bir valyutaya verilməsə də, İngiltərə funt sterlinqi və ABŞ dolları real olaraq liderlik iddiasında idi.

Böyük Britaniyanın müharibədən əvvəlki qızıl standartı bərpa etmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi: funt sterlinqin kursunun artırılması ödəmə balansı defisitinin artması ilə nəticələndi. Eyni zamanda Fransanın hərəkətləri dünya valyuta bazarında tamamilə eksponzionist xarakterə malik idi.

Nəticədə 1928-ci ildə qəbul edilmiş qanuna əsasən, bütün beynəlxalq ödəmələr valyutalarla (funt və ya dollar) deyil, qızilla həyata keçirilməli idi. Həmçinin funt şəklində olan ehtiyatların qızıla konvertasiya edilməsi barədə qərar qəbul edildi. Belə bir şəraitdə 1931-ci ildə Böyük Britaniya funt sterlinqin qızıla konvertasiya edilməsini ləğv etməyə məcbur oldu. 30-cu illərin böyük depressiyası fonunda həyata keçirilmiş bu tədbir dünya valyuta böhranının təzahürü idi. Əksər ölkələr bu böhrandan çıxış yolunu öz valyutalarının devalvasiya edilməsində gördü.

Üçüncü (Bretton-Vud) dünya valyuta sistemi 1944-cü ildə Bretton-Vud şəhərində (ABŞ) keçirilmiş valyuta və maliyyə məsələləri üzrə konfransda ölkələr arasında bağlanmış sazişlə rəsmiləşdirildi.

Bretton-Vud sistemi bir sıra prinsiplərə əsaslanırdı:

- qızıl dünya valyuta sisteminin əsası kimi tanındı;

- beynəlxalq hesablaşmalarda qızılı təmsil edən əsas valyutalar rolunda ABŞ dolları və funt sterlinq çıxış etməyə başladı;

- bütün valyutaların dollara, onun vasitəsilə də bir-birlərinə münasibətdə sabit paritetləri müəyyən edilirdi;

- valyuta kurslarının qəti müəyyən edilmiş dollar pariteti ətrafında enib-qalxmasına $\pm 1\%$ həddində icazə verilirdi;

- valyuta məhdudiyyətləri sisteminin ləğvi vəzifəsi və milli valyutaların konvertasiyasının bərpası elan olundu;

- dünya valyuta sisteminin tənzimlənməsi üçün Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB) yaradıldı.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun əsas məqsədləri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

- valyuta kurslarının, ödəniş sazişlərinin sabitliyinə yardım göstərilməsi və valyutaların rəqabət devalvasiyasına yol verilməməsi;

- cari əməliyyatlar üzrə çoxtərəfli ödəniş sisteminin yaradılmasına yardım göstərilməsi və valyuta məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması;

- ödəniş disbalanslarının nizamlanması üçün qısamüddətli kreditlərin verilməsi;

- beynəlxalq valyuta problemlərinə dair daimi müşavirə və məsləhətləşmələr əsasında beynəlxalq əməkdaşlıq yardımının göstərilməsi.

Qərbi Avropa dövlətləri və Yaponiyanın müharibə nəticəsində tənəzzülə uğramış iqtisadiyyatı möhkəmləndikcə, Bretton-Vud sisteminin əsasında olan başlıca ziddiyyət (ABŞ dollarının milli xarakteri və ondan beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi istifadə etmək cəhdi arasında ziddiyyət) onu tədricən zəiflədirdi. 1971-ci ildə ABŞ dollarının rəsmi kurs üzrə qızıl konvertasiya edilməsinə son qoydu. Sistemi xilas etmək məqsədilə 1971-ci ilin dekabrında kursun enib-qalxma həddlərinin genişləndirilməsi barədə razılıq əldə olundu.

Lakin artıq bir ildən sonra qeyd edilən razılaşma ləğv edildi və Bretton-Vud sisteminə son qoyuldu.

Dördüncü (Yamayka) **dünya valyuta sistemi** BVF iştirakçısı olan ölkələrin 1976-cı ilin yanvar ayında Kinqstonunda (Yamayka) imzaladıqları sazişlə rəsmiləşdirildi. Sazişdə yeni valyuta-maliyyə sisteminin 1978-ci ilin aprel ayında BVF Sazişin maddələrinə edilmiş ikinci düzəlişdə təsbit edilmiş əsas prinsipləri müəyyən edildi. Bu gün də öz qüvvəsini itirməyən həmin prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

- qızılın rəsmi qiymətinin ləğv edilməsi ilə qızılın demonetizasiyası qanuniləşdirildi, lakin bununla belə, qızılın real dəyəri onun fəvqəladə dünya pulu və ehtiyat aktivlər rolunun qorunub saxlanılmasını təmin etdi;

- qızıl deviza standartı formal olaraq valyuta paritetlərinin əsası elan edilmiş SDR standartı ilə əvəz edilsə də, təcrübədə dəyər etalonuna, başlıca ödəniş və ehtiyat vasitəsinə çevrilmədi;

- qəti müəyyən edilmiş valyuta kursu əvəzinə ölkələr 1973-cü ildən etibarən rəsmi şəkildə «üzən» valyuta kursları rejiminə keçdi. Lakin, eyni zamanda onlar qəti müəyyən edilmiş və ya «üzən» valyuta kursunu seçmək imkanı qazandı;

- BVF-yə valyuta kurslarının inkişafına və onların müəyyən edilməsi haqqında razılaşmalara ciddi nəzarət etmək səlahiyyəti verildi.

Yamayka valyuta sisteminin problemləri «üzən» valyuta kurslarının mükəmməl olmamasında özünü çox tez bir zamanda biruzə verdi. Bundan əlavə, yaranmış problemlər 90-cı illərin maliyyə və valyuta böhranlarını ağırlaşdırdı.

Böhran vəziyyətinin aradan qaldırılması üçün ölkələrin hərəkətlərinin əlaqələndirilməsi zərurəti dünya iqtisadi birliyini valyuta münasibətləri sahəsində dövlətlərin siyasə-

tinin uyğunlaşdırılmasında BVF və BYİB-in rolunu yenidən qiymətləndirməyə vadar edir. Eyni zamanda beynəlxalq valyuta-maliyyə institutlarının tənzimləyici fəaliyyətinin səmərəliliyi məsələsi gündəmə gətirildi. Beynəlxalq valyuta-maliyyə institutlarının effektivliyi dünya valyuta sistemindəki böhran şəraitində xeyli azalmışdır. Nəticədə sarsıntı yaşayan bir sıra dövlətlərin hökumətləri valyuta tənzimlənməsi sisteminin yenidən qurulması ilə məşğul oldu.

88. Regional valyuta sistemləri

Qərbi Avropada həyata keçirilən iqtisadi integrasiyanın gedişində bir sıra Qərbi Avropa dövlətləri 1979-cu ilin mart ayında regional valyuta sisteminin – Avropa Valyuta Sisteminin (AVS) yaradılmasını elan etdi. Bu sistem milli valyutaları daha da sabitləşdirmək məqsədi ilə həmin valyuta kurslarının dollara münasibətdə əlaqələndirilmiş «üzməsi»ni nəzərdə tutur.

Lakin, Avropa Valyuta Sisteminin başlıca xüsusiyyəti xüsusi Avropa hesablaşma vahidi olan EKÜ mexanizmidir. Bu mexanizm alman markası başda olmaqla Qərbi Avropa ölkələrinin 10 valyutasının toplandığı «zənbil»ə əsaslanır. Milli valyutaların – EKÜ komponentlərinin kvotası ölkələrin iqtisadi potensialı ilə müəyyən edilir və hər beş ildən bir yenidən nəzərdən keçirilməlidir. «Zənbil»ə yenidən baxılarkən bütün aktivlər və passivlər yeni kurs üzrə yenidən dəyərləndirilir. Sonuncu yoxlama zamanı EKÜ strukturu aşağıdakı şəkildə müəyyən edilmişdir:

- alman markası – 30,1%;
- fransız frankı – 19,0%;
- funt sterlinq – 13,0%;
- italyan lirəsi – 12,0%;
- holland huldəni – 9,4%;
- Belçika frankı – 7,6%;
- ispan pesetası – 5,3%;
- digərləri – 5,45%.

Qızılın demonetizasiyasını hüquqi cəhətdən təsbit etmiş Yamayka valyuta sistemindən fərqli olaraq, AVS ittifaqa daxil olan dövlətlərin rəsmi qızıl-dollar ehtiyatlarının 20%-i birləşdirməklə, qızıldan EKÜ-nün qismən təminatı kimi istifadə edir.

Avropa ölkələrinin valyuta integrasiyasının inkişafının növbəti mərhələsi iqtisadi və valyuta ittifaqının yaradılması oldu, bu ittifaq aşağıdakıları nəzərdə tuturdu:

- ittifaqa daxil olan ölkələrin vahid pul siyasəti;
- ittifaqın vahid mərkəzi bankının yaradılması;
- ittifaqın vahid valyutasının tətbiqi.

Keçid üç mərhələdə həyata keçirildi.

Birinci mərhələdə (1990-cı ilin yanvarında başlamışdır) kapitalların ittifaq daxilində hərəkətinə qoyulmuş bütün valyuta məhdudiyyətləri ləğv edildi, inflyasiyanın templəri zəiflədi və ittifaq üzvü olan dövlətlərin büdcə kəsirləri azaldıldı.

İkinci mərhələdə (1994-cü ilin yanvarında başlamışdır) Avropa Valyuta İnstitutu yaradıldı (Frankfurt-Mayn şəhərində) və vahid Avropa valyutasının (avro) yaradılmasına hazırlıq həyata keçirildi.

Üçüncü mərhələdə (1997-ci ilin yanvarında başlamışdır) Qərbi parametrlərinə uyğun olaraq konvergensiyanın zəruri səviyyəsi əldə edildi, vahid valyuta tətbiq edildi və Avropa Valyuta İnstitutu – Aİ üzvü olan ölkələr arasında valyuta siyasətinin əlaqələndirilməsinə, Avropa Mərkəzi Bankının hazırlanmasına və vahid valyuta siyasətinin işlənilməsinə görə məsul olan təşkilat yaradıldı.

1 yanvar 1999-cu il tarixdən etibarən ittifaq regional valyuta sisteminin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu, bu zaman ittifaqa üzv olan dövlətlər arasında nağdsız hesablaşmalar yeni Avropa valyutası – avro əsasında həyata keçirilməyə başladı. Avro kursunun dollara və ittifaqa daxil olmayan ölkələrin valyutalarına kotirovkasını Avropa Mərkəzi Bankı həyata keçirir.

Nağd hesablaşmaları həyata keçirmək məqsədilə 1 yanvar 2002-ci il tarixdən etibarən avro dövriyyəyə buraxılmışdır.

89. Avropa regional valyuta sisteminin inkişaf perspektivləri

Avronun meydana gəlməsi Bretton-Vud dünya valyuta sistemindən sonra ümumdünya valyuta-maliyyə sistemi tarixində haqlı olaraq ikinci mühüm hadisə adlandırıla bilər.

Şübhəsiz, hal-hazırda ABŞ dolları dünyada öz aparıcı mövqeyini qoruyub saxlamaqdadır. Dünya valyuta bazarında aparılan əməliyyatların 80%-dən çoxu əvvəlki kimi dollar vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki, BVF-nin məlumatına əsasən, 1998-ci ilin sonlarında dünyanın rəsmi valyuta ehtiyatlarının 57%-i ABŞ dollarının payına düşürdü. Hal-hazırda bu ehtiyatların yalnız 30%-i avro ilə ifadə olunmuşdur. Lakin yaxın 10 ildə avronun dünya ehtiyat valyutası kimi dolları arxada qoyacağı gözlənilir.

Avronun dünya valyuta ehtiyatlarının yarısına malik olan Asiya dövlətlərinin diqqətini cəlb etməsi bu prosesdə təyinedici əhəmiyyət kəsb edəcək.

Xarici ticarət dövriyyəsi və borc amilləri nəzərə alınmaqla, Mərkəzi Şərqi Avropa dövlətləri, Rusiya, MDB-nin bir sıra ölkələri, həmçinin Fransadan asılı olan Afrika dövlətləri də obyektiv olaraq dollara meyl göstərir.

Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq maliyyə analitiklərinin məlumatına əsasən, avuarların birdən-birə dollardan avroya köçürülməsi (bu isə təxminən 600 mlrd dollar deməkdir) yaxın beş ildə dollar kursunun avroya münasibətdə kəskin sürətdə aşağı düşməsinə səbəb ola bilər (30 – 40% həcmində dəyərləndirmə göstəriciləri qeyd edilir). ABŞ valyutasının bu cür çökməsi dünya maliyyə sisteminə, aparıcı dünya dövlətlərinin ixrac kapitalına, o cümlədən avro zonasına daxil olan ölkələrə ciddi zərbə vura bilər.

Belə bir vəziyyətdən xilas olmaq məqsədi ilə, milli valyutası dünya valyutalarından kənarda qalan Yaponiya üç valyutadan (avro, dollar, iyena) ibarət vahid zənbilin yaradılması fikrini fəal sürətdə müdafiə edir. Yaponiya belə bir valyuta zənbili vasitəsilə digər dünya valyutalarının kurslarını müəyyənləşdirməyi təklif edir.

Yaponiyanın fikrincə, bu zənbilin mövcudluğu dünya valyuta bazarındakı enib-qalxmaları minimum səviyyəyə endirməyə imkan verəcək. Lakin bu təklif dünya valyuta-maliyyə bazarının aparıcı iştirakçılarının kifayət qədər təmkinli reaksiyasına səbəb oldu.

İndiki mərhələdə avro zonasında yeganə transmilli orqan Avropa Mərkəzi Bankıdır. Onun vəzifəsi vahid pul-kredit siyasətini həyata keçirməkdən və avro zonasında qiymət sabitliyini qoruyub saxlamaqdan ibarətdir.

Avropa Mərkəzi Bankının nöqteyi-nəzərincə, güclü avro inflyasiyanın, faiz dərəcələrinin aşağı səviyyədə olması, əhalinin toplanmış pul vəsaitlərinin yüksək səviyyədə olması deməkdir. Bundan əlavə, avronun təşəkkülü dövründə qiymətlərin sabitliyinə riayət olunması və iqtisadi artımın yüksək templərinin qorunub saxlanması (ildə 3%-dən artıq) başlıca rol oynayır.

Avronun dollara münasibətdə zəifləməsi problemi Avropa Mərkəzi Bankını qorxutmur, çünki onun və avro ölkələri mərkəzi banklarının spekulyativ hücumları dəf etmək üçün kifayət qədər valyuta ehtiyatları mövcuddur (277 milyard avro).

Bundan əlavə, Avropa Mərkəzi Bankı hələki avronu yeni vasitə kimi beynəlxalq maliyyə bazarlarına fəal surətdə qəbul etdirmək niyyətində deyil. Çünki dollara münasibətdə zəifləmiş avro avro, zonasının iştirakçısı olan ölkələrə makroiqtisadi planda həтта sərfəlidir, ona görə ki, həmin dövlətlərin ABŞ-da ixrac mövqelərini əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirir.

Gələcəkdə avro zonasına daxil olan ölkələr, şübhəsiz, öz ənənəvi bazarlarına (həm Mərkəzi Şərqi Avropada, həm də Rusiyada) qayıtmaq zərurəti ilə qarşılaşacaq.

Və məhz Avropa İttifaqı ölkələri Rusiyanın ən mühüm iqtisadi tərəfdaşı olduğundan, gələcəkdə öz valyutasını və bütövlükdə iqtisadiyyatını Avropada baş verən integrasiya proseslərinə bağlaması Rusiya üçün olduqca faydalıdır.

90. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Rusiyanın valyuta sistemi

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Rusiyanın valyuta sistemi Yamayka valyuta sisteminin struktur prinsipləri nəzərə alınmaqla formalaşır. 1992-ci ilin iyul ayında BVF-yə daxil olarkən Rusiya Yamayka valyuta sisteminin struktur prinsiplərini yerinə yetirmək öhdəliyini götürmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ Bretton-Vud konfransında (1994-cü il), BVF və BYİB haqqında sazişin işlənilib hazırlanmasında iştirak etmiş, lakin nə fonda, nə də banka daxil olmamışdır.

Rusiyada əsas milli valyuta 1993-cü ildə SSRİ rublu əvəzinə dövriyyəyə buraxılmış rus rubludur.

1992-ci ilin iyul ayından başlayaraq Rusiyada rublun ABŞ dollarına münasibətdə rəsmi kursu tətbiq edilmişdir, həmin kurs Moskva banklararası valyuta birjasında müəyyən edilir.

1990-cı illərin əvvəllərində Rusiyada valyuta bazarının strukturu formalaşmağa başladı, həmin struktur valyuta birjalrı və RF MB (ölkədə valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti orqanı kimi) başda olmaqla ikisəviyyəli bank sistemi ilə təmsil olunmuşdur.

Xarici valyuta və xarici valyuta ilə ifadə olunmuş, rezidentlərə məxsus qiymətli kağızların icbari köçürülməsi, idxalı və ixracı, göndərilməsi qaydasının müəyyən edilməsi məsələlərinin həlli, yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsini, səlahiyyətli bankların açıq valyuta mövqeyi limitini dəyişməklə valyuta tənzimlənməsi üzrə tədbirlərin görülməsi, Rusiyanın əsas valyuta birjalarında (Moskva və Sankt-Peterburqda) valyuta müdaxilələrinin həyata keçirilməsi, ən başlıcası isə Rusiya kommertiya banklarının fəaliyyətinin

valyuta lisenziyalasdırılması yalnız Rusiya Bankının səlahiyyətinə daxil olan məsələlərdir.

Daxili valyuta lisenziyası almış banklar yalnız MDB iştirakçısı olan dövlətlərin səlahiyyətli bankları, həmçinin SSRİ-nin sabiq xarici bankları ilə birbaşa müxbir münasibətləri qura bilər.

Genişləndirilmiş valyuta lisenziyasına malik olan banklar daxili valyuta lisenziyası almış bankların həyata keçirdiyi əməliyyatları apara bilər. Lakin onlar, bundan əlavə, lisenziyada göstərilmiş miqdar dairəsində xarici banklarla müxbir münasibətləri qura bilər.

Baş valyuta lisenziyası banklara daha geniş səlahiyyətlər verir. Baş valyuta lisenziyasına malik olan banklar lisenziyada göstərilmiş bütün növ valyuta əməliyyatlarını həyata keçirmək hüququna malikdir. Bundan əlavə, qeyd edilən lisenziya xaricdə bankın filiallarını açmağa və qeyri-rezident kredit təşkilatlarının nizamnamə kapitalının bir hissəsini əldə etməyə imkan verir.

Valyuta birjaları Rusiya valyuta bazarının təşkilində mühüm rol oynayır. İşgüzar silsilənin pisləşməsi və konyunktur dəyişmələri şəraitində valyuta bazarının təşkilində valyuta birjalarının rolu xüsusilə nəzərə çarpdı.

1998-ci ilin avqust böhranı nəticəsində MBVB-in işi yenidən təşkil edildi. Burada 6 oktyabr 1998-ci ildən etibarən iki hərrac sessiyası rejiminə keçid baş verdi. Arbitraj əməliyyatlarını həyata keçirməyə imkan verməyən yeni hərrac rejimi tənzimləyici rolunda çıxış edərək Rusiya valyuta bazarını əhəmiyyətli dərəcədə sabitləşdirdi.

Rusiya valyuta bazarında pul axınlarının hərəkəti aşağıdakılar vasitəsilə həyata keçirilir:

- valyuta əməliyyatları;
- əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısının valyuta-kredit və hesablaşma təminatı;
- qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar;

- xarici investisiyalar.

Milli valyuta sisteminin mühüm xüsusiyyəti onun milli pul vahidinin mübadilə kursu rejimidir.

Rusiyanın bazar iqtisadiyyatına keçməsi şəraitində rublun vahid «üzən» valyuta kursu tətbiq edildi. Lakin, ölkə iqtisadiyyatının idxaldan ciddi asılılığı rublun kursunun aşağı düşməsinə və Rusiya bazarının idxal edilmiş mallarla doldurulması probleminin kəskinləşməsinə gətirib çıxardı. Nəticədə ixrac azaldı, inflyasiya isə gücləndi.

Valyuta bazarındakı vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədi ilə dövlət öz tənzimləyici rolunu gücləndirdi.

6 iyul 1995-ci ildə Rusiya Bankı və RF Hökuməti valyuta dəhlizi, yəni birja və banklararası valyuta bazarlarında rublun cari mübadilə kursunun dəyişmə hədləri rejimini tətbiq etdi. Dollara münasibətdə rublun valyuta kursunun enib-qalxmasının qəti müəyyən olunmuş hədd qiymətləri Rusiya Bankı tərəfindən valyuta bazarına müdaxilələr vasitəsilə saxlanılırdı.

Bu tədbir nəticəsində valyuta kursu uzun müddət ərzində nəzərdə tutulduğundan əhəmiyyətli dərəcədə uzaqlaşmırdı, ayrı-ayrı dövrlərdə isə hətta dolların kursunun rubla münasibətdə aşağı düşməsi müşahidə olunurdu.

1997-ci ilin oktyabrında Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində baş vermiş maliyyə böhranı Rusiyanın daxili valyuta bazarına güclü təsir göstərmiş əsas hadisə oldu. Böhran nəticəsində xeyli məbləğdə kapitalın inkişaf etməkdə olan bazarlara malik ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrin dövlət kağızlarına yerləşməsi baş verdi. Rusiya hökumətinin qısamüddətli dövlət istiqrazlarında yerləşdirilmiş xarici kapitalın geriye axını başladı.

Vəsaitlərin əhəmiyyətli dərəcədə çıxarılması və xarici valyutaya tələbatın artması nəticəsində valyuta bazarında rublun qiymətdən düşməsi gözlənilməyə başladı. Rusiya Bankı müəyyən tədbirlər görsə də, onlar kifayət etmədi və nəticədə 17 avqust 1998-ci il tarixdə dollara münasibətdə

rublun kursunu bir dollar üçün 6-9,5 rubl həddində müəyyənləşdirməklə siyasi valyuta dəhlizindən imtina etdi.

Dövlət istiqrazları bazarının yenidən formalaşması və qeyri-rezidentlərin vəsaitlərinin qaytarılmasına 30-günlük moratori elan edilməsi ilə eyni zamanda həyata keçirilmiş bu tədbir nəticəsində Rusiya valyuta bazarının sabitliyi pozuldu və rublun valyuta kursu əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşdü.

Rusiya valyuta bazarını qismən sabitləşdirmək məqsədi ilə Rusiya Bankı 1999-cu ildə rublun «üzən» valyuta kursu rejiminə keçdi. Həmin rejim bu gün də qüvvədədir.

91. Valyuta bazarının təşkili prinsipləri və strukturu

Valyuta bazarı valyutaların və xarici valyuta ilə ifadə olunmuş qiymətli kağızların tələb və təklif əsasında alqı-satqısının cəmləşdiyi və ölkənin pul vahidinə münasibətdə xarici valyuta kursunun müəyyən edildiyi rəsmi maliyyə mərkəzidir. Şübhəsiz, valyuta bazarı digər bazar növləri (qiymətli kağızlar bazarı, uçot bazarı, qısamüddətli kreditlər bazarı və s.) ilə yanaşı mövcud olan ölkənin maliyyə bazarının bir hissəsidir. Lakin digər bazar növlərindən fərqli olaraq, valyuta bazarı aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- onun dəqiq coğrafi sərhədləri yoxdur;
- onun konkret olaraq yerləşdiyi yer yoxdur;
- gecə-gündüz fəaliyyət göstərir;
- burada qeyri-məhdud sayda iştirakçı fəaliyyət göstərə bilər;
- yüksək likvidlik dərəcəsinə malikdir.

Valyuta bazarının əsas iştirakçıları banklar və digər maliyyə idarələri, brokerlər və broker firmaları, həmçinin digər iştirakçılardır.

Birinci qrupa daxil olan iştiraksılar (banklar digər maliyyə idarələri) həm öz xeyrlərinə, həm də müştərilərinin xeyrinə valyuta əməliyyatlarını həyata keçirirlər.

İştirakçıların **ikinci qrupunu** ixtisaslaşdırılmış broker və diler təşkilatları təşkil edir. Onlar valyuta əməliyyatlarını aparmaqla yanaşı informasiya və vasitəçilik funksiyalarını da yerinə yetirirlər.

İştirakçıların **üçüncü qrupuna** qeyri-bank maliyyə idarələri, valyuta əməliyyatlarını şəxsən həyata keçirməyən, bankların, yəni birinci qrupun xidmətindən istifadə edən hüquqi və fiziki şəxslər daxildir.

Valyuta bazarı bu və ya digər dərəcədə birləşdirilmiş çoxsaylı milli valyuta bazarlarından ibərətdir.

Valyuta əməliyyatlarının həcmindən, xarakterindən və istifadə edilən valyutaların miqdarından asılı olaraq, dünya, regional və milli valyuta bazarlarını fərqləndirirlər.

Dünya valyuta bazarlarında dünya ödəmə dövriyyə-sində geniş istifadə edilən valyutalarla sövdələşmələr həyata keçirilir.

Regional valyuta bazarlarında müəyyən konvertasiya edilən valyutalarla əməliyyatlar aparılır.

Milli valyuta bazarı müəyyən valyutalarla məhdud həcmdə sövdələşmələr aparılan və bir ölkənin valyuta ehtiyaclarını ödəyən bazardır.

Valyuta bazarı əsas etibarilə banklararası bazardır. Banklararası xarici valyuta bazarı institusional struktur nöqteyi-nəzərindən iki əsas sektora bölünür:

- birja sektoru;
- qeyri-birja sektoru.

Valyuta bazarının birja sektorunda valyuta ilə aparılan əməliyyatlar valyuta birjası vasitəsilə həyata keçirilir. Valyuta birjası birjanın nizamnaməsi əsasında fəaliyyət göstərən qeyri-kommersiya müəssisəsidir. Valyuta birjasının başlıca funksiyası xarici valyutanın alqı-satqısı və valyuta kursunun müəyyən edilməsi vasitəsilə müvəqqəti sərbəst olan pul və valyuta vasitələrini sərbəst etməkdən ibarətdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün ölkələr valyuta birjalarına malik deyil, Almaniya, Fransa və Yaponiya kimi dövlətlərdə isə valyuta birjalarının vəzifəsi valyutaların soraq kurslarını təsbit etməkdən ibarətdir.

Qeyri-birja valyuta bazarında xarici valyutanın alqı-satqısı üzrə sövdələşmələr valyuta bazarından yan keçməklə bilavasitə banklar arasında, həmçinin banklar və müştərilər arasında aparılır. Qeyri-birja valyuta bazarının başlıca üstünlüyü hesablaşmaların valyuta birjasında aparılan ticarətə nisbətən daha yüksək sürətlə aparılmasındadır.

Birja və qeyri-birja valyuta bazarları qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərərək bir-birini tamamlayır.

Valyuta bazarında məzmunca müxtəlif olan əməliyyatlar aparılır. Banklararası valyuta bazarında aparılan əsas əməliyyatlar kassa əməliyyatları (spot) və təcili əməliyyatlardır (forvard). Bu əməliyyatlar bir-birindən yalnız valyutalaşdırma tarixi ilə fərqlənir.

Kassa valyuta sövdələşmələrinə (spot tipli) valyutanın dərhal tədarükü ilə bağlı əməliyyatlar aiddir. Bununla belə, valyutalaşdırma sövdələşmə imzalandığı gündən etibarən ən gec iki iş günü sonra həyata keçirilir.

İki iş günündən artıq istənilən müddətə bağlanan sövdələşmələr **forvard əməliyyatları** adlanır. Forvard müqaviləsi bank müqaviləsidir, bu müqavilə standartlaşdırılmayıb və konkret əməliyyat kimi rəsmiləşdirilə bilər.

Valyuta bazarında ənənəvi əməliyyatlarla yanaşı, sövdələşmələrin nisbətən yeni növləri meydana gəlmişdir: valyuta fyuçersləri və opsiyonlar.

Valyuta fyuçersləri öz sahibinə müəyyən miqdarda valyutanın razılaşdırılmış valyuta kursu üzrə gələcəkdə konkret müddətdə tədarük etmək hüququ verərək, bu vəzifəni ona həvalə edir. Yəni fyuçerslər forvard sövdələşmələrinə zahirən çox bənzəyir, lakin standartlaşdırmanın yüksək səviyyədə olması və müqavilə sahibinin qətiyyət göstərilməməsi fyuçers əməliyyatlarının xüsusiyyətini təşkil edir.

Opsiön müqavilələrin ticarəti həm birjalarda, həm də qeyri-birja bazarında aparılır.

Valyuta opsiyonları öz sahibinə almaq (alıcı opsiönü), satmaq (satıcı opsiönü) və ya alqı-satqı (ikiqat opsiön) hüququ versə də, onun üzərinə heç bir öhdəlik qoymur.

92. Beynəlxalq hesablaşmalar balansı

Beynəlxalq hesablaşmaların balansları bir ölkənin digər ölkələrə münasibətdə pul tələbləri və öhdəliklərinin, mədaxil və ödəmələrinin nisbətidir. Belə balansların əsas növləri aşağıdakılardır: hesablaşma balansı; beynəlxalq borc balansı; ödəmə balansı.

Hesablaşma balansı ödəmələrin müddətinin yetişməsindən asılı olmayaraq, bir ölkənin digər ölkələrə münasibətdə müəyyən tarix üçün tələb və öhdəliklərinin nisbətidir. Bu cür təklif və öhdəliklər əmtəə və xidmətlərin ixracı (idxalı), borc və kreditlərin verilməsi (alınması) nəticəsində meydana gəlir.

Müəyyən dövr və müəyyən tarix üçün nəzərdə tutulan hesablaşma balanslarını fərqləndirirlər. Hesablaşma balansının müvafiq təqvim müddəti üçün aktiv maddələri bu ölkənin xarici dövlətlərə irəli sürdüyü yeni tələblərin məbləğini və onun xaricdə həyata keçirdiyi investisiyaları göstərir. Passiv maddələr xarici dövlətlərin kreditləri və investisiyaları üzrə ölkənin yenidən yaranmış öhdəliklərini əks etdirir. Dövr ərzində hesablaşma balansı yalnız bir ölkənin digər dövlətlərə münasibətdə tələb və öhdəliklərinin dinamikasını göstərir, lakin bu balans əsasən bütövlükdə ölkənin valyuta-maliyyə vəziyyətini aşkara çıxarmaq mümkün deyil.

Ölkənin beynəlxalq hesablaşma mövqeyini qiymətləndirmək üçün müəyyən tarixə (ilin əvvəli və ya sonuna) olan hesablaşma balansı mühümdür. Hesablaşma balansı ölkənin xaricə olan bütün tələb və öhdəliklərinin (onların yaranma dövrü və ödəmə müddətindən asılı olmayaraq) nisbətini əks etdirir. Onun aktiv saldosu göstərir ki, ölkə aldığından daha çox kredit və investisiya təqdim etmişdir və bir kreditör kimi gələcəkdə valyuta gəlirləri əldə edəcəkdir. Müəyyən tarixə olan hesablaşma balansının passiv saldosu

netto-borclu kimi ölkənin mövqeyini xarakterizə etməklə onun xarici dövlətlərə gəlirlərlə təmin edilməmiş gələcək ödəmələrinin həcmi göstərir.

Beynəlxalq borc balansı inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin statistikasında geniş istifadə olunur. Beynəlxalq borc balansı hesablaşma balansına yaxın olsa da, öz maddələri ilə ondan fərqlənir və ayrı-ayrı ölkələrdə məxsusi xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, ABŞ-da «beynəlxalq investisiyalar balansı» tətbiq edilir.

Ödəmə balansı beynəlxalq hesablaşmaların balansında mərkəzi yer tutur. Ödəmə balansı dövlətin xarici iqtisadi əlaqələrinin miqyas, struktur və xarakterinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından ifadəsidir.

Ödəmə balansı konkret ölkənin müəyyən dövr ərzində xaricdə həyata keçirdiyi ödəmələrin məbləğinin və xaricdən aldığı vəsaitlərin nisbətidir. Ödəmə balansının aşağıdakı növləri mövcuddur: müəyyən dövr (il, rüb, ay) üçün və müəyyən tarix üçün. Müəyyən dövr üçün ödəmə balansı qeyd edilən zaman kəsiyində həyata keçirilmiş ödəmələrin və daxil olmuş vəsaitlərin nisbətidir və ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərində baş vermiş dəyişiklikləri, iqtisadiyyatın vəziyyətini və inkişafını aşkar etməyə imkan verir. Müəyyən tarix üçün ödəmə balansı dərc edilən statistik göstəricilər şəklində təsbit edilməsə də, müəyyən tarixədək icra edilməli olan ödəmələrin və daxil olan pulun gündəlik nisbətlərinin dəyişməsinə əks etdirir.

Valyuta gəlirləri ödəmələrdən artıqdırsa, ödəmə balansı aktivdir, ödəmələr gəlirlərdən çox olduqda isə ödəmə balansı passivdir.

17. Qiymətli kağızlar bazarı

93. *Qiymətli kağızlar bazarının əsas anlayışları.* 94. *Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları.*
 95. *Korporativ qiymətli kağızlar.*
 96. *Qiymətli kağızlar bazarının təşkili.* 97. *Fond birjası və onun fəaliyyəti*

93. Qiymətli kağızlar bazarının əsas anlayışları

Effektiv surətdə fəaliyyət göstərən bazar iqtisadiyyatının mühüm elementi qiymətli kağızlar bazarıdır. Qiymətli kağızlar bazarı maliyyə bazarının bir elementidir.

Maliyyə bazarının iki hissəyə bölündüyü məlumdur:

- məxsusi kapital bazarı;
- borc kapitalı bazarı.

Borc kapitalı bazarı bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin kredit-bank sistemi ilə təmsil olunmuşdur.

Məxsusi kapital bazarı qiymətli kağızlar bazarını, yəni maliyyə vəsaitlərinin iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarına operativ köçürülməsini təmin edən və investisiyaların aktivləşməsinə yardım edən hissəsini təcəssüm etdirir. Beləliklə, qiymətli kağızlar bazarının başlıca vəzifəsi uzunmüddətli iqtisadi inkişafın imkanlarını müəyyən edən investisiyaları cəlb etməkdən ibarətdir. Bundan əlavə, qiymətli kağızlar bazarı dövlət büdcə siyasətinin ən mühüm vasitələrindən biridir.

Bu bazarda fəaliyyət göstərən əsas obyekt qiymətli kağızdır.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda bu anlayışın çoxlu sayda tərifi mövcuddur. Lakin iqtisadçıların əksəriyyəti belə bir fikirdədir ki, qiymətli kağız xüsusi qaydada tərtib edilmiş, tərəflər arasında əmlak münasibətlərini ifadə edən, sahibinin hər hansı bir əmlaka və ya onun pul ekvivalentinə hüququnu təsdiq edən sənəddir.

Qiymətli kağızların aşağıdakı təsnifatları mövcuddur:

- **adlı** (onların sahibi haqqında məlumatlar xüsusi reyestrə daxil edilmişdir) qiymətli kağızlar və **təqdim edənə məxsus** (şəxsiyyəti cəniləşdirmədən başqasına verilən) qiymətli kağızlar;

• **müddətli** (konkret ödəmə müddəti olan) qiymətli kağızlar və **müddətsiz** (konkret ödəmə müddəti olmayan) qiymətli kağızlar;

• **sənədli** (sahibi tərtib edilmiş sertifikat əsasında müəyyən edilən) və **sənədsiz** (sahibi reyestrin aparılması sistemindəki qeyd əsasında müəyyən edilən) qiymətli kağızlar;

• federal hökumət tərəfindən buraxılan **dövlət** qiymətli kağızları, Federasiya subyektləri tərəfindən buraxılan **Federasiya subyektlərinin** qiymətli kağızları, yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən buraxılan **bələdiyyə** qiymətli kağızları, müəssisə və təşkilatlar tərəfindən buraxılan **korporativ** qiymətli kağızlar.

Qiymətli kağızların buraxılması proseduru **emissiya** adlanır. Qiymətli kağızlar **emissiya** (yerləşdirilməsi emissiya prospekti və buraxılışın tənzimləyici orqanlar tərəfindən qeydiyyatı alınmasını tələb edən) və **qeyri-emissiya** (yerləşdirilməsi emissiya prospekti tələb etməyən) qiymətli kağızlarına bölünür.

Emissiya buraxılış haqqında qərar – qiymətli kağızların dövlət qeydiyyatı orqanında qeydə alınmış və qiymətli kağızla təsbit edilmiş hüquqlar həcmi müəyyən etmək üçün kifayət edən məlumatları əks etdirən sənəd əsasında həyata keçirilir.

Qiymətli kağızların əsas növləri səhmlər və istiqraz vərəqələridir. Lakin bu bazara digər maliyyə vasitələri də aiddir.

Səhm sahibinin səhmdar cəmiyyətin kapitalına vəsait qoyduğunu təsdiq edən və buna əsasən səhmdarların iclasında sahibinə səs hüququ və səhmdar cəmiyyətin gəlirlərinin bir hissəsini (dividendlər şəklində) almaq hüququ verən emissiya qiymətli kağızlarıdır. Səhmlər **adi** və **imtiyazlı** səhmlərə bölünür. Adi səhmlərdən fərqli olaraq, imtiyazlı səhmlər səhmdarların iclasında öz sahibinə səs hüququ

vermir, lakin bu səhmlər əsasında konkret dividend müəyyən edilir.

İstiqraz vərəqəsi sahibinin nəzərdə tutulmuş müddətə və ya nominal dəyər müddətinə emitentdən istiqraz vərəqələri və həmin dəyərin konkret faizini almaq hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızlarıdır, yəni istiqraz vərəqələri borc münasibətlərini ifadə edən borc öhdəliyidir.

Veksel borc münasibətlərini müəyyən edən qiymətli kağızdır. Veksel borc alanın vekseldə göstərilmiş məbləği ödəmək barədə heç nə ilə şərtləndirilməmiş öhdəliyini əks etdirir. Bununla belə, veksel qanunvericiliklə müəyyən olunmuş normalara ciddi surətdə riayət edilməklə kağız şəklində tərtib edilir.

Girov kağızları (ipoteka qiymətli kağızları) borc münasibətlərini əks etdirən qiymətli kağızlardır. Girov kağızları əmlakın ipotekaya qoyulması ilə təmin edilmiş pul öhdəliklərini almaq hüququnu təsdiq edir.

Törəmə qiymətli kağızlar sahibinin üçüncü şəxs tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızları sertifikatda və qeyd edilən törəmə qiymətli kağızların buraxılması haqqında qərarla göstərilmiş müddətdə və şərtlər əsasında almaq (satmaq) hüququnu təsdiq edən qiymətli kağızlardır.

94. Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları

Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları sahibinin emissiya şərtləri ilə nəzərdə tutulmuş qaydada emitentdən pul vəsaitləri almaq hüququnu təsdiqləyən istiqraz vərəqələri və ya digər qiymətli kağızlar şəklində buraxılır.

Dövlət qiymətli kağızları dövlət borcunun bir hissəsini təşkil edir. Əgər qeyd edilən qiymətli kağızlar rublda denominasiya edilmişdirsə, onlar daxili borc hissəsinə aid edilir, əgər valyutada denominasiya edilmişdirsə, o zaman xarici borc hissəsinə aid edilir.

Dövlət qiymətli kağızlar bazarı ilk növbədə dövlət qısamüddətli istiqraz vərəqələri (DQİ), federal borc istiqraz vərəqələri (FBI), dövlət əmanət borcu istiqraz vərəqələri (DƏBİ) və daxili valyuta borcu istiqrazları (DVBİ) ilə təmsil olunur. Son illər ərzində DQİ ilkin yerləşmə həcminə və ikinci dərəcəli hərracların dövriyyəsinə görə Rusiya qiymətli kağızlar bazarının ən iri segmenti olmuşdur.

Daxili valyuta borcu istiqrazları («vebovkalar») Maliyyə Nazirliyi tərəfindən buraxılır və valyutada denominasiya edilmiş dövlət borcunun vasitəsi kimi çıxış edir.

Federasiya subyektlərinin istiqrazları etibarlılığına görə federal mərkəz tərəfindən buraxılmış kağızlardan sonra ikinci yerdədir. Onların gəlirliliyi isə DQİ-nin gəlirliliyindən artıq olmuşdur.

Bələdiyyə istiqrazları bir sıra dövlətlərdə əhəmiyyətli vergi imtiyazları verildiyindən həmin ölkələrdə inkişaf etmişdir. Bu növ istiqrazların emitenti kimi borc öhdəliklərini buraxmaq hüququ olan bələdiyyə çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixən bələdiyyə istiqrazları heç də bütün ölkələrdə inkişaf etməmişdir. Bu, şübhəsiz, şəhər və ərazilərin büdcələrinə resursların cəlb edilməsi ilə bağlı formalaşmış sxemlərlə (bank kreditlərinin alınması və ya bələdiyyə istiqrazlarının buraxılması yolu ilə) əlaqədardır.

95. Korporativ qiymətli kağızlar

Emissiya korporativ qiymətli kağızlar səhm və istiqrazlar şəklində buraxılır. İnkişaf etmiş Qərb dövlətlərində korporativ qiymətli kağızların emissiyası hüquqi şəxslər tərəfindən pul vəsaitlərinin cəlb edilməsinin ən mühüm komponentidir. Bir sahənin müəssisələri tərəfindən buraxılan korporativ qiymətli kağızlar digər sahələrin müvəqqəti sərbəst olan kapitallarını cəlb edir, nəticədə kapitalın manevəsiz axını və daha gəlirli sahə layihələrində effektiv istifadəsi üçün şərait yaranır.

Səhmdar cəmiyyət yaradılarkən onun təsisçiləri cəmiyyətin nizamnamə kapitalına yatırılmış vəsaitlərə proporsional miqdarda səhm əldə edirlər.

Səhmləri əldə etməklə investor səhmdar cəmiyyətin idarə edilməsində səs hüququ və cəmiyyətin il ərzində işinin nəticələri üzrə dividend almaq hüququ qazanır.

Lakin səhmlərin kurs dəyərinin artmasından əldə edilən mənfəətin qazanılması imkanı da maraqlandırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, səhmin qiyməti müəssisənin investisiya cazibəsini əks etdirən inteqrallaşmış göstəricidir. Bu zaman xeyli sayda amil nəzərə alınır: sahədəki vəziyyət, ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti, müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyəti, müəssisənin məhsul bazarındakı vəziyyət və onun inkişaf proqnozu və s.

Korporativ struktur tərəfindən əlavə maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi həmçinin istiqrazların yerləşdirilməsi vasitəsi ilə mümkündür. Korporativ istiqrazlar həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli investisiya layihələrini həyata keçirmək məqsədilə emitentə vəsait cəlb etməyə imkan verən qiymətli borc kağızlarıdır. İstiqraz borcunun yerləşdirilməsi müəssisə üçün bank ssudasını almaqdan daha sərfəli və asan vəsait cəlb etmə üsulu ola bilər.

Müəssisələr veksellər də buraxa bilər, lakin qiymətli kağızların bu növü emissiya xarakteri daşımır və əsasən qarşılıqlı hesablaşmaların aparılması üçün istifadə edilir. Veksellər ancaq sənəd şəklində buraxıla bilər.

Korporativ qiymətli kağızlar bazarı qarşısında duran başlıca vəzifə istehsalat investisiyası üçün kifayət qədər ehtiyatın səfərbər edilməsi üzrə effektiv mexanizmin yaranmasından ibarətdir. Bununla əlaqədar, ilk növbədə korporativ istiqrazlar, o cümlədən milli valyutada denominasiya edilmiş istiqrazlar bazarını inkişaf etdirmək, istehsalata əlavə resursları cəlb etmək məqsədilə buraxılmış Rusiya emitentlərinin səhmlərinin əlavə yerləşdirilməsinə maraq oyadan mexanizmin işlənilməsi hazırlanmasıdır.

96. Qiymətli kağızlar bazarının təşkili

Qiymətli kağızların buraxılışı qiymətli kağızlar bazasına nəzarət edən orqanların ciddi nəzarəti altında həyata keçirilir. Qiymətli kağızların dövriyyəsi, yəni investorlar arasında alqı-satqı, o cümlədən investisiya institutlarının vasitəçiliyi ilə, bazar qiymətləri əsasında həyata keçirilir. Buraxılmış qiymətli kağızlar qiymətli kağızlar bazarına daxil olur və burada dövriyyəyə buraxılır.

İlkin və ikinci qiymətli kağızlar bazarı mövcuddur.

İlkin bazarda yenidən buraxılmış qiymətli kağızlar satılır. Burada birjadankənar dövriyyə satılır. Bu bazardakı qiymətli kağızlar bilavasitə alıcılar – adətən iri xüsusi kredit-maliyyə institutları (sığorta və investisiya şirkətləri, müxtəlif fondlar və s.) və əhali tərəfindən alınır.

İkinci bazarda həm əvvəllər, həm də əlavə olaraq buraxılmış qiymətli kağızlar dövriyyədə olur. Qiymətli kağızların ikinci bazarlarının iki əsas təşkilati növü mövcuddur: dövlət tərəfindən tənzimlənən, birja və müştəşəkkil qeyri-birja ticarət sistemləri ilə təmsil olunmuş müştəşəkkil qiymətli kağızlar bazarı, həmçinin qeyri-müştəşəkkil (kortəbii) qiymətli kağızlar bazarı. İkinci bazarda başlıca rol rəsmi fond birjası oynayır.

97. Fond birjası və onun fəaliyyəti

Fond birjası - fəaliyyət sahəsinə yalnız qiymətli kağızların normal dövriyyəsi üçün zəruri şəraitin təmin edilməsi, onların bazar qiymətlərinin (qiymətli kağızlara olan tələb və təklifin bərabərliyini əks etdirən qiymətlər) müəyyən edilməsi və onlar barədə zəruri məlumatın yayılması, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsinin saxlanılması daxil olan təşkilatdır.

«Birja» termini Brügge şəhərində tacirlərin varlı Van der Burzenin evinin qarşısında toplaşdıqları yerdən əmələ gəlmişdir. Van der Burzenin irsi gerbində üç pul kisəsi təsvir olunmuşdur. Holland dilində pul kisəsi «burze» kimi tələffüz edilir. XVI əsrdə Antverpendə ilk fond birjası meydana gəldi, burada istiqraz vərəqələri dövriyyəyə buraxılmışdı. Daha sonra Amsterdamda səhmlər üçün fond birjası meydana gəldi. XVII əsrdə mal və fond birjalrı bir-birindən ayrıldı.

Birjanın vəzifəsi qiymətli kağızların normal sivil dövriyyəsi üçün şəraiti təmin etməkdən ibarətdir. Burada dövriyyədə olan qiymətli kağızların bazar qiymətləri müəyyən edilir, onların keyfiyyəti, etibarlılığı, likvidliyi haqqında hərtərəfli etibarlı məlumat təmin edilir. Birjaya daxil olan bütün qiymətli kağızlar **listinq** (qiymətli kağızların birja hərraclarına buraxılması) prosedurundan keçir. Listinqin məqsədi birja hərraclarına yalnız keyfiyyətli qiymətli kağızları buraxmaqdan ibarətdir. Birjada alqı-satqı prosesində formalaşmış səhm və istiqraz kurslarının qeydiyyatı (kotirovka) həyata keçirilir. Qiymətli kağızlarla bağlı sövdələşmələrin bağlandığı qiymət kurs adlanır.

Rusiya Federasiyasında fond birjası qapalı səhmdar cəmiyyəti şəklində yaradılır və onun ən azı üç üzvü olmalıdır. Peşəkar bazar iştirakçıları fond birjasının üzvləri ola bilər, qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılması onların əsas vəzifələrinə daxildir. Fond birjasında əməliyyatları yalnız

onun iştirakçıları həyata keçirilə bilər. Fond birjası birjaya üzvlük üçün zəruri olan, investisiya institutlarına irəli sürülən minimum məcburi tələbləri, habelə birja hərraclarında üzvlərin nümayəndələrinə irəli sürülən ixtisas tələblərini müəyyən etmək hüququna malikdir.

Mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarlarında fond indeksləri tərtib edilir. **Fond indeksləri** - orta göstəricilərlə müqayisədə səhmlərin qiymətlərinin dəyişməsinin ölçülmə üsullarıdır. İndeksler hesablanarkən bir çox şirkətlərin səhmləri nəzərə alınır, bununla belə, həm ümumi indekslər, həm də sahə üzrə indekslər tərtib edilir. Dünya fond birjalrı arasında ən məşhurları birja bazarında hesablananlardır – Standard&Poor's 5000, Dow Jones indeksi və Nyu-York fond birjasının indeksidir. Qeyri-birja bazarında hesablananlardan isə NASDAQ indeksini göstərmək olar. Rusiya birja indekslərindən Moskva Banklararası Valyuta Birjasının (MBVB) indeksini, AK&M indeksini, qeyri-birja indekslərindən isə Rusiya Ticarət Sisteminin (RTS) indeksini qeyd etmək olar.

Qiymətli kağızların alınması haqqında qərar qəbul edilməsi təhlil əsasında həyata keçirilir. Bu təhlilin məqsədi qiymətli kağızların investisiya keyfiyyətlərini qiymətləndirməkdən və onların risklə müqayisə edilməsindən ibarətdir. Təhlilin aşağıdakı üsulları tətbiq edilir: fundamental və texniki təhlil, reyting və fond indekslərindən istifadə edilməklə aparılan təhlil, fond portfelinin formalaşması.

18. Qiymətli metallar bazarı

98. Qiymətli metallar bazarının təşkilinin beynəlxalq prinsipləri. 99. Rusiya qiymətli metallar bazarının təşəkkül mərhələləri. 100. Rusiya qiymətli metallar bazarının fəaliyyətinin xüsusiyyətləri.

98. Qiymətli metallar bazarının təşkilinin beynəlxalq prinsipləri

Ölkədə kredit-bank sisteminin effektiv fəaliyyət göstərməsinin obyektiv şərti kimi qiymətli metallar bazarının yaradılması çıxış edir. Çoxillik dünya praktikası göstərir ki, qiymətli metallar bazarının normal fəaliyyəti üçün aşağıdakı şərtlərə əməl edilməlidir:

- müxtəlif qiymətli metal külçələrinin, həmçinin belə metallardan hazırlanmış sikkə və zərgərlik məmulatlarının sərbəst alqı-satqısı;

- banklar, müxtəlif müəssisələr və fiziki şəxslər də daxil olmaqla ticarət iştirakçılarının geniş dairəsinin mövcudluğu. Eyni zamanda dövlət də öz səlahiyyətli orqanlarının simasında qızıl ticarətinin iştirakçılarından biri kimi çıxış edir;

- metala olan tələb və təklifdən asılı olaraq, qızılın qiymətinin sərbəst surətdə formalaşması;

- konyunkturadan asılı olaraq, qızıl qiymətlərinin kotirovkalarını müntəzəm surətdə dərc edəcək, birja şəklində və ya London fiksinqi yaxud Sürix puluna analoji digər sistem şəklində müvafiq infrastrukturun mövcudluğu;

- qızılın sərbəst idxalı və ixracı yolu ilə daxili və beynəlxalq bazarların integrasiyası;

- qızıl nominasiyalı dövlət, korporativ və digər qiymətli kağızların sərbəst dövriyyəsi;

- qızıl aparılan əməliyyatları həcirləşmə məqsədi ilə fyuçers opsiyon və digər müqavilələrin istifadə olunması;

- bazar iştirakçılarının fəaliyyətinin dövlət tərəfindən lisenziyalandırılması və metalın keyfiyyəti üzərində dövlət prob vurma nəzarəti.

Birja ticarət əməliyyatlarında vasitəçi rolunu yerinə yetirən təşkilat kimi qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Birja satıcılar və alıcılar arasında əlaqə

qurulmasına və qızılın bazar qiymətlərinin formalaşmasına yardım edir.

Birjaya, birincisi, real (fiziki) metal ticarətini təşkil edən idarə kimi, ikincisi, qızıla dair fyuçers və opsiya şəklində müqavilələrin ticarətinin təşkilatçısı kimi yanaşmaq olar.

Birinci halda fəaliyyətin əsas növü kimi saflaşdırılmış standart külçələrin alqı-satqısı sövdələşmələrinin həyata keçirilməsi üçün şərait yaradılması çıxış edir. Bunun üçün müəyyən edilmiş qaydalar üzrə açıq hərraclar təşkil edilir.

İkinci halda ticarət müqavilələr, qızılın gələcəkdə alınıb satılmasına dair qiymətli kağızlarla həyata keçirilir. Bu, risklərin sığorta olunması, gələcək qızıl hasilatının həcmi üçün zəruri şərait yaradır, həmçinin qızıl hasilatı sənayesinə investisiya yönəltmək məqsədi ilə kommersiya bankları və qeyri-büdcə mənbələrinin ehtiyatlarının cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

99. Rusiya qiymətli metallar bazarının təşəkkül mərhələləri

İnkişaf etmiş müqavilə ticarəti inkişaf etmiş real metal ticarətinə əsaslanır. Bu ticarət digər ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmaqla təşkil edilməlidir. Həmin ölkələrdə artıq xeyli müddətdir ki, fiziki metal bazarı müqavilələr bazarı ilə qarşılıqlı surətdə fəaliyyət göstərir. Rusiyada ilk qızıl birjası 1996-cı ilin sentyabr ayında yaranmışdır, lakin bu, real metal birjası idi. Birjanın təsisçiləri arasında Rusiyanın qızıl hasil edən müəssisələri, qızılaxtaranların iri artelləri, aparıcı kommersiya bankları, ərazisində qızıl çıxarılan regionların administrasiyaları var idi.

Qızıl bazarının təşəkkülü prosesində qızılla təmin olunmuş qiymətli kağızlar bazarına da diqqət artı. Qızıl hasilatına investisiyaları stimullaşdırmaq məqsədi ilə «Qiymətli metallar və qiymətli daşlar haqqında» Federal Qanuna əsasən qiymətli metallar kütləsində nominasiya edilmiş dövlət qiymətli kağızların buraxılmasına icazə verildi.

Hələ 1993-cü ilin sentyabrında yerli dövlət qiymətli kağızlar bazarında yeni maliyyə vasitəsi – qızıl sertifikatı meydana gəldi. Bu sertifikat bir il müddətinə buraxılır və həm rezidentlər, həm də qeyri-rezidentlər, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən əldə edilə bilərdi. Qiymətli kağızın nominalı 999 proble 10 kq qızıla bərabər idi. Hər rüb sertifikat üzrə faiz ödənilirdi, bu faiz üç aylıq LIBOR dərəcəsi, yəni London banklarının birinci dərəcəli borc alanlara təqdim etdiyi qısamüddətli kredit dərəcəsi, üstəgəl 3% kimi hesablanırdı. Faiz ödəmələri və qiymətli kağızın ödəniş məbləği müəyyən edilərkən nominalın dəyəri London birjasındakı qızılın qiymətinə bərabər tutulurdu.

Lakin qızıl sertifikatların emissiyası qarşıya qoyulmuş məqsədləri doğrultmadı: inflyasiyanın sürətinin azalmasına

təsir göstərmək və qızılla təmin edilmiş qiymətli kağızların ikinci bazarının fəaliyyətinin stimullaşdırılması.

Birincisi, sertifikat olduqca yüksək nominala malik idi. Bir sıra banklar tərəfindən həyata keçirilən parçalama cəhdləri artıq dövlət qiymətli kağızları olmayan və vergi qoymada güzəşt hüququ verməyən məxsusi istiqrazların buraxılmasını tələb edirdi.

İkincisi, banklararası bazarda qızılla müntəzəm olaraq aparılan sövdələşmələrin və sertifikatların girov qoyulması prosedurunun tənzimləyən normativ aktların olmaması şəraitində bu qiymətli kağızlar likvid aktivlər hesab oluna bilməzdi.

Üçüncüsü, sertifikatlarla aparılan əməliyyatların həyata keçirilmə zamanı da müəyyən problemlər yaranırdı, çünki həmin dövrdə qızıl üçün müddətli vasitələr dövriyyəyə buraxılmamışdı. Ən nəhayət, qüvvədə olan qiymətqoyma qaydası Rusiya investorlarına yad olan, beynəlxalq maliyyə bazarlarının konyunkturasını bilməyi tələb edən və böyük gəlir vəd etməyən anlayışlara (LIBOR dərəcəsi, qızılın London qiyməti) əsaslanırdı.

«Qiymətli metallar bazarı» anlayışı ilk dəfə 1993-cü ildə, Rusiya Prezidentinin Fərmanı ilə iqtisadiyyatda işlənməyə başladı.

Hökumət qiymətli metallarla sövdələşmələrin aparılmasını qanunverici şəkildə təsdiq etdi. Qızılla və gümüşlə aparılan sövdələşmələr aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilərdi:

- stanlart və müəyyən ölçülü külçələr;
- mineral və tərkibində qızıl və gümüş olan ikinci xammal;
- tərkibində qızıl və gümüş olan, zərgərlik və digər məişət məmulatlarına aid olmayan məmulatlar;

• tərkibində qızıl və gümüş olan məmulatların hazırlanması üçün istifadə olunan, tərkibində qızıl və gümüş olan yarımfabrikatlar;

- sikkənin tərkibində olan qiymətli metallar.

Platin və platin qrupu metalları ilə aparılan sövdələşmələrin tənzimlənməsi xüsusi olaraq həyata keçirilməlidir (Platin sikkələrlə aparılan sövdələşmələr istisna edilməklə).

Sövdələşmələrin keçirilməsi mexanizmi külçə şəklində olan qiymətli metalların dövriyyəsi sistemində üç əsas subyektin ayrılmasını nəzərdə tuturdu:

- 1) yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri;
- 2) Rusiya Qiymətli Metallar Komitəsi və RF Mərkəzi Bankı simasında dövlət;
- 3) kommersiya bankları.

Rusiya Qiymətli Metallar Komitəsinə, RF Mərkəzi Bankına və səlahiyyətli kommersiya banklarına yeraltı sərvətlərin istifadəçilərindən külçə almaq hüququ verildi. Bununla belə, Rusiya Qiymətli Metallar Komitəsinə özünə-məxsus dövlət sifarişi çərçivəsində hökumət tərəfindən müəyyən edilən həcmdə külçə almaq müstəsna hüququ verildi. Qızılın yerdə qalan həcmi kommersiya bankları sistemi tərəfindən satın alınmalı idi.

Banklar öz hesabına, həmçinin müştərilərin tapşırığına əsasən bir-biri ilə, RF MB, sənaye istehsalçıları və investorlarla külçə şəklində olan qızıl və gümüş sövdələşmələri aparmaq imkanı qazandı.

100. Rusiya qiymətli metallar bazarının fəaliyyətinin xüsusiyyətləri

Qızıl bazarı müvafiq ticarət texnologiyasının mövcudluğunu tələb edir. Burada metal hesablar mühüm rol oynayır, onlar qızıl və digər metalların hərəkəti ilə bağlı bütün əməliyyatları kəmiyyət və pul qiyməti baxımından nəzərə almağa imkan verir. Lakin eyni zamanda metal saxlandığı yeri tərk etmir və ya ticarət dövriyyəsində iştirak edən miqdarı ilə müqayisədə az miqdarda bir xəzinədən digər xəzinəyə köçürülür.

Rusiyada metal hesabların istifadənin təkamülünün öz xüsusiyyətləri olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu cür hesablar qiymətli metalların dövriyyəsinə münasibətdə asılı rol oynayır və artıq formalaşmış qaydanı təsbit edir, lakin Rusiyada metal hesabların meydana gəlməsi və bank təcrübəsində istifadə olunması hələ mükəmməl qızıl bazarının formalaşmadığı dövrdə həyata keçirilməyə başlamışdı. Bu, ilkin mərhələdə metal hesablara qızilla dolayı yolla bağlı olan özünəməxsus maliyyə vasitəsi statusunu verdi.

Metal hesablar qızılın bank ehtiyatlarının likvidliyinin artırılmasına və onların mənfəət qazanmaq məqsədi ilə dövriyyəyə cəlb edilməsinə yönəlmiş vasitələrdən biri kimi istifadə edilirdi. Eyni zamanda banklar qızılın ikitərəfli kotirovkalarını təqdim edirdi. Müştəri üçün hesab açılarkən metalın müəyyən miqdarı xüsusi saxlama rejiminə keçirilirdi; yəni hesab sahibi ilə imzalanmış müqaviləyə əsasən, qızıl bankın metal hesabından müştərinin analoji hesabına köçürülürdü. Bu zaman əməliyyat bütünlüklə rubl hesabları üzrə əməliyyatlarla rəsmiləşdirilirdi.

Hal-hazırda RF MB tərəfindən işlənib hazırlanmış metal hesabların Rusiya şəraitinə uyğun olaraq istifadəsi metodikası tətbiq edilir. Bu metodika bankla müştəri arasında metal hesabın açılması haqqında müqavilənin imza-

lanmasını nəzərdə tutur. Əməliyyatın həyata keçirilməsi üçün iki növ hesab açılır:

- məsul saxlama hesabları;
- sahibi göstərilməyən hesablar.

Məsul saxlama hesabları banka məsul saxlama üçün verilmiş qiymətli metalların uçuğu üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə hesablar istifadə olunarkən bank tərəfindən qəbul edilmiş külçələrin fərdi xüsusiyyətləri qeyd edilir: prob, ölçü, çəki, istehsalçı, seriya nömrəsi və s.

Məsul saxlama hesabına daxil edilmiş qızıl və ya digər metallar onlarla hər hansı bir əməliyyatı həyata keçirmək üçün bank tərəfindən istifadə edilə bilməz. Belə hesab açılarkən hesab üzrə aparılan əməliyyatların siyahısı, metalın hesaba daxil edilməsi və hesabdan silinməsi şərtləri, həmçinin metalın saxlanmasına görə mükafatın məbləği müştəri ilə bank arasında bağlanan müqavilədə qabaqcadan şərtləşdirilir.

Sahibi göstərilməyən hesablar təyinatından asılı olaraq, bir neçə növə bölünür:

- müddətli hesablar: bu hesablara müəyyən müddət keçdikdən sonra sahibləri tərəfindən geri alınə bilən qiymətli metallar daxil edilir;
- tələbli hesablar: bu hesaba qəbul edilmiş metal müştəri tərəfindən istənilən vaxt geri götürülə bilər;
- metal şəklində alınmış və ya verilmiş kreditlərin uçuğu üçün ayrı-ayrı hesablar;
- banklararası müxbir metal hesablar: müxtəlif bankların müştəriləri arasında həyata keçirilən qızıl, gümüş və platin sövdələşmələri bu hesablardan keçir.

Metal hesabın tətbiqi ilə əlaqədar faizlərin, komissiyon yığımlarının və digər mükafatların verilməsi rublla həyata keçirilir. Eyni zamanda faizlərin qiymətli metallarla ödənilməsi də mümkündür, əgər hesab sahibi və bank arasında bağlanmış müqavilədə bu hal nəzərdə tutulubsa.

Qızılla əməliyyat aparmaq üçün kommersiya bankları Rusiya Bankından icazə almalıdır. 1993-cü ildə 100-dən artıq bank belə icazələrə malik idi, lakin kiçik həcmdə əməliyyatlar yalnız 15 bank tərəfindən aparılırdı. Bu onunla izah olunur ki, RF MB-nin icazəsi aparılan əməliyyatlar siyahısını məhdudlaşdırırdı: fiziki şəxslərlə qızıl ticarəti aparmaq qadağan edilirdi; metal hesablar açmağa icazə verilmirdi, onların olmaması effektiv banklararası ticarəti qeyri-mümkün edir; kommersiya bankları xarici banklardan kredit almaq üçün qızıldan girov kimi istifadə edə bilməzdi.

1995-ci ilin sonlarında qızılla əməliyyatların aparılması məqsədi ilə RF Hökuməti kommersiya banklarının imkanlarını xeyli genişləndirmək qərarına gəldi.

Yeni şəraitdə Rusiya Bankı əvvəllər verilmiş icazələri yeni lisenziya ilə əvəz etməyə başladı. Bu lisenziya artıq qızılla geniş əhatəli əməliyyatların aparılmasını nəzərdə tuturdu.

Bank əməliyyatları standart və müəyyən ölçülü külçələrlə, yerli və xarici sikkələrlə aparıla bilər. Qiymətli metallardan hazırlanmış digər məmulatlar bank əməliyyatlarının predmeti sayıla bilməz. Belə məmulatlara, məsələn, zərgərlik məmulatları, məftil, lent, yarımfabrikatlar və istehsal təyinatlı əşyalar aiddir.

Standart külçələrə müəyyən edilmiş daxili və ya beynəlxalq standartlara cavab verən, böyük çəkili iri külçələr aiddir; müəyyən ölçülü külçələrə Rusiyanın saflaşdırma müəssisələri tərəfindən hazırlanmış və nişan vurulmuş (sahə standartlarına uyğun olaraq) qiymətli metallar aiddir, onların çəkisi 1 kq və daha az təşkil edir, tərkibində külçənin liqatur kütləsinin 99,99%-dən az olmayan xalis kimyəvi əsas metal mövcuddur. Çəkisi və probu standart külçələrdən az olan kiçik külçələr də müəyyən ölçülü külçələrə aiddir. Qızıl bazarını genişləndirmək və əhalini alıcılar qismində ticarətə cəlb etmək məqsədi ilə çəkisi 100 qramdan 500 qramadək

olan müəyyən ölçülü qızıl külçələrin hazırlanması barədə qərar qəbul edildi.

Kommersiya banklarına əsas qiymətli metal satıcıları kimi yeraltı sərvətlərin istifadəçiləri, yəni qiymətli metalları bilavasitə hasil edən müəssisələr çıxış edirdi. Külçələri almaq üçün kommersiya bankları metalçıxaranlarla müqavilə bağlayırdılar.

Kommersiya bankları külçələri investirlərə və sənaye müəssisələrinə satırdı. Onlar da banklarla komissiya müqavilələri və ya tapşırıq müqavilələri bağlaya bilərdi. Komissiya müqaviləsinə əsasən, bank qızılın alınmasını, yaxud satılmasını öz adından, lakin müştərisinin hesabına həyata keçirir. Tapşırıq müqaviləsinə əsasən, bank öz müştərisi üçün müəyyən hüquqi tədbirlər görür. Məsələn, müştərisinin adından qızılın alqı-satqısı ilə bağlı sövdələşməni rəsmiləşdirir və ya qiymətli metallarla bağlı olan digər tapşırıqları yerinə yetirir. Belə müqaviləyə əsasən, bilavasitə bank müştərisinin hüquq və vəzifələri meydana gəlir.

Rusiya Bankı külçə ticarətinin fəal iştirakçısıdır. Banklararası qiymətli metallar bazarını təşkil etmək məqsədi ilə Rusiya Bankı hər gün külçə şəklində olan saflaşdırılmış qızıl, gümüş, platin və palladinin alqı-satqı kotirovkalarını müəyyən edir. Külçə şəklində olan saflaşdırılmış qızıl, gümüş, platin və palladinin Rusiya Bankı tərəfindən alınmasının və ya satılmasının kotirovkaları həmin kotirovkalar müəyyən edildiyi gün Moskva vaxtı ilə saat 14.00-dan 17.00-dək qüvvədədir.

Qiymətli metalların Rusiya Bankı tərəfindən müəyyən edilmiş kotirovkaları «Vestnik Banka Rossii» dərgisində dərc edilir, həmçinin informasiya agentliklərinin kanalları ilə yayılır.

Rusiya Bankı tərəfindən qiymətli metalların alınması kotirovkaları hesab dövründə London nağd metal bazarında qüvvədə olan qızıl üçün «spot» mənfə 5,5% və gümüş, platin, palladi üçün mənfə 9% təşkil edən qızıl, gümüş, platin, palladi

fiksinqlərinin qiyməti kimi hesablanır və cari kurs üzrə rublla ifadə olunur.

Rusiya Bankı tərəfindən qiymətli metalların satışı kotirovkaları hesab dövründə London nağd metal bazarında qızıl, gümüş, platin, palladi üçün «spot» üstəgəl 0,5% fiksinqlərinin hesablanması zamanı qüvvədə olan qiymətlər kimi hesablanır və rəsmi kurs üzrə rublla ifadə olunur.

RF MB-nin qeyd edilən kotirovkaları qeyd edilən qiymətli metalları almaq və ya satmaq öhdəliyi olmadan müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Абрамова М.А., Александрова Л.С.* Финансы, денежное обращение и кредит: Учеб. Пособие. — М.: Институт международного права и экономики, 1996.
2. *Анесянц С.А.* Основы функционирования рынка ценных бумаг. — М.: Контур, 1998.
3. *Антонов Н.Г., Пессель М.А.* Денежное обращение, кредит и банки: Учебник. — М.: Финстатинформ, 1995.
4. *Банки и банковские операции: Учебник / Под ред. Е.Ф. Жукова.* — М.: ЮИТИ. Банки и биржи, 1997.
5. *Банковская система России. Настольная книга банкира. В 3 Т.* — М.: Инжинирингово-консалтинговая компания «ДеКА», 1995.
6. *Банковское дело: Учебник / Под ред. О.А.Лаврушина.* — М.: Финансы и статистика, 2001.
7. *Банковское дело: Учебник / Под ред. В.И.Колесникова и Л.П.Кроливецкой.* — М.: Финансы и статистика, 2001.
8. *Бухвальд Б.* Техника банковского дела / Пер. с нем. — М.: Издание т-ва «Мир», 1914.
9. *Батракова Л.Г.* Экономический анализ деятельности коммерческого банка. — М.: Логос, 1999.
10. *Долан Э. Дж., Кэмпбелл К.Д., Кэмпбелл Р. Дж.* Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика / Пер. с англ. / Под общ. ред. В.В.Лукашевича, М.Б.Ярцева. — М. — Л, 1991.
11. *Ефимова Л.Г.* Банковское право: Учебно-практическое пособие. — М.: Бек, 1994.
12. *Маркова О.М., Сахарова Л.С., Сидоров В.П.* Коммерческие банки и их операции: Учеб. пособие. — М.: ЮНИТИ. Банки и биржи, 1995.
13. *Матук Ж.* Финансовые системы Франции и других стран. — М.: Финстатинформ, 1994.
14. *Общая теория денег и кредита: Учебник / Под ред. Е.Ф.Жукова (издание второе, переработанное и дополненное).* — М.: ЮНИТИ. Банки и биржи, 1998.
15. *Поянков В.П., Московкина Л.А.* Структура и функции центральных банков. Зарубежный опыт: Учеб. пособие. — М.: Инфра-М, 1996.

16. *Рид Э., Комтер Р., Гилл 5., Смит Р.* Коммерческие банки/Пер. с англ. / Под ред. В.М. Усоскина. — М.: СП «Космополис», 1991.
17. *Семенкова Т.Г., Семенов Л.В.* Денежные реформы России в XIX в. - СПб. Марафон, 1992.
18. *Словарь банковских терминов.* — М.: Акалис. 1997.
19. *Титова Н.Е., Кожеев Ю.П.* Деньги, кредит, банки: Учеб. пособие. — М.: Гуманитарный издательский центр «ВЛАДОС», 2003.
20. *Финансы. Денежное обращение. Кредит: Учебник для вузов / Под ред. проф. Л.А.Дробозиной.* — М.: ЮНИТИ. Финансы, 1997.
21. *Финансы, денежное обращение и кредит: Учебник/ Под ред. В.К.Сенчагова, А.И.Архипова.* — М.: Проспект, 1999.
22. *Центральные банки и банковские системы зарубежных стран: сборник статей. 4.1.* — М.: Центр подготовки персонала ЦБ РФ, 1995.
23. *Ширинская Е.Б.* Операции коммерческих банков: российский и зарубежный опыт. — 2-е изд., переработанное и дополненное. — М.: Финансы и статистика, 1995.
24. *Энциклопедия банковского дела / Под ред. А.С.Залшупина.* — СПб, 1904.

MÜNDƏRİCƏT

1. Bazar iqtisadiyyatında pulun rolu.....	3
1. Pulun mənşəyi və mahiyyəti.....	4
2. Pulun növləri.....	6
3. Dəyər ölçüsü kimi pulun funksiyası.....	10
4. Pul tədavül vasitəsi funksiyasında.....	12
5. Pulun ödəmə vasitəsi funksiyasını yerinə yeterməsinin məzmunu, təyinatı və xüsusiyyətləri.....	13
6. Yığım vasitəsi funksiyası.....	14
7. Pul beynəlxalq iqtisadi dövriyyə sahəsində.....	15
2. Pulun təsərrüfat dövriyyəsinə buraxılması.....	17
8. Müasir pul emissiyasının kredit xarakterli olması.	18
9. Nağdsız pulun emissiyası. Bank multiplikatorunun mahdiyyəti və mexanizmi.....	19
10. Nağd pul emissiyası.....	21
3. Pul tədavülü.....	23
11. Pul dövriyyəsi və pul tədavülü anlayışları.....	24
12. Nağdsız pul dövriyyəsi anlayışı.....	26
13. Nağdsız hesablaşmalar sistemi.....	27
14. Nağd pul dövriyyəsi anlayışı.....	31
15. Rusiyada pul islahatları.....	33
4. Pul dövriyyəsi qanunları.....	36
16. Pul dövriyyəsi qanunlarının xarakteristikası.....	37
17. Pul kütləsi.....	39
18. Pul dövriyyəsinin sürəti.....	41
19. İnflyasiyanın təzahür etməsinin mahiyyəti və formaları.....	43
20. Rusiyada inflyasiyanın təzahür etməsinin səbəb və xüsusiyyətləri.....	47
5. Pul sistemləri.....	49
21. Pul sistemlərinin tipləri.....	50
22. Qızıl monometallizminə əsaslanan pul sistem- lərinin növləri və strukturu.....	52

23. Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin pul sistemi.....	56
24. İnzibati-amirlik iqtisadiyyatının pul sistemi.....	60
25. Rusiya Federasiyasında pul sisteminin vəziyyəti və inkişaf perspektivləri.....	62
6. Suda kapitalları bazarı: funksiyalar, struktur və instrumentari.....	64
26. Suda kapitalları bazarının mahiyyəti və təkamülü.....	65
27. Suda kapitalları bazarının strukturu.....	67
28. Suda kapitalları bazarının funksiyaları.....	69
29. Suda kapitalları bazarının inkişaf xüsusiyyətləri.....	70
30. Rusiyada suda kapitalları bazarının formalaş- ması.....	73
7. Müasir kredit sistemi.....	75
31. Qərb ölkələri kredit sisteminin strukturu.....	76
32. Kreditin mahiyyəti və funksiyaları.....	78
33. Kreditləşmə prinsipləri.....	79
34. Kreditin formaları.....	81
35. Kredit mexanizmi və kredit sistemi.....	83
36. Kredit bazarında qiymət və qeyri-qiymət rəqabəti problemi.....	85
37. Kredit-maliyyə institutlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi.....	87
38. Rusiyada kredit sisteminin formalaşması prob- lemləri.....	92
8. Bank işinin tarixi: yaranma və inkişaf.....	95
39. Bank işinin yaranmasının və inkişafının ümumdünyatarixi.....	96
40. İnqilabdan əvvəl Rusiyada bank işinin yaranması və inkişafı.....	99
41. Bankların fəaliyyətinin sovet dövrü.....	105

42. Rusiyada bank islahatı və müasir bank sisteminin təşəkkülü.....	109
9. Bank sistemi.....	114
43. Bank sistemi haqqında anlayış, onun elementləri və xüsusiyyətləri.....	115
44. Sənaye baxımından inkişaf etmiş ölkələrin bank sistemlərinin quruluş xüsusiyyətləri.....	119
45.1998-ci ilin bank böhranı və Rusiya bank sisteminin yenidən qurulması məsələləri.....	126
46. Rusiya bank sisteminin dünya bank sistemə inteqrasiyası problemləri.....	130
47. Rusiya bankları xaricdə.....	136
10.Mərkəzi banklar və onların fəaliyyətinin əsasları.....	138
48. Mərkəzi Bank institutunun yaranma tarixi.....	139
49. Rusiyada Dövlət Bankının təşəkkülü tarixi.....	142
50. Mərkəzi Bankın təşkili forması və funksiyaları...	144
51. Mərkəzi bankın passiv əməliyyatları.....	147
52. Mərkəzi bankın aktiv əməliyyatları.....	148
53. Mərkəzi bankın pul-kredit siyasəti.....	149
54. Bank idarəçiliyinin Bazel prinsipləri və RF MB-nin fəaliyyəti.....	152
11. Kommersiya bankları və onların fəaliyyəti.....	157
55. Kommersiya bankının funksiyaları.....	158
56. Kommersiya bankının təşkilati strukturu.....	160
57. Kommersiya bankının idarəetmə strukturu.....	161
58. Kommersiya bankının passiv əməliyyatları.....	162
59.Kommersiya banklarının Rusiya Bankında depozitə qoyulan icbari ehtiyatlarının formalaşma qaydası.....	169
60. Kommersiya bankının aktiv əməliyyatları.....	171
61.Kommersiya bankında kreditləşmənin təşkili.....	174
62. Kredit müqaviləsi.....	178
63. İpoteka kreditləşməsinin xüsusiyyətləri.....	181
64. Kommersiya bankının qeyri-ənənəvi	

əməliyyatları.....	184
65. Kommersiya bankının likvidliyi problemi.....	190
66. Bank fəaliyyətində riskin idarə olunması.....	193
12. İxtisaslaşdırılmış banklar və onların əməliyyatlarının xüsusiyyətləri.....	195
67. Kredit-bank sistemi strukturunda ixtisaslaşdırılmış banklar.....	196
68. Əmanət bankları və onların əməliyyatları.....	197
69. Rusiya Əmanət Bankı və onun əməliyyatları.....	200
70. İnvestisiya bankları: onların funksiyaları və əməliyyatlarının xüsusiyyətləri.....	203
71. İpoteka bankları və onların əməliyyatları.....	207
13. İxtisaslaşdırılmış qeyri-bank institutları.....	209
72. İxtisaslaşdırılmış qeyri-bank institutlarının kredit-bank sistemindəki yeri və rolu.....	210
73. Sığorta şirkətləri.....	212
74. Qeyri-dövlət pensiya fondları.....	215
75. İnvestisiya şirkətləri.....	217
76. Ssuda-əmanət assosiasiyaları.....	219
77. Maliyyə şirkətləri.....	221
78. Kredit ittifaqları.....	222
79. Xeyriyyə fondları.....	223
14. Bank fəaliyyətinin hüquqi aspektləri.....	224
80.«Bank hüququ» anlayışı və onun yaranma səbəbləri.....	225
81.Rusiya Federasiyası Mərkəzi Bankının hüquqi vəziyyəti, tabeliyi, idarəetmə orqanları və strukturu..	228
82.Kommersiya bankları və qeyri-bank kredit təşkilatlarının hüquqi vəziyyəti.....	232
83.Bankla müştərilərin qarşılıqlı münasibətlərinin hüquqi təminatı.....	234
84.Bank sirri.....	238
15.Bank marketinqi və bank menecmenti.....	241
85.Bank marketinqi.....	242
86.Bank menecmenti.....	247

16.Dünya valyuta-maliyyə sistemi və valyuta bazarı.....	249
87. Dünya valyuta sistemi və onun təkamülü.....	250
88. Regional valyuta sistemləri.....	256
89. Avropa regional valyuta sisteminin inkişaf perspektivləri.....	258
90. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Rusiyanın valyuta sistemi.....	260
91. Valyuta bazarının təşkili prinsipləri və strukturu.	264
92. Beynəlxalq hesablaşmalar balansı.....	267
17. Qiymətli kağızlar bazarı.....	269
93. Qiymətli kağızlar bazarının əsas anlayışları.....	270
94. Dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları.....	273
95.Korporativ qiymətli kağızlar.....	274
96. Qiymətli kağızlar bazarının təşkili.....	276
97. Fond birjası və onun fəaliyyəti.....	277
98. Qiymətli metallar bazarının təşkilinin beynəlxalq prinsipləri.....	280
99. Rusiya qiymətli metallar bazarının təşəkkül mərhələləri.....	282
100. Rusiya qiymətli metallar bazarının fəaliyyətinin xüsusiyyətləri.....	285
Ədəbiyyat.....	290
Mündəricat.....	293

Свиридов О.Ю.

ДЕНЬГИ, КРЕДИТ, БАНКИ

100 экзамнационных ответов

На азербайджанском языке

*Çapa imzalanıb 02. 04. 2009. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 18,6 ç.v. Sifariş 31. Sayı 500.*

*" İqtisad Universiteti " nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*

Qrant layihəsi əsasında qeyri-kommersiya xarakterli nəşr

Кузык Б.Н., Кушлин В.И., Яковлев Ю.В.

**Прогнозирование, стратегическое
планирование и национальное
программирование**

Учебник

На азербайджанском языке

*Çapa imzalanıb 14. 12. 2010. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 30 c.v. Sifariş 265. Sayı 500.*

*" İqtisad Universiteti " nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*

Qrant layihəsi əsasında qeyri-kommersiya xarakterli nəşr